ગુજરાત રાજ્યના શિક્ષણવિભાગના પત્ર-ક્રમાંક
સસક / 1013 / 175 / છ, તા. 3-4-2013 - થી મંજૂર

સંસ્કૃત

ધોરણ 9

प्रतिज्ञापत्रम्

भारतं मम देशः ।
सर्वे भारतीयाः मम भ्रातरः भगिन्यः च सन्ति ।
मम मानसे देशस्पृहा अस्ति । समृद्धिसहितं
विविधतापरिपूर्णं तस्य संस्कृतिगौरवम् अनुभवामि ।
अहं सदा तत्पात्रं भवितुं यत्नं करिष्यामि ।
अहं मम पितरौ आचार्यान् गुरुजनान् च प्रति
आदरभावं धारयिष्यामि ।
प्रत्येकेन सह शिष्टव्यवहारं च करिष्यामि ।
अहं मम देशाय देशबान्धवेभ्यः च मम निष्ठाम् अर्पयामि ।
तेषां कल्याणे समृद्धौ च एव मम सुखम् अस्ति ।

રાજ્ય સરકારની વિનામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર-382010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર
આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય-સલાહકાર

શ્રી સુરેશ જે. દવે

લેખન-સંપાદન

ડૉ. કમલેશ સી. ચોકસી (કન્વીનર)
ડૉ. મનસુખ કે. મોલિયા
ડૉ. મોહિની ડી. આચાર્ય
શ્રી પૂર્ણિમા એલ. દવે
શ્રી મહારુદ્ર કે. શર્મા
શ્રી સ્મિતાબહેન બી. જોષી

સમીક્ષા

ડૉ. શાન્તિકુમાર એમ. પંડ્યા
ડૉ. પ્રવીણાબહેન એન. ઠક્કર
ડૉ. મહેશકુમાર એ. પટેલ
ડૉ. લલિતભાઈ પટેલ
શ્રી નરેન્દ્રભાઈ રાવલ
શ્રી શૈલેષકુમાર આર. પંડ્યા
શ્રી મહેશભાઈ બી. જોષી
શ્રી મિહિર પી. ઉપાધ્યાય
શ્રી યોગેશકુમાર એમ. ગોરાને
શ્રી હર્ષલ એસ. દવે
શ્રી ધર્મેન્દ્રકુમાર પી. પટેલ
શ્રી અજિતકુમાર એમ. ભાલૈયા
શ્રી મયૂરકુમાર દવે

ચિત્રાંકન

શ્રી અંકુર સૂચક

સંયોજન

ડૉ. ક્રિષ્ના દવે
(વિષય-સંયોજક : અંગ્રેજી)

નિર્માણ-આયોજન

શ્રી હરેન પી. શાહ
(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

મુદ્રણ-આયોજન

શ્રી હરેશ એસ. લીમ્બાચીયા
(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)

પ્રસ્તાવના

એન.સી.ઈ.આર.ટી. તેમજ NCF-2005 અંતર્ગત નવા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યક્રમ, તેમજ શિક્ષણ-પ્રક્રિયામાં પરિવર્તન લાવવું જરૂરી બન્યું છે. તે અનુસંધાનમાં ગુજરાત રાજ્ય માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડે અભ્યાસક્રમ તૈયાર કર્યો છે. ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા **ધોરણ 9**ના **સંસ્કૃત** વિષયના અભ્યાસક્રમને આધારે પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકતાં મંડળ આનંદ અનુભવે છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકમાં સંસ્કૃતના ભાષાકીય, સાહિત્યિક તેમજ સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્યને લક્ષ્યમાં લીધેલું છે. જરૂર જણાય ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની વયકક્ષાને અનુરૂપ કેટલાંક સંપાદન તેમજ સ્વતંત્ર પાઠની સંરચના કરવામાં આવી છે. સંસ્કૃત સંભાષણનાં પાસાંને આવરી લેવાયાં છે. સંસ્કૃત ભાષાનો સઘન પરિચય થાય તે માટે સઘળાં પદોની વિસ્તૃત સમજૂતી અપાઈ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોને અહીં પ્રતિનિધિત્વ અપાયું છે. પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તક દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં સર્જનાત્મકતા, વિચારશક્તિ અને તર્કશક્તિ વિકસે અને તે દ્વારા સર્વાંગી વિકાસ થાય તેમજ અધ્યયન-અધ્યાપન-પ્રક્રિયામાં મદદરૂપ થાય તે રીતે પાઠ્યપુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં એની હસ્તપ્રતની આ સ્તરે અધ્યાપનકાર્ય કરતા શિક્ષકો અને વિષયના તજ્જ્ઞો દ્વારા વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી સમીક્ષા કરાવવામાં આવેલી છે. શિક્ષકો તથા તજ્જ્ઞોનાં યોગ્ય સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારા-વધારા કર્યા પછી આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આ પાઠ્યપુસ્તકની સંરચના કરવામાં જેમણે અથાગ પ્રયત્નો કર્યા છે અને સંપૂર્ણ સહકાર આપ્યો છે, તે સૌના યોગદાનની અત્રે નોંધ લઈએ છીએ.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે મંડળે પૂરતી કાળજી લીધી છે. તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પાઠ્યપુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો આવકાર્ય છે.

પી. ભારતી (IAS)
નિયામક
તા. : 04-11-2019

કાર્યવાહક પ્રમુખ
ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2013, પુનર્મુદ્રણ : 2013, 2014, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર ૧૦-એ, ગાંધીનગર વતી પી. ભારતી, નિયામક

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

(ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;

(ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;

(ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;

(ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;

(ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;

(છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;

(જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;

(ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;

(ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;

(ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;

(ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવી.

* ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-क

अनुक्रमणिका

1.	समर्चनम्	1
2.	कुलस्य आचारः	5
3.	परं निधानम्	9
4.	वलभी विद्यास्थानम्	14
5.	सुभाषितवैभवः	18
6.	सर्वं चारुतरं वसन्ते	21
7.	संहतिः कार्यसाधिका	24
8.	काषायाणां कोऽपराधः	29
9.	उपकारहतस्तु कर्तव्यः	34
10.	दौवारिकस्य सेवानिष्ठा	38
11.	वेदितव्यानि मित्राणि	43
12.	सुभाषित-सप्तकम्	47
13.	दिष्ट्या गोग्रहणं स्वन्तम्	50
14.	हनुमद्वर्णितरामवृत्तान्तः	56
15.	सुदुर्लभा सर्वमनोरमा वाणी	60
16.	अजेयः स भविष्यति	64
17.	आचार्यः चरकः	67
18.	बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता	71
19.	विनोदपद्यानि	75
20.	संस्कृतभाषायाः वैशिष्ट्यम्	79
•	अभ्यास 1 : पुनरावर्तनम्	84
•	अभ्यास 2 : कारक-विभक्तिपरिचयः	86
•	अभ्यास 3 : क्रियापदानि	97
•	अभ्यास 4 : कृदन्तपदानि	107
•	अभ्यास 5 : समास-परिचयः	110
•	अभ्यास 6 : सन्धिः	113
•	अभ्यास 7 : अव्ययपदानि	115

1. समर्चनम्

[વેદો ભારતના પ્રાચીન સમાજ અને ધર્મના આધારભૂત ગ્રંથો છે. વેદ ચાર છે - ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ. વેદમાં આવતાં વચનોને મન્ત્ર કહે છે. વેદમન્ત્રોમાં ક્યારેક સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, તો ક્યારેક પ્રાર્થના. ક્યારેક કોઈનું વર્ણન છે, તો ક્યારેક કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનની ગૂઢ વાત. પ્રસ્તુત પાઠમાં સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને પૂજન-નમન માટેના ત્રણ મન્ત્રોનો સમાવેશ કરાયો છે.

વેદ વગેરેમાંથી પ્રેરણા લઈને અનેક સ્તુતિઓ, પ્રાર્થનાઓ જુદા-જુદા છંદોમાં રચવામાં આવી છે, જે લોકમાનસમાં સુરક્ષિત રહીને આપણી પાસે પહોંચી છે. આવાં ત્રણ સ્તુતિપદ્યો અહીં પ્રસ્તુત છે.

ગ્રંથના પ્રારંભમાં મંગલાચરણ કરવાની આપણી પરંપરા છે. આ દૃષ્ટિએ આ મન્ત્રો તેમજ શ્લોકો દ્વારા સંસ્કૃતના અધ્યયનનું મંગલાચરણ કરીશું.]

वैदिकम्

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
होतारं रत्नधातमम् ॥1॥

- ऋग्वेदः १:१:१

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् ।
इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि ॥2॥

- यजुर्वेदः १:५

नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शङ्कराय च
मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ॥3॥

- यजुर्वेदः १६:४१

लौकिकम्

यं ब्रह्मा वरुणेन्द्र-रुद्र-मरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैः
वेदैः साङ्ग-पद-क्रमोपनिषदैः गायन्ति यं सामगाः ।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो
यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणाः देवाय तस्मै नमः ॥4॥
भयानां भयं भीषणं भीषणानां
गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम् ।
महोच्चैःपदानां नियन्तृ त्वमेकं
परेषां परं रक्षकं रक्षकानाम् ॥5॥
वयं त्वां स्मरामो वयं त्वां भजामो
वयं त्वां जगत्साक्षिरूपं नमामः ।
सदेकं निधानं निरालम्बमीशम्
भवाम्भोधिपोतं शरण्यं व्रजामः ॥6॥

ટિપ્પણી

નામ (પુંલ્લિંગ) : पुरोहितः યજમાનના અભીષ્ટ કે સંસ્કારાદિ કર્મને કરાવનાર બ્રાહ્મણ **यज्ञः** હોમ, હવન **रत्नधातमः** રત્નોને ધારણ કરનાર **व्रतपतिः** વ્રતોનો સ્વામી **शम्भवः** જેનાથી શમ્ - કલ્યાણ કે સુખ જન્મે છે તે **मयोभवः** જેનાથી મયસ્ - સુખ જન્મે છે તે **शङ्करः** જે શમ્-કલ્યાણ કરે છે તે **मयस्करः** જે મયસ્ - સુખ કરે છે તે **शिवतरः** અતિશય કલ્યાણકારી **स्तवः** સ્તુતિ, ગુણોનું ગાન, વખાણ **साक्षिरूपः** સાક્ષી તરીકે રહેનાર **निरालम्बः** આલંબન વગરનો, પોતાની જાત પર ટકેલો.

(નપુંસકલિંગ) : निधानम् ખજાનો, ભંડાર

સર્વનામ : **तत्** તે **यम्** જેને **यस्य** જેનો **तस्मै** તેના માટે, તેને **त्वम्** તું **एकम्** એક **परेषाम्** પારકાઓનું **वयम्** અમે **त्वाम्** તને.

વિશેષણ : **दिव्य** દિવ્ય, દેવતાઓને લગતું **भीषण** ભયંકર, ડરાવનાર, ભયાનક **पावन** પવિત્ર કરનાર **नियन्तृ** નિયંત્રણ કરનાર, કાબૂમાં રાખનાર **पर** શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ

અવ્યય : **नमः** પ્રણામ હો ! નમન કરું છું.

સમાસ : वरुणेन्द्र-रुद्र-मरुतः (वरुणः च इन्द्रः च रुद्रः च मरुत् च इति वरुणेन्द्र....मरुतः, - इतरेतर द्वन्द्व) सुरासुरगणाः (सुराः च असुराः च इति सुरासुराः, - द्वन्द्वः । सुरासुराणां गणाः सुरासुरगणाः - षष्ठी तत्पुरुष ।) દેવતાઓ અને અસુરોના સમૂહ, દેવોના અને અસુરોના ગણ (આ પાઠ્યપુસ્તકમાં આપવામાં આવેલા સમાસવિગ્રહ માત્ર અધ્યાપન સહાય માટે આપવામાં આવ્યા છે.)

ક્રિયાપદ (પ્રથમ ગણ) : (પરસ્મૈપદ) **चर्** (**चरति**) આચરણ કરવું **गै** (**गायति**) ગાવું, ગાન કરવું **दृश् - पश्य्** (**पश्यति**) જોવું, દેખવું **स्मृ** (**स्मरति**) યાદ કરવું, સ્મરણમાં લેવું **भज्** (**भजति**) ભજવું, ભક્તિ કરવી **नम्** (**नमति**) નમન કરવું, નમવું **व्रज्** (**व्रजति**) જવું, પ્રાપ્ત કરવું.

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : **ईळे** (**ईडे**) સ્તુતિ કરું છું. **ऋत्विजम्** ઋત્વિક્ કર્મ કરનારને **होतारम्** હવન કરનારને, હોમ કરનારને **शकेयम्** શકું. સમર્થ બની શકું. **राध्यताम्** સિદ્ધિ કરાવો. સિદ્ધ કરી આપો. **उपैमि** પાસે જાઉં છું. પ્રાપ્ત થાઉં છું. **स्तुन्वन्ति** સ્તુતિ કરે છે. ગુણગાન કરે છે. **साङ्ग-पद-क्रमोपनिषदैः** છ વેદાંગો, પદપાઠ, ક્રમપાઠ તેમજ ઉપનિષદોની સાથેના **गायन्ति** ગાન કરે છે. **सामगाः** સામ મંત્રોનું ગાન કરનારા **ध्यानावस्थिततद्गतेन** ધ્યાનની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા **मनसा** મન વડે **विदुः** જાણે છે. પ્રાપ્ત કરે છે. **महोच्चैःपदानाम्** મોટાં અને ઊંચાં પદો (ધરાવનાર)ના **परेषाम्** ઉત્તમોમાં, શ્રેષ્ઠોમાં **जगत्साक्षिरूपम्** જગતના સાક્ષીરૂપ **एकम्** એકમાત્ર **भवाम्भोधिपोतम्** સંસારરૂપી સાગરની પાર ઉતારનાર નાવ **शरण्यम्** શરણમાં જવા લાયક, આશરો લેવા માટે યોગ્ય.

(2) સન્ધિ : अग्निमीळे (अग्निमीडे) (अग्निम् ईळे) । तच्छकेयम् (तत् शकेयम्) । तन्मे (तत् मे) । इदमहमनृतात् (इदम् अहम् अनृतात्) । त्वमेकम् (त्वम् एकम्) । भजामो वयम् (भजामः वयम्) । सदेकम् (सत् एकम्) ।

[વેદોની ભાષા સસ્વર એટલે કે સ્વર સાથે બોલાય છે અને લખાય છે. સ્વર ત્રણ છે : ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત. ઋગ્વેદના મંત્રોને બોલતી વખતે ઉદાત્ત સ્વર થોડો ઊંચેથી, અનુદાત્ત સ્વર થોડો નીચેથી અને સ્વરિત સ્વર મધ્યમ લયથી બોલાય છે. જ્યારે ઋગ્વેદ તથા યજુર્વેદના મંત્રોને લખતી વખતે અનુદાત્ત સ્વર બતાવવા માટે _ આ રીતે જે-તે અક્ષરની નીચે આડી રેખા દોરવામાં આવે છે. એ જ રીતે સ્વરિત સ્વર બતાવવા માટે । આ રીતે જે તે અક્ષરની ઉપર ઊભી રેખા દોરવામાં આવે છે. ઉદાત્ત સ્વર બતાવવા માટે કોઈ ચિહ્ન વપરાતું નથી.]

સ્વાધ્યાય

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत ।

(1) कम् पुरोहितम् ईडे ?

(2) यज्ञस्य देवः कः अस्ति ?

(3) अहं किं चरिष्यामि ?

(4) दिव्यैः स्तवैः के स्तुवन्ति ?

(5) वयं कं शरणं व्रजामः ?

2. प्रकोष्ठात् उचितं पदं चित्वा वाक्यपूर्तिं कुरुत ।

(1) अहं .... रत्नधातमम् ईळे । (अग्निम्, यज्ञम्, पुरोहितम्)

(2) इदम् अहम् .... उपैमि । (अनृतात्, सत्यम्, व्रतम्)

(3) योगिनः .... पश्यन्ति । (ज्ञानेन, चक्षुषा, मनसा)

(4) सुरासुरगणाः देवस्य .... न विदुः । (स्वरूपम्, निवासम्, अन्तम्)

(5) वयं त्वां जगत्साक्षिरूपं .... । (भजामः, नमामः, स्मरामः)

3. प्रकोष्ठगतं पदं प्रयुज्य अधोलिखितानि वाक्यानि प्रश्नार्थस्वरूपे परिवर्तयत ।

(1) देवाय नमः । (कस्मै)

(2) साङ्ग-पद-क्रमोपनिषदैः वेदैः सामगाः गायन्ति । (के)

(3) योगिनः देवं पश्यन्ति । (कम्)

4. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् मातृभाषायाम् उत्तराणि लिखत ।

(1) અગ્નિદેવની કઈ-કઈ વિશેષતાઓ મન્ત્રમાં વર્ણવી છે ?

(2) અગ્નિથી કયું વ્રત લેવામાં આવ્યું છે ?

(3) યોગીઓ કોનાં દર્શન કરે છે ? કેવી રીતે ?

(4) ભક્ત જેના શરણમાં જાય છે, તે દેવતત્ત્વ કેવું છે ?

5. श्लोकपूर्तिं कुरुत ।

(1) अग्निमीळे ...... रत्नधातमम् ॥

(2) नमः शंभवाय ..... शिवतराय च ॥

(3) वयं त्वां स्मरामो ..... व्रजामः ॥

6. क-विभागं ख-विभागेन सह यथार्थरीत्या संयोजयत ।

क	ख
(1) अग्निम्	(1) नमः
(2) शिवाय	(2) पुरोहितम्
(3) दिव्यैः	(3) न विदुः
(4) अन्तम्	(4) प्राणिनाम्
(5) सामगाः	(5) स्तवैः
(6) गतिः	(6) गायन्ति
	(7) ब्रह्मा

પ્રવૃત્તિ

- વેદની આ ઋચાઓ તથા પ્રાર્થનાના શ્લોકો કંઠસ્થ કરો.
- આવી બીજી ઋચાઓ અને પ્રાર્થનાઓ સુવાચ્ય અક્ષરે લખી વર્ગખંડમાં પ્રદર્શિત કરો.
- શાળાની પ્રાર્થનાસભામાં મન્ત્રોનું તથા શ્લોકોનું ગાન કરો.

•

2. कुलस्य आचारः

[સંસ્કૃતસાહિત્યમાં પ્રાણીકથાઓનું પ્રચલન ઘણા પ્રાચીનકાળથી છે. જાતકમાલા હોય કે પછી પંચતંત્ર કે હિતોપદેશ, દરેક કથાગ્રંથમાં પ્રાણીઓને પાત્ર બનાવીને જાતજાતની કથાઓ પરિકલ્પિત છે.

આજે પણ આવી પ્રાણીકથાઓનું સર્જન થયા કરે છે. આવી જ એક પ્રાણીકથા અહીં પ્રસ્તુત છે. ચાતક નામનું પ્રાણી (પક્ષી) હંમેશાં વરસાદનું જ પાણી પીવે છે. ચાતકકુળનો આ આચાર છે. ચાતક પક્ષીને ત્યાં જન્મ લેનાર પ્રત્યેક શિશુ આજે પણ આ કુલાચારને પાળતું હોય છે.

એક વાર તરસથી પીડાતું એક ચાતકશિશુ પોતાની જનનીની વાત ન માનીને પોતાના આ આદર્શનો ત્યાગ કરવા તત્પર બને છે, ત્યારે અચાનક તેને એક નિર્ધન ખેડૂત પિતાપુત્રનો સંવાદ સાંભળવા મળે છે. આ નિર્ધન પિતા-પુત્ર પાસેથી પ્રેરણા મેળવી તે જનની પાસે પાછું ફરે છે અને પોતાના આદર્શને પાળવા તૈયાર થઈ જાય છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા અને જીવનને ઉન્નત બનાવતા વિવિધ આચારોને પાળવાની પ્રેરણા મેળવવાની છે. પ્રાણીઓને નિમિત્ત બનાવીને છેવટે તો માણસને ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. એ સાથે અહીં વપરાયેલાં ક્રિયાપદો અને કારકપદો (વિભક્તિઓ)નો પણ અભ્યાસ કરવાનો છે.]

एकः चातकशिशुः आसीत् । स एकदा तृषया पीडितः जनन्याः समीपं व्रजति वदति च, ''अम्ब ! तृषा मां पीडयति । अहं जलं पातुम् इच्छामि । सम्प्रति मेघजलं न मिलति, अतः तडागजलमेव पातुम् इच्छामि ।'' जननी वदति, ''बाल ! वयं तु मेघजलम् एव पिबामः, तडागजलं न पिबामः । एषः अस्माकं कुलस्य आचारः । अतः त्वं तडागजलं पातुम् न शक्नोषि'' इति ।

चातकशिशुः कथयति, ''अम्ब ! महती मे तृषा । अधुना आकाशे मेघान् न पश्यामि । कदा मेघः वर्षिष्यति कदा च अहं मेघजलं पातुं शक्नोमि, इति न जानामि । अतः तृषया पीडितोऽहं तडागजलं पातुं गच्छामि ।''

जननी पुनरपि चातकशिशुं बोधयति, ''बाल ! न अयम् अस्माकं कुलाचारः । कुलाचारः सदैव रक्षितव्यः एव । अतः त्वं तडागजलं पातुं न अर्हसि । तृषायाः सहनं कृत्वा मेघस्य प्रतीक्षां कर्तुम् अर्हसि त्वम् ।''

जनन्याः कथनम् अश्रुत्वा चातकशिशुः तडागजलं पातुं तडागं गन्तुं निर्गच्छति । मार्गे परिश्रान्तः स यदा एकस्य कृषकस्य गृहस्य समीपे तिष्ठति तदा तातपुत्रयोः वार्तालापं शृणोति ।

कृषकः वृद्धः मरणासन्नः च आसीत् । तस्य समीपे स्थितः तस्य पुत्रः तस्मै कृषकाय कथयति, ''तात ! अद्य मार्गे मया धनस्यूतः प्राप्तः । तस्य दर्शनात् आनन्दः जातः । तेन मदीयं दारिद्र्यं नष्टं भविष्यति इति विचार्य धनस्यूतग्रहणाय अहं हस्तं प्रासारयम् । किन्तु तदैव मया भवदीयः उपदेशः स्मृतः – 'अन्यस्य धनस्य ग्रहणम् अस्माकं कुलाचारः न' इति । अतः अहं तं धनस्यूतं तत्रैव अत्यजम् ।''

चातकशिशुः सर्वं शृणोति । सः विचारयति - 'अहो ! मरणासन्नस्य वृद्धस्य तत्पुत्रस्य च स्वकीयं कुलाचारं पालयितुं कीदृशी श्रद्धा । अहं तु कुलाचारं न पालयामि । वयं मेघजलमेव पिबामः इति अस्माकं कुलाचारः । तमहं त्यक्तुं प्रवर्ते । एतत् अनुचितमस्ति ।'

सः चिन्तयति -

पशवः पक्षिणश्चैव मानवाश्च सदाशयाः ।
रक्षन्ति स्वकुलाचारं रक्षामि कुलमात्मनः ॥

एवं विचिन्त्य सः मातरं प्रत्यागच्छति सर्वं वृत्तान्तं च कथयति । माता सन्तोषमनुभवति, शिशवे च आशीर्वादं ददाति । अल्पे एव काले मेघवृष्टिः भवति । मेघजलं पीत्वा चातकशिशोः तृषा शाम्यति ।

टिप्पणी

નામ (પુંલ્લિંગ) : आचारः આચરણ, પરંપરાથી આચરવામાં આવતો વ્યવહાર (વિ. अनाचारः) **तडागः** તળાવ **कृषकः** ખેડૂત **स्यूतः** થેલો

(સ્ત્રીલિંગ) : तृषा તરસ (પર્યાય पिपासा) **जननी** માતા **वृष्टिः** વરસાદ (પર્યાય वर्षा)

(નપુંસકલિંગ) : शतम् એક સો **पानम्** પીવું તે, પીવાની ક્રિયા

સર્વનામ : माम् મને **मे** મને (પું.) **मया** મારાથી **तेन** તેનાથી (પું.) **त्वया** તારાથી **तस्यै** તેને (સ્ત્રી.)

વિશેષણ : महती મોટી, ખૂબ, વધારે (સ્ત્રી.) **परिश्रान्त** થાકેલું.

અવ્યય : सम्प्रति હમણાં, અત્યારે **अतः** આથી, એટલા માટે **एव** જ **इति** એમ, આ પ્રમાણે **अधुना** હમણાં, અત્યારે **कदा** ક્યારે **अद्य** આજે **सम्यक्** સારી રીતે **ततः** તે પછી

સમાસ : चातकशिशुः (चातकस्य शिशुः, षष्ठी तत्पुरुष) । मेघजलम् (मेघस्य जलम् । षष्ठी तत्पुरुष) । तडागजलम् (तडागस्य जलम्, षष्ठी तत्पुरुष) । कुलाचारः (कुलस्य आचारः । षष्ठी तत्पुरुष) । तातपुत्रयोः (तातः च पुत्रः च - तातपुत्रौ । तयोः । इतरेतर द्वन्द्व) मरणासन्नः (मरणम् आसन्नः । द्वितीया तत्पुरुष) । धनस्यूतः (धनस्य स्यूतः । षष्ठी तत्पुरुष) । धनस्यूतग्रहणाय (धनस्यूतस्य ग्रहणम् - धनस्यूतग्रहणम्, तस्मै । षष्ठी तत्पुरुष) । तत्पुत्रस्य (तस्य पुत्रः - तत्पुत्रः, तस्य । षष्ठी तत्पुरुष) । अनुचितम् (न उचितम् - अनुचितम्, नञ्तत्पुरुष) । मेघवृष्टिः (मेघस्य वृष्टिः । षष्ठी तत्पुरुष) ।

કૃદન્તપદ : गत्वा (गम् + त्वा) । पातुम् (पा + तुम्) । कृत्वा (कृ + त्वा) । कर्तुम् (कृ + तुम्) । अश्रुत्वा (न > अ + श्रु + त्वा) । गन्तुम् (गम् + तुम्) । विचार्य (वि + चर् > चारि (प्रेरक) + त्वा > य) । श्रुत्वा (श्रु + त्वा) । रक्षितुम् (रक्ष् + तुम्) । त्यक्तुम् (त्यज् + तुम्) । विचिन्त्य (वि + चिन्त् + त्वा > य) । पीत्वा (पा + त्वा) । (સમજૂતીની આ પદ્ધતિ અધ્યાપન સહાય માટે છે.)

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) **वद् (वदति)** બોલવું, કહેવું **इष् > इच्छ् (इच्छति)** ઇચ્છવું, ચાહવું **मिल् (मिलति)** મળવું **पा > पिब् (पिबति)** પીવું **अर्ह् (अर्हति)** યોગ્ય હોવું, સમર્થ હોવું **निर् + गम् > गच्छ् (निर्गच्छति)** નીકળવું **स्था > तिष्ठ् (तिष्ठति)** ઊભા રહેવું, સ્થિર રહેવું **भू (भवति)** હોવું, થવું **त्यज् (त्यजति)** ત્યાગવું, છોડી દેવું **आ + चर् (आचरति)** આચરવું, અમલમાં મૂકવું **वृष् (वर्षति)** વરસવું **रक्ष् (रक्षति)** રક્ષા કરવી **प्रति + आ + गम् > गच्छ् (प्रत्यागच्छति)** પાછા જવું, પાછા વળવું **अनु + भू (अनुभवति)** અનુભવવું,

(આત્મનેપદ) प्र + वृत् (प्रवर्तते) વર્તવું,

ચતુર્થ ગણ : शम् (शाम्यति) શાંત થવું

છઠ્ઠો ગણ (આત્મનેપદ) : मृ (म्रियते) મરણ પામવું

દશમ ગણ : पीड् (पीडयति) પીડા આપવી, દુઃખ આપવું **कथ् (कथयति)** કહેવું **पाल् (पालयति)** પાલન કરવું **चिन्त् (चिन्तयति)** વિચાર કરવો, વિચારવું.

વિશેષ

શબ્દાર્થ : पातुम् न शक्नोषि તું પી શકતો નથી. **अम्ब** હે માતા **वर्षिष्यति** વરસશે. **रक्षितव्यः** રક્ષા કરવી જોઈએ. **सहनं कृत्वा** સહન કરીને **परिश्रान्तः** થાકેલો **तातपुत्रयोः** પિતા અને પુત્રનો **मरणासन्नः** મરણની નજીક પહોંચેલો **धनस्यूतः** ધનની થેલી **दारिद्र्यम्** ગરીબી, નિર્ધનતા **हस्तम् प्रासारयम्** મેં હાથ ફેલાવ્યો. મેં હાથ લંબાવ્યો. **त्यक्तुं प्रवर्ते** છોડવા માટે પ્રવૃત્ત થયો છું. **अनुचितमस्ति** અનુચિત છે. ગેરવ્યાજબી છે. **भवादृशाः** આપના જેવા **कुलमात्मनः** પોતાના કુળને **प्रत्यागच्छति** પાછો આવે છે. **अनुभवति** અનુભવે છે. **ददाति** આપે છે. **अल्पे एव काले** થોડા જ વખતમાં **तृषा शाम्यति** તરસ શમી જાય છે.

સંધિ : पीडितोऽहम् (पीडितः अहम्) । पुनरपि (पुनः अपि) । पक्षिणश्चैव (पक्षिणः च एव) । मानवाश्च (मानवाः च) ।

સ્વાધ્યાય

1. विकल्पेभ्यः समुचितं पदम् चित्वा लिखत ।

(1) तृषापीडितः शिशुः कस्य समीपं गच्छति ? ◯

(क) जनन्याः (ख) नीडस्य (ग) जलस्य (घ) गगनस्य

(2) 'मेघ'-शब्दस्य पर्यायः कः ? ◯

(क) जलम् (ख) वृष्टिः (ग) जलदः (घ) गगनम्

(3) सर्वैः किं रक्षितव्यम् ? ◯

(क) तडागः (ख) कुलाचारः (ग) मेघः (घ) शिशुः

(4) वृद्धः कीदृशः आसीत् ? ◯

(क) अन्धः (ख) विकलः (ग) मरणासन्नः (घ) स्वस्थः

(5) शिशुः कस्य प्रतीक्षां करोति ? ◯

(क) मेघस्य (ख) मेघाय (ग) मेघम् (घ) मेघेन

(6) 'पुनरपि' शब्दस्य उचितं सन्धिविच्छेदं दर्शयत ! ◯

(क) पुन + रपि (ख) पुनो + अपि (ग) पुनः + अपि (घ) पुनर् + पि

(7) अहं तडागजलं पातुम् .... ।

(क) इच्छति (ख) इच्छसि (ग) इच्छामि (घ) इच्छतु

2. संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) तृषया पीडितः कः आसीत् ?

(2) चातकशिशुः किं पातुं न अर्हति ?

(3) कृषकपुत्रस्य दारिद्र्यं केन नष्टं भविष्यति ?

(4) कृषकपुत्रेण मार्गे किं प्राप्तम् ?

(5) शिशोः तृषा केन नष्टा ?

3. रेखाङ्कितपदानां स्थाने कोष्ठकात् पदं प्रस्थाप्य प्रश्नवाक्यं रचयत ।

(कः, का, कुत्र, कीदृशः, किम्, कस्यै)

(1) जननी शिशुं बोधयति ।

(2) मार्गे परिश्रान्तः सः तिष्ठति ।

(3) कृषकः वृद्धः आसीत् ।

(4) धनस्यूतः मार्गे प्राप्तः ।

(5) सः तस्यै सर्वं वृत्तान्तं कथयति ।

4. निर्देशानुसारं धातुरूपाणां परिचयं लिखत ।

	धातुरूपम्	धातुः	कालः/लकारः	पदम्	पुरुषः	वचनम्
(1)	इच्छामि	....	....	....	....	....
(2)	गच्छति	....	....	....	....	....
(3)	अर्हसि	....	....	....	....	....
(4)	कथयति	....	....	....	....	....
(5)	वदति	....	....	....	....	....

5. मातृभाषायाम् उत्तराणि लिखत ।

(1) કુલાચાર એટલે શું ?

(2) માતા ચાતકશિશુને શું ન કરવા કહે છે ? શા માટે ?

(3) નિર્ધન હોવા છતાં કૃષકપુત્રે શા માટે ધનસ્યૂતને સ્પર્શ પણ ન કર્યો ?

(4) ચાતકશિશુએ તડાગજળ શા માટે ન પીધું ?

પ્રવૃત્તિ

- શાળામાં પળાતા વિવિધ આચારોની સૂચિ બનાવો.
- તમારા પરિવારમાં પળાતા વિવિધ કુલાચારોની સૂચિ બનાવો.
- 'તરસ્યું ચાતકબાળ' - એવા શીર્ષક હેઠળ આ વાર્તાને માતૃભાષામાં લખો.
- પોતાનાથી નાના સ્વજનના જન્મદિવસે शतं जीव शरदः એ વચન બોલીને શુભેચ્છાઓ આપો.

•

3. परं निधानम्

[ઈસવીસનની અગિયારમી સદીમાં માલવપ્રદેશ (હાલનો મધ્યપ્રદેશ)માં રાજા ભોજ થઈ ગયા. ધારાનગરીમાં રહીને રાજા ભોજે તે સમયે જેવી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તેવી આજે પણ છે. એમની સુંદર રાજ્યવ્યવસ્થા, જટિલ પ્રસંગોમાં પણ ન્યાય આપવાની કુશળતા તથા વિદ્વાનોની ગુણવત્તાની પરખ વિશેની કેટલીય રમૂજી કથાઓ આજેય લોકમાં પ્રચલિત છે. આવી કથાઓનો સંસ્કૃતમાં રચાયેલો એક સંગ્રહ ભોજપ્રબન્ધઃના નામે જાણીતો છે. આમાં રાજા ભોજને કેન્દ્રમાં રાખીને અનેક ઘટનાઓ વર્ણવવામાં આવી છે, જેમાં કાવ્યાત્મક ચમત્કૃતિઓ ધરાવતાં અનેક પદ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપરાંત જુદા-જુદા સમયગાળામાં અનેક સંસ્કૃત કવિઓએ પોતાની વાતને પ્રસ્તુત કરવા માટે રાજા ભોજને પાત્ર તરીકે સ્વીકાર્યા છે. ભોજને લક્ષ્ય બનાવીને રચાયેલી આવી જ એક સંવાદાત્મક કથા અહીં પ્રસ્તુત છે. રાજા ભોજ અને યુવાન પંડિતના આ સંવાદમાં એક કરતાં બીજા પદાર્થની શક્તિમત્તાને ઉપસાવવાનો ઉપક્રમ છે. ક્રમશઃ આગળ વધતો આ સંવાદ છેવટે સંતોષની વાત આવતાની સાથે અટકી જાય છે. આમ આ સંવાદ સંતોષનું મહત્ત્વ આકારી આપે છે.

આ પાઠનો અભ્યાસ કરતી વખતે ક્રિયા અને કર્તૃકારકના સમન્વયની વ્યવસ્થાને સમજવાની છે. વળી, વિવિધ વિભક્તિમાં નામરૂપો કેવો ફેરફાર લે છે અને ક્રિયાપદોનાં રૂપો કેવાં હોય છે, તેનો પણ અહીં અભ્યાસ કરવાનો છે.]

भोजः नाम नृपतिः विद्याप्रियः, कलाप्रियः, प्रजाप्रियश्च आसीत् । अतः तस्य राजसभायां दूरदेशात् अनेके विद्याविशारदाः पण्डिताः समागच्छन्ति स्म ।

एकदा भोजः प्रासादस्य गवाक्षे उपविष्टः आसीत् । सः मार्गे एकं नवागन्तुकम् अनभिज्ञं युवकं पश्यति । तस्य परिचयं ज्ञातुं सः तं प्रासादे आह्वयति । ततस्तयोः मध्ये एवं वार्तालापः संजातः ।

भोजः : भवान् कः वर्तते ?

युवकः : अहं घटपण्डितः अस्मि ।

भोजः : घटपण्डितः ? किं नाम घटपण्डितः इति ?

युवकः : यथा घटे परिपूर्णं जलं तिष्ठति, तथैव मयि परिपूर्णं ज्ञानं वर्तते । अतः अहं स्वात्मानं घटपण्डितं मन्ये ।

भोजः : (युवकस्य गर्वपूर्णाम् उक्तिं श्रुत्वा स्वात्मानं ततोऽप्यधिकं मत्वा अहङ्कारेण सह) यदि त्वं घटः असि, तर्हि अहं मुद्गरत्वेन वर्ते । मुद्गरः स्वकीयेन प्रहारेण घटं विनाशयति । अहमपि घटरूपं भवन्तं विनाशयामि ।

युवकः : यदि भवान् मुद्गरत्वेन वर्तिष्यते, तर्हि अहम् अग्निः भवामि । दहनकर्मा अग्निः भूत्वा मुद्गरं भस्म करिष्यामि ।

भोजः : त्वं यदि वह्नित्वेन वर्तिष्यसे, तर्हि अहं वृष्टिः भविष्यामि । वृष्टेः पुरतः वह्निः स्थातुं न शक्नोति, तथा त्वमपि मम पुरतः स्थातुं न शक्नोषि ।

युवकः : वृष्टिं तु वायुः स्वबलेन यत्र कुत्रापि वाहयितुमर्हति । वृष्टिरूपं भवन्तमहं वायुः भूत्वा इतः ततः वहिष्यामि ।

भोजः : यदि भवान् वातत्वेन वर्तिष्यते, तर्हि अहं वायुभक्षकः भुजगः भविष्यामि । भुजगः सन् सततं वायुरूपं भवन्तं भक्षयिष्यामि ।

युवकः : भवान् यदि सर्पः भविष्यति, तर्हि अहं सर्पभक्षको गरुडो भवामि ।

भोजः : (वाक्केलीं वर्धयन्) त्वं यदि गरुडः असि, तर्हि अहं चक्रधारकः विष्णुः । विष्णुः गरुडारूढः भवति ।

युवकः : (मनसा विष्णुं प्रणम्य च पाण्डित्यं प्रदर्शयन् अग्रे वदति ।) यदि भवान् चक्रधरः विष्णुः, तर्हि अहं भवतः मस्तकस्य उपरि शोभमानं मुकुटं अस्मि । मुकुटं सदा मस्तकस्य उपरि एव संतिष्ठते ।

भोजः : (युवकस्य पाण्डित्यम् अनुभूय) तर्हि मुकुटस्य उपरि शोभमानं पुष्पमहम् । एवमहं अधुना तवोपरि स्थास्यामि ।

युवकः : भवान् यदि पुष्पं भविष्यति, तर्हि अहमपि भ्रमरो भूत्वा तव पुष्पस्योपरि स्थास्यामि ।

भोजः : एवं भवान् द्विरेफः तर्हि अहं सूर्यः । पुष्पस्य अन्तः स्थितः भ्रमरः सूर्यास्तकाले बन्दी भवति, अहमपि त्वां बन्दिनं करिष्यामि ।

युवकः : अहो ! भवान् सूर्यस्तर्हि अहं महाप्रभावी राहुः । राहुस्तु सूर्यं ग्रसते ।

भोजः : (किञ्चित् उच्चैः) भवान् राहुश्चेत् अहं राहुरूपाय तुभ्यं दानं दास्यामि । दानग्रहणेन तवायं गर्वः निश्चयेन शान्तः भविष्यति ।

युवकः : (विहस्य चातुर्येण) यदि भवान् दानी तर्हि अहं सन्तुष्टः । भवतः दानस्य प्रयासः निष्फलः भविष्यति । सर्वतः अलुब्धः अहं भवतः दानं न ग्रहीष्यामि ।

एवमुत्तरोत्तरं विवादरतयोः भोजयुवकयोः मध्ये यदा सन्तोषस्य विषयः समुपस्थितः तदा 'समागते संतोषे सर्वं शान्तं भवति' इति वचनानुसारं विवादोऽपि स्वयमेव शान्तः ।

अन्ते चतुरं ज्ञानेन गुणेन च उपेतं तं पण्डितं युवकं प्रणम्य धाराधिपतिः भोजराजः अवदत् ''अयि घटपण्डित ! गुणपूजके धारादेशे भवतः स्वागतमस्ति । भवान् विजयी जातः । सन्तुष्टं जनं न कोऽपि पराजेतुमर्हति । यतो हि सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानं वर्तते ।''

ટિપ્પણી

નામ (પુંલ્લિંગ) : नृपतिः રાજા **प्रासादः** મહેલ **गवाक्षः** ઝરૂખો **मुद्गरः** મુદ્‌ગર, લાકડાનું ધોકા જેવું વજનમાં ભારે સાધન (વ્યાયામ કરવા માટેનું એક સાધન) **वह्निः** અગ્નિ **वायुभक्षकः** વાયુને ખાનારો **वातः** પવન **भुजगः** સાપ **द्विरेफः** ભમરો

(સ્ત્રીલિંગ) : वृष्टिः વરસાદ **वाक्केली** વાણીની રમત, વાણીનો ખેલ

સર્વનામ : तस्य તેના (પું.) **सः** તે (પું.) **अनेके** અનેક, ઘણા બધા **तम्** તેને (પું.) **तयोः** તે બન્નેનો (પું.) **भवान्** આપ, તમે **मयि** મારામાં **मम** મારું **भवन्तम्** આપને, તમને **तव** તમારું **तुभ्यम्** તમારા માટે, તમને **भवतः** આપનું, તમારું

વિશેષણ : विशारद ચતુર, કુશળ, જાણકાર **कोविद** અનુભવી, કુશળ **धुरंधर** ધુરાને ધારણ કરનાર, અગ્રણી, મુખ્ય **अनभिज्ञ** અજાણ્યું અપરિચિત **शोभमान** શોભતું

અવ્યય : एकदा એકવાર **उपरि** ઉપરની બાજુએ **अतः** એટલા માટે **ततः** તેથી **यदि** જો **तर्हि** તો **पुरतः** સામે **यत्र** જ્યાં, જે સ્થળે **कुत्रापि** ક્યાંય પણ **इतः** આ બાજુથી **ततः** તે બાજુથી **सदा** હંમેશાં **अधुना** અત્યારે **मध्ये** વચ્ચે **अयि** સંબોધન કરવા માટે વપરાતો શબ્દ, હે **यतो हि** કેમકે

સમાસ : राजसभायाम् (राज्ञः सभा – राजसभा, तस्याम् । षष्ठी तत्पुरुष) । विद्याविशारदः (विद्यासु विशारदः – विद्याविशारदः । सप्तमी तत्पुरुष) । वार्तालापः (वार्तायाः आलापः । षष्ठी तत्पुरुष) भोजयुवपण्डितयोः (भोजः च युवपण्डितः च – भोजयुवपण्डितौ, तयोः । इतरेतर द्वन्द्व) । गर्वपूर्णाम् (गर्वेण पूर्णा – गर्वपूर्णा, ताम् । तृतीया तत्पुरुष) वायुभक्षकः (वायोः भक्षकः । षष्ठी तत्पुरुष) गरुडारूढः (गरुडम् आरूढः । द्वितीया तत्पुरुष) सूर्यास्तकाले (सूर्यस्य अस्तकालः – सूर्यास्तकालः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) दानग्रहणेन (दानस्य ग्रहणम् – दानग्रहणम्, तेन । षष्ठी तत्पुरुष) भोजयुवकयोः (भोजः च युवकः च भोजयुवकौ, तयोः । इतरेतर द्वन्द्वः) । धाराधिपतिः । (धारायाः अधिपतिः । षष्ठी तत्पुरुष)

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) **सम् + आ + गम् > गच्छ् (समागच्छति)** આવવું **आ + ह्वे > ह्वय् (आह्वयति)** બોલાવવું **अर्ह् (अर्हति)** હોઈ શકવું, યોગ્ય હોવું **वह् (वहति)** વહન કરવું, લઈ જવું (આત્મનેપદ) **सम् + स्था > तिष्ठ् (संतिष्ठते)** ઊભા રહેવું **वृत् (वर्तते)** હોવું **ग्रस् (ग्रसते)** ગળી જવું, કોળિયો કરી જવો.

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : विद्याविशारदाः વિદ્યાઓમાં કુશળ **उपविष्टः** બેઠેલો **नवागन्तुकम्** નવા આવનારને **निम्नानुसारम्** નીચે મુજબ **घटपण्डितः** ઘડાની જેમ ભરેલો વિદ્વાન, પૂર્ણ જ્ઞાની **परिपूर्णम्** પૂરી રીતે ભરેલો **गर्वपूर्णाम् उक्तिम्** ગર્વથી ભરેલી ઉક્તિને-વચનને **मुद्गरत्वेन** મુદ્‌ગર તરીકે **प्रहारेण** ઘા વડે, પ્રહારથી **वर्तिष्यते** વર્તશો, વર્તણૂક કરશો **दहनकर्मा** બાળવાના કર્મવાળો, બાળનાર **वाहयितुमर्हति** વહાવી શકે છે. ઉડાવી શકે છે. **वृष्टिरूपम्** વૃષ્ટિરૂપી **इतः ततः** આમ તેમ **वहिष्यामि** વહી જઈશ. ઉડાવી જઈશ. **पाण्डित्यं प्रदर्शयन्** પંડિતપણાનું પ્રદર્શન કરતો **शोभमानम्** શોભતાને, શોભી રહેલાને **अनुभूय** અનુભવીને **स्थास्यामि** ઊભો રહીશ. **ग्रहीष्यामि** ગ્રહણ કરીશ. સ્વીકારીશ. **बन्दी** કેદી, કેદ કરાયેલો **महाप्रभावी** મહાન્ પ્રભાવવાળો **निश्चयेन** નિશ્ચિતરૂપે, ચોક્કસ **विहस्य** હસીને **चातुर्येण** ચાલાકીથી, હોશિયારીથી **अलुब्धः** લોભ વગરનો, નિર્લોભી **एवमुत्तरोत्तरम्** આ રીતે ઉત્તરોત્તર, આમ આગળ ને આગળ **विवादरतयोः** વિવાદમાં રત, વિવાદમાં લાગેલા **वचनानुसारम्** વચન પ્રમાણે, વચનને અનુસરીને **अन्ते** છેલ્લે, છેવટે **उपेतम्** યુક્ત, સાથેના **गुणपूजके** ગુણનું પૂજન કરનાર એવા **धारादेशे** ધારા દેશમાં **विजयी जातः** વિજેતા થયો. જીત્યો. **पराजेतुमर्हति** હરાવી શકે છે.

(2) સંધિ : प्रजाप्रियश्च (प्रजाप्रिय: च) । ततस्तयो: (तत: तयो:) । तथैव (तथा एव) । ततोऽप्यधिकम् (तत: अपि अधिकम्) । कुत्रापि (कुत्र अपि) । तवोपरि (तव उपरि) । भ्रमरो भूत्वा (भ्रमर: भूत्वा) । सूर्यस्तर्हि (सूर्य: तर्हि) ।

સ્વાધ્યાય

1. अधोलिखितेभ्य: विकल्पेभ्य: समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) अहं घटपण्डित: .... । ◯

(क) स्म: (ख) अस्मि (ग) अस्ति (घ) सन्ति

(2) 'वायु:' इति शब्दस्य पर्यायशब्द: क: ? ◯

(क) वाक् (ख) वा (ग) वात: (घ) वह्नि:

(3) 'गवाक्ष:' शब्दस्य अर्थ: क: ? ◯

(क) શિખર (ખ) છત (ગ) દરબાર (ઘ) ઝરૂખો

(4) भूपाल: मार्गे सुवर्णखण्डम् .... । ◯

(क) अक्षिपन् (ख) अक्षिप: (ग) अक्षिपत् (घ) अक्षिपम्

(5) संसारे कीदृशं जनं पराजेतुं कोऽपि न अर्हति ? ◯

(क) धनिकम् (ख) सन्तुष्टम् (ग) वाचालम् (घ) बलिष्ठम्

(6) अहं दानं .... । ◯

(क) करिष्यति (ख) करिष्यामि (ग) करिष्यसि (घ) करिष्यन्ति

(7) कस्य शिखरे मुकुटं सदा तिष्ठति ? ◯

(क) मस्तके (ख) मस्तकस्य (ग) मस्तकं (घ) मस्तकात्

2. संस्कृत भाषया उत्तरं लिखत ।

(1) अग्नि: कं भस्म करोति ?

(2) राहु: केन शान्त: भवति ?

(3) सन्तोष एव कस्य परं निधानम् ?

(4) भ्रमर: कुत्र बन्दी भवति ।

3. उदाहरणानुसारं शब्दरूपाणां परिचयं लिखत ।

	शब्दरूपम्	मूलशब्द:	अन्त:	लिङ्गम्	विभक्ति:	वचनम्
उदाहरणम् –	जना:	जन	अकारान्त:	पुल्लिंगम्	प्रथमा	बहुवचनम्
(1)	प्रासादस्य	....	....	....	....	....
(2)	गवाक्षे	....	....	....	....	....

(3) वृष्टेः ....

(4) पण्डितम् ....

(5) विवादरतयोः ....

4. वचनानुसारं धातुरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

उदा. **वर्तते** **वर्तेते** **वर्तन्ते ।**

(1) .... तिष्ठतः .... ।

(2) अर्हति .... ।

(3) ग्रहीष्यामि .... ।

(4) .... भविष्यतः .... ।

5. शीर्षकानुरूपं धातुरूपाणां परिचयं लिखत ।

	धातुरूपम्	धातुः	कालः/लकारः	पदम्	पुरुषः	वचनम्
उदा.	सेवन्ते	सेव्	वर्तमान	आत्मनेपद	अन्य	बहुवचनम्
(1)	अपश्यत्	....	....	....	....	....
(2)	तिष्ठति	....	....	....	....	....
(3)	भविष्यति	....	....	....	....	....
(4)	स्थास्यामि	....	....	....	....	....

6. कोष्ठकेषु प्रदत्तानि पदानि प्रयुज्य संस्कृतवाक्यानि रचयत ।

(1) રાજા યુવકને જુએ છે. (नृप, युवक, दृश्-पश्य्)

(2) લોકો સભામાં જાય છે. (जन, सभा, गम्-गच्छ्)

(3) ધારાદેશમાં ગુણોની પૂજા થાય છે. (धारादेश, गुण, पूजा, भू)

(4) ભોજ પ્રજામાં પ્રિય હતો. (भोज, प्रजा, प्रिय, भू)

(5) અગ્નિ મુદ્ગરને બાળે છે. (वह्नि, मुद्गर, दह्)

7. मातृभाषायाम् उत्तरत ।

(1) રાજા ભોજ કેવા હતા ?

(2) યુવક પોતાને ઘટપંડિત શા માટે માને છે ?

(3) રાજા ભોજ અને યુવકનો વિવાદ ક્યારે અટકી જાય છે ? શા માટે ?

(4) ધારાદેશની શી વિશેષતા હતી ?

પ્રવૃત્તિઓ

- **परं निधानम्** ગદ્યપાઠનું કથાવસ્તુ સંક્ષેપમાં લખો.
- ભોજપ્રબંધમાં આવતી એક કોઈ કથા વર્ગમાં રજૂ કરો.

4. वलभी विद्यास्थानम्

[પ્રાચીન કાળમાં ભારતદેશમાં વિદ્યાનો વ્યાપક પ્રચાર અને પ્રસાર હતો. પ્રાચીન બૃહદ્ ભારતનાં અનેક મહાનગરોમાં મોટાં મોટાં વિદ્યાસ્થાનકો હતાં અને તેમાં દેશ-વિદેશના વિદ્યાર્થીઓ આવીને વિદ્યાભ્યાસ કરતા. આવું જ એક વિદ્યાસ્થાનક આપણા ગુજરાત પ્રદેશમાં પણ હતું.

પ્રસ્તુત પાઠમાં તેનો પરિચય કરાવ્યો છે. મુખ્યત્વે આવાં વિદ્યાલયોની પઠન-પાઠન વ્યવસ્થા અને વિષયોનો ખ્યાલ આવે, તે રીતે પાઠ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

પાઠનું વિષયવસ્તુ ભૂતકાળ સાથે સંકળાયેલું હોવાથી આ પાઠનાં વાક્યોમાં ભૂતકાળનાં ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ શીખવવાનું લક્ષ્ય પણ રાખવામાં આવ્યું છે. પાઠની ભાષા સરળ હોઈ ક્રિયાપદોના અભ્યાસની સાથે સાથે નામપદોનાં રૂપો તથા સમાસનો પણ અભ્યાસ કરાવી શકાશે.]

सम्प्रति विविधाः विश्वविद्यालयाः सुप्रसिद्धाः सन्ति । तेषु केचन एतादृशाः सन्ति यत्र अध्ययनार्थं प्रवेशं प्राप्य छात्रः स्वात्मानं धन्यं मन्यते । एवमेव पुराकालेऽपि अस्माकं भारते देशे एतादृशाः बहवः विश्वविद्यालयाः आसन् । तत्र विद्याध्ययनाय दूरात् देशात् समागत्य प्रवेशं लब्ध्वा छात्राः स्वात्मानं धन्यं मन्यन्ते स्म । एषु एकतमः वलभी विश्वविद्यालयः । मगधराज्ये यथा नालंदा आसीत् तथैव अत्र गुर्जरप्रदेशे वलभी आसीत् । अत्रापि सुदूरात् देशात् जनाः अध्ययनाय आगच्छन्ति स्म । अद्यत्वे अस्मदीये गुर्जरप्रदेशे वर्तमाने भावनगरे जनपदे वलभीनामकं यदेकम् उपनगरं वर्तते, तत्रैव प्राचीनकाले वलभी विश्वविद्यालयः आसीत् ।

वस्तुतस्तु इदम् उपनगरं प्राचीनकालादेव अध्ययन-अध्यापनस्य केन्द्रमासीत् । पूर्वमत्र अष्टादशविद्यायाः पठनं पाठनं च भवति स्म । एतासु विद्यासु चत्वारो वेदाः, षट् वेदाङ्गानि, पुराणम्, न्यायः, मीमांसा, स्मृतिः, आयुर्वेद-धनुर्वेद-गन्धर्ववेद-अर्थवेदाः चत्वारः उपवेदाः च समाविष्टाः सन्ति । ततः बौद्धदर्शनस्य जैनदर्शनस्य च इदं केन्द्रं सञ्जातम् । ख्रिस्तस्य चतुर्थ्यां शताब्द्याम् ऋग्वेदस्य भाष्यकारः स्कन्दस्वामी सञ्जातः । सः अत्रैव अवसत् । एतत् सूचयति यत् गुप्तकाले अत्र वेदाध्ययनमपि प्रचलति स्म । ख्रिस्तस्य चतुर्थ्यां शताब्द्यामेव सुप्रसिद्धौ बौद्धाचार्यौ स्थिरमतिगुणमती, जैनाचार्यः श्रीमल्लवादी सूरिः च अत्रैव विद्याव्यासंगं कुर्वन्ति स्म ।

एतत् सूचयति यदत्र जैन-बौद्धदर्शनानामपि अध्ययनं प्रचलति स्म । अत्र यथारुचि यथामति छात्राः अपठन् । प्रवेशार्थमत्र प्रवेशपरीक्षापि भवति स्म । तामुत्तीर्य एव अत्र छात्रस्य प्रवेशः शक्यः आसीत् ।

खिस्तस्य पञ्चम्यां शताब्द्याम् इदमुपनगरं मैत्रकाणां राजधानी आसीत् । मैत्रकाणां व्यवस्थानुसारम् अध्ययनस्य समाप्त्यनन्तरं वादसभायां शास्त्रार्थः भवति स्म । शास्त्रार्थे विभिन्नानां मत-मतान्तराणां खण्डन-मण्डनपूर्वकं विमर्शः भवति स्म । अनेकस्मै विजयिजनाय राजा पारितोषिकरूपेण भूमिम् अयच्छत् । कदाचित् विजयिजनानां नामानि विद्यापीठस्य द्वारे उट्टंकितानि अभवन् ।

खिस्तात् पूर्वं प्रायः पञ्चमशताब्द्यां भगवतः महावीरस्य जन्म अभवत् । तस्मिन् काले भगवता महावीरेण यः उपदेशः प्रदत्तः स आगम–नाम्ना प्रसिद्धः वर्तते । अयम् आगमः वर्षपञ्चशतं यावत् मौखिकपरम्परायां सुरक्षितः आसीत् । एवं हि श्रूयते यत् खिस्तस्य तृतीयायां शताब्द्यां नागार्जुननाम्ना प्रसिद्धस्य विदुषः अध्यक्षतायाम् एका जैनसाधूनां समितिः मिलिता । अस्याम् आगमग्रन्थानां लेखनस्य प्रस्तावोऽभवत् । अत्र लेखबद्धा वाणी वलभीवाचना नाम्ना प्रसिद्धा जाता ।

खिस्तस्य नवम्यां शताब्द्यां वलभीनगरस्य विनाशः अभवत् । परन्तु तस्य अवशेषाः अद्यापि तस्य समृद्धिं सूचयन्ति । एवं भारतस्य प्राचीनेषु विद्याकेन्द्रेषु वलभी एकतमम् आसीत्, इतिहासे च अद्यापि वर्तते ।

ટિપ્પણી

નામ : (પુંલ્લિંગ) भाष्यकारः ભાષ્ય લખનાર **जनपदः** શહેર (જિલ્લો) **विजयिजनः** વિજેતા વ્યક્તિ, જીત મેળવનાર માણસ **आगमः** આગમ (જૈનધર્મનો ગ્રંથ) **अवशेषः** અવશેષ, બાકી રહેલો અંશ

(સ્ત્રીલિંગ) शताब्दी સૈકો, સદી

(નપુંસકલિંગ) उपनगरम् નાનું શહેર, નગર

વિશેષણ : एतादृश આ પ્રકારનું, આવું **धन्य** ભાગ્યશાળી **अस्मदीय** આપણું

અવ્યય : सम्प्रति હાલ, અત્યારે **पुरा** પહેલાં **यथा-तथा** જેમ-તેમ, જેવી રીતે-તેવી રીતે **पूर्वम्** પહેલાં **अनन्तरम्** પછી **यावत्** જ્યાં સુધી

સમાસ : समाप्त्यनन्तरम् (समाप्तेः अनन्तरम् । पंचमी तत्पुरुष)

ક્રિયાપદ : (આત્મનેપદ) ચોથો ગણ **मन् (मन्यते)** માનવું

(પરસ્મૈપદ) દસમો ગણ **सूच् (सूचयति)** સૂચવવું

વિશેષ

શબ્દાર્થ : केचन કેટલાક **स्वात्मानम्** પોતાની જાતને, પોતાને **समागत्य** આવીને **लब्ध्वा** મેળવીને, પ્રાપ્ત કરીને **एकतमः** અનેકમાંનું એક, તેમાંનું એક **अष्टादश** અઢાર **समाविष्टाः** સમાયેલા **विद्याव्यासंगम्** વિદ્યાભ્યાસ **यथारुचि** રુચિ (રસ) પ્રમાણે **यथामति** બુદ્ધિ પ્રમાણે **उत्तीर्य** ઉત્તીર્ણ થઈને, પાસ થઈને **मैत्रकाणाम्** મૈત્રક રાજાઓનું **मतमतान्तराणाम्** મત-મતાન્તરોનું, જુદા-જુદા મતોનું **खण्डनमण्डनपूर्वकम्** ખંડન અને મંડનપૂર્વક, ખંડન અને મંડન સાથે. સામાનો મત તોડી પાડવો તે ખંડન અને પોતાના મતનું સમર્થન કરી તેની સ્થાપના કરવી તે મંડન. **विमर्शः** વિચાર, ચિન્તન **उट्टङ्कितानि** આલેખાયેલાં, કોતરાયેલાં **प्रदत्तः** આપ્યો **विदुषाम्** વિદ્વાનોની **मिलिता** મળી. **जाता** થઈ.

સ્વાધ્યાય

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) प्राचीनसमये गुर्जरराज्ये कः विश्वविद्यालयः आसीत् ? ◯

(क) नालन्दाविश्वविद्यालयः (ख) तक्षशिलाविश्वविद्यालयः
(ग) गुजरातविश्वविद्यालयः (घ) वलभीविश्वविद्यालयः

(2) उपवेदाः कति सन्ति ? ◯

(क) अष्टादश (ख) चत्वारः (ग) सप्त (घ) पञ्च

(3) भाष्यकारः स्कन्दस्वामी कस्यां शताब्द्यां सञ्जातः ? ◯

(क) नवम्याम् (ख) चतुर्थ्याम् (ग) सप्तम्याम् (घ) पञ्चम्याम्

(4) वलभी केषां राजधानी आसीत् ? ◯

(क) क्षत्रपाणाम् (ख) मैत्रकाणाम् (ग) द्राविडानाम् (घ) गुप्तानाम्

(5) महावीरस्य उपदेशः केन नाम्ना प्रसिद्धः वर्तते ? ◯

(क) आगम (ख) निगम (ग) स्मृति (घ) मीमांसा

(6) वलभीनगरे मिलितायाः जैनसाधूनां समितेः अध्यक्षः कः आसीत् ? ◯

(क) नागार्जुनः (ख) स्थिरमतिः (ग) मैत्रकः (घ) गुणमतिः

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तराणि प्रदत्त ।

(1) प्राचीनकालात् वलभी कस्य केन्द्रमासीत् ?
(2) वेदाङ्गानि कति सन्ति ?
(3) श्रीमल्लवादी सूरिः कः आसीत् ?
(4) भगवतः महावीरस्य जन्म कदा अभवत् ?
(5) जैनसाधूनां समितौ कस्य लेखनस्य प्रस्तावः अभवत् ?

3. रेखाङ्कितपदानां स्थाने प्रकोष्ठात् उचितं पदं चित्वा प्रश्नवाक्यं रचयत ।

(कुत्र, केन, कः, कदा, केषाम्, कस्य)

(1) ऋग्वेदस्य भाष्यकारः <u>स्कन्दस्वामी</u> आसीत् ।
(2) <u>महावीरस्य</u> उपदेशः आगमनाम्ना प्रसिद्धः वर्तते ।
(3) <u>जैनसाधूनां</u> समितिः मिलिता ।
(4) <u>नवम्यां शताब्द्यां</u> वलभीनगरस्य विनाशः अभवत् ।
(5) लेखबद्धः उपदेशः <u>वलभीवाचना</u> इति नाम्ना प्रसिद्धः जातः ।

4. वचनानुसारं शब्दरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(1)	आगमम्	....	....
(2)	जनपदे	....	....
(3)	....	....	केन्द्रेषु

5. 'स्म'-प्रयोगं कुरुत ।

(1) छात्राः यथारुचि अपठन् ।

(2) स्कन्दस्वामी अत्रैव अवसत् ।

(3) राजा भूमिम् अयच्छत् ।

6. रेखाङ्कितानां पदानां समासप्रकारं लिखत ।

(1) वादसभायां शास्त्रार्थं भवति स्म ।

(2) स्थिरमतिगुणमती बौद्धाचार्यौ आस्ताम् ।

(3) अत्र प्रवेशपरीक्षा भवति स्म ।

7. प्रदत्तानि पदानि प्रयुज्य संस्कृतवाक्यानि रचयत ।

(1) વલભી મૈત્રકોની રાજધાની હતી.

वलभी मैत्रक राजधानी अस्

(2) સુદૂર દેશથી લોકો ભણવા માટે આવતા હતા.

सुदूर देश जन अध्ययन आ + गम्

(3) નાગાર્જુન પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન હતા.

नागार्जुन प्रसिद्ध पंडित अस्

(4) વેદો ચાર છે.

वेद चतुर् अस्

(5) વલભીનો વિનાશ થયો.

वलभी विनाश भू (भव्)

8. मातृभाषया उत्तराणि लिखत ।

(1) વલભીમાં કઈ અઢાર વિદ્યાઓનું પઠન-પાઠન થતું હતું ?

(2) વેદો અને ઉપવેદો કેટલા છે ?

(3) મૈત્રક શાસન દરમિયાન અધ્યયનની વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની હતી ?

(4) વલભીમાં કયા-કયા આચાર્યો થઈ ગયા ?

પ્રવૃત્તિઓ

- વિશ્વવિદ્યાલયની મુલાકાત લો.
- અન્ય પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલયો વિશેની માહિતી તથા ચિત્રો એકત્ર કરો.
- ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ જેવા ગ્રંથો શિક્ષકની મદદથી મેળવો અને તેમનું અવલોકન કરો.
- સ્મવાળાં અને સ્મ વગરનાં વાક્યોનો ચાર્ટ બનાવો.
- જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મના સ્થાપકો વિશે જાણકારી મેળવો.

•

5. सुभाषितवैभवः

[સંસ્કૃતસાહિત્યમાં મોટા કાવ્યને 'મહાકાવ્ય' તરીકે અને નાના કાવ્યને 'મુક્તક' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમ એક નાનકડું મોતી બહુમૂલ્ય હોય છે, તેમ આવાં નાનકડાં મુક્તકો પણ બહુમૂલ્ય છે. આવાં મુક્તકો સુભાષિત હોય છે. સંસ્કૃતસાહિત્યનો આ સુપરિચિત અને સુલલિત કાવ્યપ્રકાર પોતાનાં ચાર ચરણોમાં જીવનના બહુમૂલ્ય પાથેયને કલાત્મક રીતે પીરસી દેવાની એક આગવી વિશેષતા ધરાવે છે. આ સુભાષિતોમાંથી આદર્શ જીવન અને ડહાપણનો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે. આવાં જ કેટલાંક બહુમૂલ્ય મુક્તકોનો-સુભાષિતોનો સંગ્રહ કરીને આ પાઠ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં ચયન કરેલાં સુભાષિતોમાં કોઈ એક વિભક્તિના પ્રયોગને જોઈ શકાય છે. આવા વિભક્તિપ્રયોગો એક બાજુ સંસ્કૃતભાષાને શીખવા માટે ઉપયોગી થઈ પડશે, તો બીજી બાજુ તે સુભાષિતમાં ઉપદેશેલા પાઠકના ગુણ, ચલાયમાન જગતમાં કીર્તિની ચિરંજીવિતા, સર્વ પાપોનું મૂળ લોભ, સ્વજન અને સાચા મિત્રની પરખ તેમજ સજ્જન અને દુર્જનની લાક્ષણિકતાઓ જેવી બાબતોને આકારિત કરી આપીને આ સુભાષિતો તમારા વ્યક્તિત્વને ઉજ્જવળ તથા ચારિત્ર્યવાન બનાવવા માટે પૂરતી પ્રેરણા આપશે.]

माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ।
धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ॥ 1 ॥

चलं वित्तं चलं चित्तं चले जीवितयौवने ।
चलाचलमिदं सर्वं कीर्तिरिव हि जीवति ॥ 2 ॥

मक्षिकाः व्रणमिच्छन्ति धनमिच्छन्ति पार्थिवाः ।
नीचाः कलहमिच्छन्ति शान्तिमिच्छन्ति साधवः ॥3॥

गावो गन्धेन पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ 4 ॥

दरिद्राय धनं देयं ज्ञानं देयं जडाय च ।
पिपासिताय पानीयं क्षुधिताय च भोजनम् ॥ 5 ॥

लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रजायते ।
लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम् ॥6॥

तक्षकस्य विषं दन्ते मक्षिकायाश्च मस्तके ।
वृश्चिकस्य विषं पुच्छे सर्वाङ्गे दुर्जनस्य तत् ॥7॥

उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रुविप्लवे ।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥8॥

ટિપ્પણી

નામ (પુંલ્લિંગ) : पाठकः વાચક **पार्थिवः** રાજા **कलहः** ઝઘડો **चारः** ગુપ્તચર **जडः** અજ્ઞાની, મૂર્ખ **कामः** ઈચ્છા, કામના **तक्षकः** નાગ, એ નામનો સાપ **वृश्चिकः** વીંછી **दुर्भिक्षः** દુકાળ **विप्लवः** યુદ્ધ, સંગ્રામ

(સ્ત્રીલિંગ) : मक्षिका માખી

(નપુંસકલિંગ) : वित्तम् ધન, પૈસો **चित्तम्** મન, ચિત્ત, **व्रणम्** ઘા, જખમ **व्यसनम्** સંકટ, મુશ્કેલી, આપત્તિ

વિશેષણ : सुस्वर સારા સ્વરવાળું **पिपासित** તરસ્યું, પીવાની ઇચ્છાવાળું **क्षुधित** ભૂખ્યું **गुह्य** છૂપેલું, સંતાડવા લાયક

સર્વનામ : इतरे અન્ય લોકો

સમાસ : जीवितयौवने (जीवितं च यौवनं च - जीवितयौवने । इतरेतर द्वन्द्व) । चलाचलम् (चलं च अचलं च - चलाचलम् । समाहार द्वन्द्व) । सर्वाङ्गे (सर्वम् च तत् अङ्गं च सर्वाङ्गम्, तस्मिन् । कर्मधारय तत्पुरुष)। शत्रुविप्लवे (शत्रूणां विप्लवः शत्रुविप्लवः, तस्मिन्। षष्ठी तत्पुरुष) । राजद्वारे (राज्ञः द्वारम् राजद्वारम्, तस्मिन्। षष्ठी तत्पुरुष) ।

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) जीव् (जीवति) જીવવું **नि + गुह् (निगूहति)** સંતાડવું, છુપાવવું

(આત્મનેપદ) : प्र + जन् > जा (प्रजायते) જન્મવું, ઉત્પન્ન થવું.

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : माधुर्यम् મધુરતા, મીઠાશ **अक्षरव्यक्तिः** અક્ષરની અભિવ્યક્તિ, અક્ષરનું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ **पदच्छेदः** પદોનો છેદ, પદનો વિભાગ **धैर्यम्** ધીરજ **लयसमर्थम्** લયને અનુરૂપ **गावः** ગાયો **देयम्** આપવું, આપવું જોઈએ.

(2) સન્ધિ : पदच्छेदस्तु (पदछेदः तु) । षडेते (षट् एते) । चलाचलमिदम् (चल-अचलम् इदम्) । कीर्तिर्यस्य (कीर्तिः यस्य) । राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे (राजानः चक्षुर्भ्याम् इतरे) । लोभान्मोहश्च नाशश्च (लोभात् मोहः च नाशः च)। मक्षिकायाश्च (मक्षिकायाः च)। यस्तिष्ठति (यः तिष्ठति) ।

સ્વાધ્યાય

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चित्वा लिखत ।

(1) चलाचले संसारे किं निश्चलम् ? ◯

(क) यौवनम् (ख) कीर्तिः (ग) वित्तम् (घ) चित्तम्

(2) के शान्तिम् इच्छन्ति ? ◯

(क) धनिकाः (ख) पार्थिवाः (ग) साधवः (घ) नीचाः

(3) राजानः कैः पश्यन्ति ? ◯

(क) वेदैः (ख) शास्त्रैः (ग) चारैः (घ) नेत्रैः

(4) पापस्य कारणं किम् ? ◯

(क) अज्ञानम् (ख) क्रोधः (ग) लोभः (घ) कामः

(5) तक्षकस्य विषं कुत्र भवति ? ◯

(क) पुच्छे (ख) सर्वाङ्गे (ग) मस्तके (घ) दन्ते

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरत ।

(1) जडाय किं देयम् ?

(2) लोभात् किं प्रभवति ?

(3) वृश्चिकस्य विषं कुत्र भवति ?

3. उदाहरणानुसारं शब्दरूपाणां परिचयं कारयत ।

उदाहरणम् : ज्ञानाय (ज्ञान, अकारान्त-नपुंसकलिङ्गम्, चतुर्थी, एकवचनम्)

(1) गुणाः ....

(2) मक्षिका ....

(3) दरिद्राय ....

(4) लोकात् ....

(5) उत्सवे ....

4. मातृभाषायाम् उत्तरत ।

(1) પાઠકના કેટલા ગુણ છે ?

(2) દરિદ્રને શું આપવું જોઈએ ?

(3) કવિ બાંધવ કોને માને છે ?

5. सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

(1) चलाचलमिदम् ।

(2) व्रणमिच्छन्ति ।

(3) पदच्छेदस्तु ।

6. श्लोकानां पूर्तिः करणीया ।

(1) चलं चित्तं .... स जीवति ॥

(2) दरिद्राय धनं .... च भोजनम् ॥

પ્રવૃત્તિઓ

- સુભાષિતોની અંત્યાક્ષરીનું આયોજન કરો.
- સુભાષિત લખીને ચાર્ટ તૈયાર કરો અને સુભાષિતોનો હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.
- સુભાષિતમાં પ્રયુક્ત વિભક્તિ ઓળખો.

6. सर्वं चारुतरं वसन्ते

[મહાકવિ કાલિદાસ સંસ્કૃતના અને સમગ્ર વિશ્વના સુપ્રસિદ્ધ કવિ છે. તેમણે કુલ સાત કૃતિઓ રચી છે જેમાં માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમોર્વશીય અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ એ ત્રણ નાટકો, રઘુવંશ અને કુમારસંભવ એ બે મહાકાવ્યો અને ઋતુસંહાર તથા મેઘદૂત એ બે ખંડકાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

મહારાજા વિક્રમાદિત્યની રાજસભાનાં નવ રત્નોમાં કાલિદાસ પણ એક હતા એવી માન્યતા છે. આના આધારે કાલિદાસનો સ્થિતિકાળ વિક્રમની પહેલી શતાબ્દી (એટલે કે આજથી લગભગ બે હજાર વર્ષ પહેલાંનો) માનવામાં આવે છે.

આ મહાકવિ પ્રકૃતિના અને ઉપમાના કવિ તરીકે સુપ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. એક બાજુ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નાટકમાં તેમણે પ્રકૃતિગત અનેક પદાર્થોને પાત્ર બનાવ્યાં છે, તો બીજી બાજુ મેઘદૂત અને ઋતુસંહારમાં આબેહૂબ બેનમૂન પ્રકૃતિવર્ણન કર્યું છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં ઋતુસંહારમાંથી વસંતનું વર્ણન કરનારાં પાંચ પદ્યોનો અભ્યાસ કરીશું. આમાંથી આપણે કોઈ વસ્તુનું વર્ણન કેવી રીતે થઈ શકે, એ વાત શીખવાની સાથે સાથે તત્પુરુષ સમાસના કેટલાક પ્રયોગોનો પણ અભ્યાસ કરવાનો છે.]

द्रुमाः सपुष्पाः सलिलं सपद्मं
स्त्रियः सकामाः पवनः सुगन्धिः ।
सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्याः
सर्वं प्रिये चारुतरं वसन्ते ॥1॥

वापीजलानां मणिमेखलानां
शशाङ्कभासां प्रमदाजनानाम् ।
आम्रद्रुमाणां कुसुमानतानां
ददाति सौभाग्यमयं वसन्तः ॥2॥

कर्णेषु योग्यं नवकर्णिकारं
चलेषु नीलेष्वलकेष्वशोकम् ।
शिखासु पुष्पं नवमल्लिकायाः
प्रयान्ति कान्तिं प्रमदाजनानाम् ॥3॥

गुरूणि वासांसि विहाय तूर्णं
तनूनि लाक्षारसरञ्जितानि ।
सुगन्धिकालागुरुधूपितानि
धत्ते जनः काममदालसाङ्गः ॥4॥

किं किंशुकैः शुकमुखच्छविभिर्न भिन्नं
किं कर्णिकारकुसुमैर्न हतं मनोजैः ।
यत्कोकिलः पुनरयं मधुरैर्वचोभिः
यूनां मनः सुवदनानिहितं निहन्ति ॥5॥

– ऋतुसंहारे

ટિપ્પણી

નામ (પુંલ્લિંગ) : द्रुमः વૃક્ષ, ઝાડ **प्रदोषः** રાત્રિ, રાત્રિનો પ્રારંભિક કાળ **प्रमदाजनः** સ્ત્રીઓ, મહિલાઓ **आम्रद्रुमः** આંબાનું ઝાડ

(નપુંસકલિંગ) : सलिलम् પાણી **किंशुकम्** કેસૂડાનું ફૂલ

સર્વનામ : सर्वम् બધું

વિશેષણ : चारुतर અતિશય સુંદર, વધુ સુંદર, ઘણું મજાનું **चल** ફરફરતું, ચાલતું **गुरु** મોટું, જાડું

અવ્યય : तूर्णम् જલદી, ઝટપટ

સમાસ : वापीजलानाम् (वापीनाम् जलानि वापीजलानि, तेषाम् । षष्ठी तत्पुरुष) । मणिमेखलानाम् (मणीनाम् मेखलाः मणिमेखलाः, तेषाम् । षष्ठी तत्पुरुष) । आम्रद्रुमाणाम् (आम्रस्य द्रुमाः आम्रद्रुमाः, तेषाम् । षष्ठी तत्पुरुष) । कुसुमानतानाम् (कुसुमैः आनताः कुसुमानताः, तेषाम् । तृतीया तत्पुरुष) । लाक्षारसरञ्जितानि (लाक्षायाः रसः लाक्षारसः, षष्ठी तत्पुरुष, लाक्षारसेन रंजितानि लाक्षारसरंजितानि, तृतीया तत्पुरुष) । कर्णिकारकुसुमैः (कर्णिकारस्य कुसुमानि कर्णिकारकुसुमानि, तैः । षष्ठी तत्पुरुष) । सुवदनानिहितम् (सुवदनासु निहितम् । सप्तमी तत्पुरुष)

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : सपुष्पाः ફૂલો સાથેનાં **सपद्मम्** કમળોવાળું **सकामाः** કામનાવાળી, પ્રેમભરી **वापीजलानाम्** વાવડીઓનાં પાણીનું **मणिमेखलानाम्** મણિઓના કંદોરાવાળી **शशाङ्कभासाम्** ચંદ્ર જેવી કાન્તિવાળી **कुसुमानतानाम्** ફૂલોથી નમેલાં, મોરથી ઝૂકી રહેલાં **ददाति** આપે છે. **नवकर्णिकारम्** તાજું કરેણનું ફૂલ **अलकेषु** વાળમાં **कान्तिं प्रयान्ति** શોભા પ્રાપ્ત કરે છે. સુંદરતા પામે છે. **वासांसि** વસ્ત્રો **विहाय** (वि + हा + त्वा > य) છોડી દઈને **तनूनि** પાતળાં, ઝીણાં **सुगन्धि-कालागुरु-धूपितानि** સુગંધીદાર કાળા અગરૂના ધૂપવાળાં **धत्ते** ધારણ કરે છે. **काम-मद-अलस-अङ्गः** પ્રેમના આવેગથી આળસુ શરીરવાળો **शुक-मुखच्छविभिः वचोभिः** પોપટની ચાંચ જેવી કાંતિવાળાં વચનોથી, ટહુકાઓથી **सुवदना-निहितम्** સુંદર મુખવાળી સ્ત્રીઓમાં રહેલાને **निहन्ति** હણે છે. મારે છે. **यूनाम्** યુવાનોનાં

(2) સન્ધિ : पुनरयम् (पुनः अयम्) । दिवसश्च (दिवसः च) । शुकमुखच्छविभिर्न (शुकमुखछविभिः न) । (कर्णिकारकुसुमैर्न, मधुरैर्वचोभिः જેવા શબ્દોમાં પણ આવી જ સન્ધિ છે.)

સ્વાધ્યાય

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चित्वा लिखत ।

(1) वसन्ते पवनः कीदृशो भवति ? ◯

(क) सुगन्धिः (ख) कठोरः (ग) मृदुः (घ) उष्णः

(2) कः मधुरैः वचोभिः मनः निहन्ति ? ◯

(क) मयूरः (ख) वायसः (ग) कोकिलः (घ) चटकः

(3) रेखाङ्कितपदस्य समासनाम लिखत । – <u>वापीजलानां</u> सौभाग्यं ददाति । ◯

(क) तत्पुरुषः (ख) षष्ठीतत्पुरुषः (ग) द्वन्द्वः (घ) इतरेतरद्वन्द्वः

(4) 'पद्म' शब्दस्य अर्थः कः ? ◯

(क) કમળ (ख) પગ (ग) પાદુકા (घ) પાક

(5) 'वदनम्' शब्दस्य पर्यायशब्दं चित्वा लिखत । ◯

(क) वादः (ख) मुखम् (ग) वादनम् (घ) वाद्यम्

2. अधोलिखितानां प्रश्नानां संस्कृतभाषया उत्तराणि लिखत ।

(1) वसन्तः सौभाग्यं कस्मै ददाति ?

(2) अलकाः कीदृशाः सन्ति ?

(3) लाक्षारसरञ्जितानि वासांसि कीदृशानि सन्ति ?

(4) यूनां मनः कः हन्ति ?

3. मातृभाषायाम् उत्तराणि लिखत ।

(1) વસન્તઋતુ કોને કોને શું શું આપે છે ?

(2) કાવ્યને આધારે 'વસન્તઋતુ' વિશે પાંચ વાક્યો લખો.

4. क-विभागं ख-विभागेन सह यथार्थरीत्या संयोजयत ।

क	ख
(1) सलिलम्	(1) अलकेषु
(2) प्रदोषाः	(2) विहाय
(3) प्रमदाजनानाम्	(3) तनूनि वासांसि
(4) गुरूणि वासांसि	(4) सपद्मम्
(5) जनः धत्ते	(5) सुखाः
	(6) पवनः

પ્રવૃત્તિ

- સંસ્કૃતસાહિત્યમાં અન્યત્ર મળતાં વસન્તઋતુનાં વર્ણનોને એકત્ર કરો અને તેમાં આલેખેલાં શબ્દચિત્રોને ઉપસાવો.

•

7. संहतिः कार्यसाधिका

[હિતોપદેશ સંસ્કૃતનો પ્રસિદ્ધ કથાગ્રંથ છે. તેના કર્તા પંડિત નારાયણ છે. ઈસવીસનના નવમા શતકમાં આની રચના થઈ છે એમ મનાય છે. આમાં નીતિબોધ આપનારી વિવિધ પ્રાણીકથાઓ છે. આમાંથી એક કથા અહીં પ્રસ્તુત છે.

આ કથામાં સંગઠનનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. પણ તેની પૃષ્ઠભૂમિ જુદી જ રીતે વિચારવામાં આવી છે. બધી જગાએ શંકા રાખવા જઈએ, તો ખાવાનું કે પીવાનું પણ મળી શકે એમ નથી. આ કારણે કોઈ જાતની શંકા વગર સાહસ કરીને કાર્યમાં ઊતરી પડવું જોઈએ. આમ કરવા જતાં જ્યારે લોભ કે એવા જ બીજા કોઈ કારણથી માણસ મુશ્કેલીમાં મુકાય, ત્યારે તે મુશ્કેલીમાંથી પાર ઊતરવા માટે સંહતિ એટલે કે સંગઠન ઉપયોગી નીવડે છે, એ વાત આ કથા દ્વારા ઉપદેશવામાં આવી છે.

પ્રાણીજગત જો સંહતિ જાળવી શકતું હોય, તો વિચારવાનું કે માનવ સમુદાયે પણ આ સંહતિ જાળવવા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. આ સૂચન પણ અહીં છે. પ્રસ્તુત વાર્તાનો નીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાની સાથે અહીં વપરાયેલાં ભૂતકાળનાં ક્રિયાપદોનાં રૂપોનો પણ તમારે અભ્યાસ કરવાનો છે.]

अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः । विविधेभ्यः देशेभ्यः समागताः बहवः विहगाः तत्र रात्रौ निवसन्ति । तेषु लघुपतनकनामा वायसः अपि एकतमः अस्ति । अथ कदाचित् प्रभातकाले स वायसः कृतान्तं द्वितीयम् इव अटन्तं व्याधमपश्यत् । तमवलोक्य सोऽचिन्तयत्, 'अद्य प्रातरेव अनिष्टदर्शनं संजातम्, न जाने तत् किमनभिप्रेतं दर्शयिष्यति ।' इति विचिन्त्य स व्याकुलः संजातः ।

अथ तेन व्याधेन तण्डुलकणान् विकीर्य जालं विस्तीर्णम् । स च वृक्षस्य पृष्ठभागे प्रच्छन्नो भूत्वा अतिष्ठत् । तस्मिन्नेव काले चित्रग्रीवनामा कपोतराजः परिवारेण सह गगने व्यसर्पत् । भूमौ विकीर्णान् तण्डुलकणान् दृष्ट्वा कपोताः लुब्धाः अभवन् । ततः स कपोतराजः तण्डुलकणलुब्धान् कपोतान् अकथयत्, 'कुतोऽत्र निर्जने वने तण्डुलकणानां सम्भवः ? तन्निरूप्यताम् तावत् । भद्रमिदं न पश्यामि । अनेन तण्डुलकणलोभेन अस्माकं महदनिष्टमपि भवितुमर्हति । अतः सर्वथा अविचारितं कर्म न कर्तव्यम् । यतः –

सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः
सुशासिता श्रीः नृपतिः सुसेवितः ।
सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत्कृतं
सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ।।

एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चित् कपोतः सदर्पमवदत्, "आः ! किमेवमुच्यते ?

वृद्धानां वचनं ग्राह्यम् आपत्काले ह्युपस्थिते ।

सर्वत्रैवं विचारेण भोजनेप्यप्रवर्तनम् ॥

उक्तं च –

शङ्काभिः सर्वमाक्रान्तमन्नं पानं च दुर्लभम् ।

प्रवृत्तिः कुत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथं नु वा ।।"

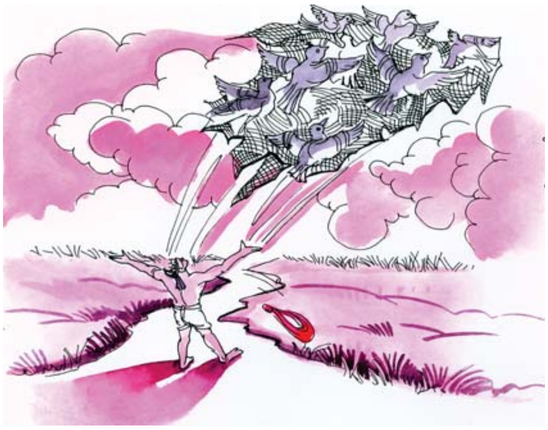

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे कपोताः तत्र जाले उपाविशन् । अनन्तरं ते सर्वे जालेन बद्धाः अभवन् ।

अथ जालबद्धाः ते यस्य वचनेन तत्र समपतन् तस्य कपोतस्य तिरस्कारं कुर्वन्ति स्म । तस्य तिरस्कारं श्रुत्वा चित्रग्रीवः अवदत्, "विपत्काले विस्मय एव कापुरुषलक्षणम् । तदत्र धैर्यमवलम्ब्य इदानीमेवं क्रियताम् । सर्वैः एकचित्तीभूय जालमादाय उड्डीयताम् । यतः –

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।

तृणैर्गुणत्वमापन्नैः बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥"

इति विचिन्त्य सर्वे कपोताः जालमादाय उत्पतिताः । ततः स व्याधः तान् जालापहारकान् अवलोक्य पश्चात् धावति । परन्तु तान् सुदूरं गतान् दृष्ट्वा व्याधः प्रतिनिवृत्तः । लुब्धकं निवृत्तं दृष्ट्वा चित्रग्रीवः अवदत्, "हिरण्यकनामकस्य मम मित्रस्य मूषकराजस्य समीपे वयं गच्छामः । स अस्मान् बन्धनात् मुक्तान् करिष्यति ।" ततः ते मूषकराजस्य समीपं समगच्छन् । चित्रग्रीवस्य मित्रेण मूषकराजेन स्वकीयैः तीक्ष्णैः दन्तैः सर्वेषां बन्धनानि छिन्नानि । चित्रग्रीवोऽपि हिरण्यकस्य आभारं मत्वा सपरिवारः यथेष्टदेशान् समगच्छत् ।

ટિપ્પણી

નામ (પુંલ્લિંગ) : शाल्मलीतरुः શીમળાનું ઝાડ **विहगः** પક્ષી **वायसः** કાગડો **कृतान्तः** યમરાજ, મૃત્યુના દેવ **व्याधः** શિકારી **तण्डुलकणः** ચોખાનો કણ-દાણો **कपोतः** કબૂતર **कापुरुषः** કાયર પુરુષ **विस्मयः** આશ્ચર્ય, નવાઈ **मूषकराजः** ઉંદરોનો રાજા, મુખ્ય ઉંદર

(સ્ત્રીલિંગ) : विक्रिया વિકાર **संहतिः** સંગઠન **कार्यसाधिका** કાર્યને સિદ્ધ કરનારી

(નપુંસકલિંગ) : जालम् જાળ **भद्रम्** કલ્યાણ, શુભ **अनिष्टम्** ન ગમે તેવું, ખરાબ **गुणत्वम्** દોરડાપણું, દોરડાનું સ્વરૂપ.

સર્વનામ : तेषु તેમાં (બહુવચન) **सः** તે (પુલ્લિંગ) **अनेन** આનાથી **अस्माकम्** આપણા, અમારા **एतत्** આ (નપુંસકલિંગ) **सर्वे** બધા **ते** તેઓ (પુંલ્લિંગ) **यस्य** જેના, જેનું **तस्य** તેના, તેનું **सर्वैः** બધા દ્વારા, બધાંએ **तान्** તેમને (પુલ્લિંગ) **मम** મારું **वयम्** આપણે, અમે **सर्वेषाम्** બધાનું, સહુનું

વિશેષણ : समागत આવેલું **एकतम** અનેકોમાંનું એક **विकीर्ण** ફેલાયેલું **महत्** મોટું **अविचारित** વગર વિચાર્યું **सुजीर्णम्** સારી રીતે પચે તેવું **सुविचक्षण** ઘણો કુશળ, ડાહ્યું, હોશિયાર **सुशासित** સારી રીતે કાબૂ કરાયેલું,

કાબૂમાં રખાયેલું **सुसेवित** સારી રીતે સેવવામાં આવેલું **अल्प** થોડું, ઓછું **कर्तव्य** કરવા જેવું **ग्राह्य** ગ્રહણ કરવા જેવું **लभ्य** મેળવવા લાયક **आक्रान्त** ઘેરાયેલું **लुब्ध** લોભી **आपन्न** પ્રાપ્ત થયેલ **मत्त** અભિમાની **छिन्न** કાપેલું **उक्त** કહેવાયેલું.

અવ્યય : अस्ति છે (હયાતી કે અસ્તિત્વને બતાવે છે) છે, હતું **अपि** પણ **प्रातरेव** સવારે જ **तावत्** તેટલું, તેવું **सर्वथा** બધી રીતે **आः** અરે (ક્રોધ, દુઃખ અને વિરોધ દર્શાવે છે.) **सर्वत्र** બધી જગાએ **कुत्र** ક્યાં, કોઈક જગાએ **कथम्** શા માટે, કેવી રીતે **नु** ચોક્કસ, નિશ્ચિત **वा** અથવા **तत्र** ત્યાં, તે જગાએ **अथ** પ્રારંભનો સૂચક અવ્યય, હવે **तदत्र** તેથી અહીં **इदानीम्** અત્યારે, આ સમયે **एवम्** આમ **इति** સમાપ્તિનું સૂચક, આ રીતે, આમ.

સમાસ : गोदावतीतीरे (गोदावर्याः तीरम् – तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । शाल्मलीतरुः (शाल्मल्याः तरुः । षष्ठी तत्पुरुष) । प्रभातकाले (प्रभातस्य कालः – प्रभातकालः, तस्मिन्, षष्ठी तत्पुरुष) । अनिष्टदर्शनम् (अनिष्टस्य दर्शनम्, षष्ठी तत्पुरुष) । तण्डुलकणान् (तण्डुलस्य कणाः, तान् । षष्ठी तत्पुरुष) । पृष्ठभागे (पृष्ठस्य भागः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । कपोतराजः (कपोतानाम् राजा, कपोतराजः । षष्ठी तत्पुरुष) । तण्डुलकणलुब्धान् (तण्डुलकणैः लुब्धाः तण्डुलकणलुब्धाः, तान् । तृतीया तत्पुरुष) । तण्डुलकणलोभेन (तण्डुलकणानां लोभः, तेन । षष्ठी तत्पुरुष) । आपत्काले (आपदः कालः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । जालबद्धाः (जालेन बद्धाः । तृतीया तत्पुरुष) । विपत्काले (विपदः कालः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । कापुरुषलक्षणम् (कापुरुषस्य लक्षणम् । षष्ठी तत्पुरुष) । कार्यसाधिका (कार्यस्य साधिका । षष्ठी तत्पुरुष) । मूषकराजम् (मूषकानां राजा मूषकराजः, तम् । षष्ठी तत्पुरुष) ।

કૃદન્ત : अवलोक्य (अव + लुक् + त्वा > य) । विचिन्त्य (वि + चिन्त् + त्वा > य) । भूत्वा (भू + त्वा) । सुचिन्त्य (सु + चिन्त् + त्वा > य) । सुविचार्य (सु + वि + चर् > चार् + त्वा > य) । श्रुत्वा (श्रु + त्वा) । अवलम्ब्य (अव + लम्ब् + त्वा > य) । एकचित्तीभूय (एकचित्त + भू + त्वा > य) । आदाय (आ + दा + त्वा > य) । दृष्ट्वा (दृश् + त्वा) । मत्वा (मन् + त्वा) ।

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) नि + वस् (निवसति) નિવાસ કરવો, રહેવું **वि + सृप् (विसर्पति)** સરકવું, આવી ચઢવું **उप + विश् (उपविशति)** પાસે બેસવું **सम् + पत् (सम्पतति)** પડવું, પતન થવું **गम् – गच्छ् (गच्छति)** જવું.

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : कृतान्तमिव अटन्तम् જાણે કે યમરાજ ન હોય તે રીતે ફરતા **अनभिप्रेतम्** અપ્રિય, ન ઇચ્છવું તે **दर्शयिष्यति** દેખાડશે. બતાવશે. **विस्तीर्णम्** પહોળું, ફેલાયેલું **प्रच्छन्नो भूत्वा** સંતાઈને, છુપાયેલો રહીને **तन्निरूप्यताम्** તેને વિશે વિચાર કરો. તેનો નિર્ણય કે નિશ્ચય કરો. **भद्रमिदं न पश्यामि** હું આને કલ્યાણ-શુભ કે સારું જોતો નથી. **न याति विक्रियाम्** વિકાર પામતા નથી. **श्रीः** લક્ષ્મી **सदर्पम्** અભિમાન સાથે **किमेवमुच्यते** આવું શા માટે કહો છો ? **भोजनेप्यप्रवर्तनम्** ભોજન માટે પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહીં. ભોજન પણ થઈ શકે નહીં. **शङ्काभिः** શંકાઓથી, સંદેહથી **सर्वमाक्रान्तम्** બધું છવાયેલું, બધું જ રોકાયેલું **तिरस्कारम्** ઠપકાને, નિંદાને **विपत्काले** વિપત્તિના સમયમાં **विस्मय एव कापुरुषलक्षणम्** વિસ્મય પામવો એ જ કાયર માણસનું લક્ષણ છે. કાયર માણસ જ વિસ્મય - નવાઈ પામે છે. **एकचित्तीभूय** એક મનવાળા થઈને **आदाय** લઈને **उड्डीयताम्** ઊડી જાઓ. **तृणैर्गुणत्वमापन्नैः** દોરડાપણું પામેલાં તણખલાંઓ દ્વારા, રસ્સી બનેલાં તણખલાંઓથી **बध्यन्ते** બાંધવામાં આવે છે. બંધાય છે. **मत्तदन्तिनः** મદોન્મત્ત હાથીઓ **जालापहारकान्** જાળને લઈ જનારાંઓને **प्रतिनिवृत्तः** પાછો વળ્યો. **यथेष्टदेशान्** પસંદગીના સ્થળે, મનચાહેલા સ્થળે

(2) સન્ધિ : सोऽचिन्तयत् (सः अचिन्तयत्) । प्रातरेव (प्रातः एव) । तन्निरूप्यताम् (तत् निरूप्यताम्) । सुदीर्घकालेऽपि (सुदीर्घकाले अपि) । ह्युपस्थिते (हि उपस्थिते) । सर्वत्रैवम् (सर्वत्र एवम्) । भोजनेप्यप्रवर्तनम् (भोजने अपि अप्रवर्तनम्) । तृणैर्गुणत्वमापन्नैः (तृणैः गुणत्वम् आपन्नैः) । चित्रग्रीवोऽपि (चित्रग्रीवः अपि) ।

સ્વાધ્યાય

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चित्वा लिखत ।

(1) प्रभातकाले वायसः कम् अपश्यत् ? ◯

(क) कपोतम् (ख) व्याधम् (ग) वृक्षम् (घ) मूषकम्

(2) गगने कः सपरिवारः व्यसर्पत् ? ◯

(क) वायसः (ख) पक्षिराजः (ग) चित्रग्रीवः (घ) मयूरः

(3) विपत्काले किं करणीयम् ? ◯

(क) विस्मयस्य अवलम्बनम् (ख) प्रतीकारः

(ग) पलायनम् (घ) धैर्यस्य अवलम्बनम्

(4) तृणैर्गुणत्वमापन्नैः के बध्यन्ते ? ◯

(क) मत्तदन्तिनः (ख) सिंहाः (ग) कपोताः (घ) मूषकाः

(5) मूषिकराजेन कपोतानां बन्धनानि केन छिन्नानि ? ◯

(क) दन्तैः (ख) मुखेन (ग) अस्त्रेण (घ) शस्त्रेण

(6) सः तीक्ष्णै दन्तैः जालं .... प्रायतत । ◯

(क) छित्त्वा (ख) छेदनीयं (ग) छेत्तुम् (घ) छिन्नं

(7) 'वयम्' पदस्य एकवचनम् किम् ? ◯

(क) अहम् (ख) त्वम् (ग) सः (घ) आवाम्

(8) रेखाङ्कितपदस्य समासनाम लिखत । – व्याधेन <u>तण्डुलकणान्</u> विकीर्य जालं विस्तीर्णम् । ◯

(क) षष्ठीतत्पुरुषः (ख) द्वन्द्वः (ग) द्वितीयातत्पुरुषः (घ) समाहारद्वन्द्वः

(9) 'स्म' प्रयोगं कुरुत ।

विहगाः तत्र न्यवसन् । ◯

(क) न्यवसन्ति स्म (ख) निवसन्ति स्म (ग) निवसति स्म (घ) निवसन् स्म

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरत ।

(1) तण्डुलकणान् अवलोक्य कपोताः कीदृशाः अभवन् ?

(2) बद्धाः कपोताः कं तिरस्कुर्वन्ति स्म ?

(3) अल्पानां वस्तूनां संहतिः कीदृशी भवति ?

(4) जालेन सह उत्पतिताः विहगाः कुत्र गच्छन्ति ?

(5) भूतले शङ्काभिः किम् आक्रान्तं भवति ?

3. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

(कदा, केन, कस्य, कम्, किं कृत्वा, कुत्र, किम्)

(1) गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः अस्ति ।

(2) व्याधेन जालं विस्तीर्णम् ।

(3) व्याधेन तण्डुलकणान् विकीर्य जालं विस्तीर्णम् ।

(4) वायसः प्रभातकाले व्याधम् अपश्यत् ।

(5) चित्रग्रीवस्य मित्रं मूषकराजः अस्ति ।

4. घटनाक्रमानुसारं वाक्यानि लिखत ।

(1) अनन्तरं ते सर्वे जालेन बद्धाः अभवन् ।

(2) मूषकराजेन स्वकीयैः तीक्ष्णैः दन्तैः सर्वेषां बन्धनानि छिन्नानि ।

(3) वायसः कृतान्तम् इव द्वितीयम् अटन्तं व्याधम् अपश्यत् ।

(4) तदत्र धैर्यमवलम्ब्य इदानीमेवं क्रियताम् ।

(5) वृद्धानां वचनम् आपत्काले ग्राह्यम् एव ।

(6) इति विचिन्त्य कपोताः सर्वे जालमादाय उत्पतिताः ।

5. मातृभाषायाम् उत्तराणि लिखत ।

(1) શિકારીને જોઈને કાગડાએ શું વિચાર્યું ?

(2) ચોખાના કણથી લોભાયેલાં કબૂતરોને ચિત્રગ્રીવે શું કહ્યું ?

(3) અભિમાની કબૂતરે વૃદ્ધોનાં વચન વિષે કેવો પ્રતિભાવ આપ્યો ?

(4) કબૂતરો કઈ રીતે જાળમાંથી મુક્ત થયાં ?

6. मातृभाषायाम् अनुवादं कुरुत ।

(1) विविधेभ्यः देशेभ्यः समागताः विहगाः तत्र रात्रौ निवसन्ति ।

(2) चित्रग्रीवनामा कपोतराजः परिवारेण सह गगने व्यसर्पत् ।

(3) तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे कपोताः तत्र जाले उपाविशन् ।

(4) व्याधः तान् जालापहारकान् अवलोक्य पश्चात् धावति ।

(5) तीक्ष्णैः दन्तैः बन्धनानि छिन्नानि ।

પ્રવૃત્તિઓ

- હિતોપદેશની બીજી કોઈ એક વાર્તા તમારા શબ્દોમાં લખો.
- સમગ્ર પાઠનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરો.

8. काषायाणां कोऽपराधः

[મહાત્મા ગાંધીની સાથે કાકાસાહેબ કાલેલકરે ઘણા સમય સુધી કામ કર્યું હતું. અનેક વર્ષો સુધી તેમને મહાત્મા ગાંધીની સાથે રહેવાનો, ફરવાનો તથા વિચારવિમર્શ કરવાનો અવસર મળ્યો હતો.

આવા વિવિધ અવસરોમાં ઘટેલી કેટલીક મહત્ત્વની ઘટનાઓને કાકા કાલેલકરે પોતાની સાહિત્યિક પ્રતિભાથી સુરેખ રીતે આકાર આપ્યો છે. એમાંની અનેક ઘટનાઓ આજેય આપણને પ્રેરણા પૂરી પાડી રહી છે. કાકાસાહેબ દ્વારા ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી આવી જ એક રોચક ઘટનાનો સરળ સંસ્કૃતમાં અનુવાદ તેમજ તેનું જરૂરી સંપાદનકાર્ય કરીને પ્રસ્તુત પાઠ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

સેવાકાર્યમાં માણસે પોતાની પ્રતિષ્ઠા બાધક ન બને તે સતત ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ એ આ ઘટનાનો મુખ્ય ઉપદેશ છે. વળી, મનમાં રહેલા ધર્મની સાથે વસ્ત્રોનો કાયમી સંબંધ નથી એ પણ બધાએ સમજવા જેવી વાત છે.]

महात्मा गान्धिमहोदयः स्वातन्त्र्यान्दोलनं प्रारभत । अस्यान्दोलनस्य निखिलोऽपि व्यवहारः प्रारम्भेषु दिवसेषु साबरमती-आश्रमे एव प्राचलत् । एकस्मिन् दिवसे स्वामी सत्यदेवः आश्रमम् आगच्छत् । सः देशस्य स्वतन्त्रतार्थं कार्यरतस्य गान्धिमहोदयस्य कार्येण अतीव प्रभावितः प्रसन्नः चासीत् । सः गान्धिमहोदयायाकथयदहं भवतः आश्रमे प्रवेशं निवासं च इच्छामि । देशस्य स्वतन्त्रतायै कार्यं कर्तुं ममापि महतीच्छा वर्तते ।

सत्यदेवस्य प्रस्तावं गान्धिमहोदयः स्वीकृतवान् । गान्धिमहोदयः अकथयत् – ''साधु, स्वागतमत्र भवतः । आश्रमोऽयं भवत एव, किन्तु आश्रमप्रवेशात् पूर्वं भवता काषायवस्त्राणां त्यागः करणीयः ।'' गान्धिमहोदयस्य आदेशं श्रुत्वा आश्चर्यान्वितः स्वामिसत्यदेवः मनसि अकुप्यत् । किन्तु सः गान्धिमहोदयस्य पुरतः निजरोषं नाप्रकटयत् । सोऽकथयत्, ''कथं काषायवस्त्राणां त्यागः ? काषायवस्त्राणां कोऽपराधः ? अहं संन्यासिजनः । संन्यासिनः काषायवस्त्राणि परिधारयन्ति । अहं काषायवस्त्राणां त्यागं कर्तुं कथं प्रवृत्तो भवामि ।''

स्वामिसत्यदेवस्य वचनं श्रुत्वा शान्तस्वरेण गान्धिमहोदयः अकथयत्, ''भवता यदुक्तं तत्सत्यमस्ति । किन्तु भवान् संन्यासस्य त्यागं करोतु इति न ममाशयः । केवलं काषायवस्त्राणां त्यागं कर्तुं वदामि ।''

गान्धिमहोयदस्य कथनतात्पर्यमजानानः सत्यदेवः विचारमुद्रायां स्थितः, मौनं चावलम्बितवान् ।

तस्य तादृशीं मनोदशाम् अवगम्य गान्धिमहोदयः स्वकीयमाशयं स्पष्टं कर्तुं शान्तभावेन मृदुभाषया च सत्यदेवायाकथयत् । "शृणोतु भवान् सावधानेन मनसा । वयम् अन्येषां सेवां कर्तुं प्रवृत्ताः स्मः । एतदेवास्माकं ध्येयमस्ति । भवान् जानात्येव यदस्माकं देशे जनाः काषायवस्त्रधारिणः संन्यासिनः सेवां कर्तुं सदैव समुत्सुकाः भवन्ति । यदा भवान् सेवाकार्याय प्रवृत्तः भविष्यति तदा काषायवस्त्रधारिणं भवन्तं दृष्ट्वा एकतः ते भवतः सेवाकार्यं न अङ्गीकरिष्यन्ति, अपरतः ते भवतः सेवां कर्तुं प्रवृत्ताः भविष्यन्ति । अनेन किमस्माकं ध्येयस्य हानिः न भविष्यति ? संन्यासस्तु मनोगतः सङ्कल्पः एव । तस्य परिधानेन सह सम्बन्धः कयापि दृष्ट्या न योग्यः । अहं निश्चितं मन्ये यत् काषायवस्त्राणां त्यागेन संन्यासत्यागः नैव भविष्यति । अतः विचारयतु भवान्, तदनन्तरं यद्योग्यम् तत्करोतु ।"

गान्धिमहोदयस्य एतादृशं वचनं श्रुत्वा स्वामिसत्यदेवस्य संशयः तस्मिन्नेव क्षणे व्यपगतः । सः काषायवस्त्राणां त्यागं कृत्वा सेवाकार्ये आत्मानं योजयितुं सन्नद्धोऽभवत् ।

ટિપ્પણી

નામ (પુંલ્લિંગ) : निजरोषः પોતાનો ગુસ્સો **अपराधः** ગુનો, દોષ **सङ्कल्पः** નિશ્ચય, મનસૂબો, ઈરાદો

(સ્ત્રીલિંગ) : विचारमुद्रा વિચારની મુદ્રા **मनोदशा** મનની દશા **हानिः** નુકસાન

(નપુંસકલિંગ) : आन्दोलनम् હલચલ ઊભી કરવી તે **काषायवस्त्रम्** ભગવું કપડું. સંન્યાસીઓને પહેરવાના વસ્ત્રનો રંગ ભગવો હોય છે. **मौनम्** મૌન, ચૂપ રહેવું તે **ध्येयम्** ધ્યાન કરવા યોગ્ય, લક્ષ્ય

સર્વનામ : एकस्मिन् એકમાં **भवतः** આપનું (પું.) **अन्येषाम्** બીજાઓનું, અન્યોનું **अस्माकम्** આપણું **भवन्तम्** તમને, આપને

વિશેષણ : निखिल સંપૂર્ણ, પૂરેપૂરું **कार्यरत** કાર્યમાં લાગેલું **प्रसन्न** ખુશ, આનંદિત **महती** મોટી **स्वकीय** પોતાનું **मनोगत** મનમાં રહેલું **सन्नद्ध** તૈયાર, સજ્જ

અવ્યય : अतीव ખૂબ જ, પુષ્કળ **साधु** ભલે, સ્વીકૃતિવાચક ઉદ્‌ગાર **एकतः** એક બાજુ **अपरतः** બીજી બાજુ

સમાસ : स्वातन्त्र्यान्दोलनम् (स्वातन्त्र्यस्य आन्दोलनम् । षष्ठी तत्पुरुष) । कार्यरतस्य (कार्येषु रतः – कार्यरतः, तस्य । सप्तमी तत्पुरुष) । आश्रमप्रवेशात् (आश्रमस्य प्रवेशः आश्रमप्रवेशः, तस्मात् । षष्ठी तत्पुरुष) । निजरोषम् (निजस्य रोषः निजरोषः, तम् । षष्ठी तत्पुरुष) । कथनतात्पर्यम् (कथनस्य तात्पर्यम् । षष्ठी तत्पुरुष) । विचारमुद्रायाम् (विचारस्य मुद्रा विचारमुद्रा, तस्याम् । षष्ठी तत्पुरुष) । मनोदशाम् (मनसः दशा, मनोदशा, ताम् । षष्ठी तत्पुरुष) । सेवाकार्याय (सेवायाः कार्यम् सेवाकार्यम्, तस्मै । षष्ठी तत्पुरुष) । मनोगतः (मनः गतः, द्वितीया तत्पुरुष) । संन्यासत्यागः (संन्यासस्य त्यागः । षष्ठी तत्पुरुष) ।

કૃદન્ત : कर्तुम् (कृ + तुम्) । श्रुत्वा (श्रु + त्वा) । अवगम्य (अव + गम् + त्वा > य) । दृष्ट्वा (दृश् + त्वा) योजयितुम् (युज्-(प्रेरक) + तुम्) ।

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ : (પરસ્મૈપદ) **प्र + चल् (प्रचलति)** ચાલવું **आ + गम् > गच्छ् (आगच्छति)** આવવું, **इष्-इच्छ् (इच्छति)** ઈચ્છવું

(આત્મનેપદ) **प्र + आ + रभ्** **(प्रारभते)** પ્રારંભ કરવો, શરૂ કરવું

ચતુર્થ ગણ : (પરસ્મૈપદ) **कुप्** **(कुप्यति)** ક્રોધે ભરાવું, ગુસ્સે થવું

દશમ ગણ : (પરસ્મૈપદ) **वि + चर्** **(विचारयति)** વિચારવું

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : प्रभावितः પ્રભાવિત થયેલો **प्रसन्नः** ખુશ **प्रस्तावम्** પ્રસ્તાવનો, દરખાસ્તનો **स्वीकृतवान्** સ્વીકાર કર્યો. **करणीयः** કરવો જોઈએ. **आश्चर्यान्वितः** આશ્ચર્ય પામેલો **मनसि** મનમાં **न अप्रकटयत्** પ્રગટ કર્યો નહીં. **संन्यासिजनाः** સંન્યાસી લોકો **परिधारयन्ति** પહેરે છે. ધારણ કરે છે. **सन्** હોઈને **मम आशयः** મારો આશય, મારો ઈરાદો **अजानानः** નહિ જાણતો, અજાણ **मौनम् अवलम्बितवान्** મૌનનો આધાર લીધો. મૌન ધારણ કર્યું. **प्रवृत्ताः स्मः** પ્રવૃત્ત થયા છીએ. **समुत्सुकाः** ઉત્સુક, તૈયાર **न अङ्गीकरिष्यन्ति** સ્વીકારશે નહીં. **परिधानेन सह** પહેરવેશ સાથે, વેશભૂષાની સાથે **कयापि दृष्ट्या** કોઈ પણ દૃષ્ટિએ, કોઈ પણ રીતે **विचारयतु भवान्** આપ વિચારો. **तदनन्तरम्** તે પછી **तत्करोतु** તે કરો. **व्यपगतः** દૂર થઈ ગયો. જતો રહ્યો.

(2) સંધિ : अस्यान्दोलनस्य (अस्य आन्दोलनस्य) । निखिलोऽपि (निखिलः अपि) । गान्धिमहोदयायाकथयदहम् (गान्धिमहोदयाय अकथयत् अहम्) । ममापि (मम अपि) । महतीच्छा (महती इच्छा) । नाप्रकटयत् (न अप्रकटयत्) । प्रवृत्तो भवामि (प्रवृत्तः भवामि) । एतदेवास्माकम् (एतत् एव अस्माकम्) । जानात्येव (जानाति एव) । संन्यासस्तु (संन्यासः तु) । यद्योग्यम् (यत् योग्यम्) ।

સ્વાધ્યાય

1. निम्नप्रश्नानाम् उत्तराणि समुचितं विकल्पं चित्वा लिखत ।

(1) स्वातन्त्र्यान्दोलनस्य व्यवहारः आरम्भदिनेषु कुत्र प्राचलत् ? ◯

(क) साबरमती-आश्रमे (ख) वर्धा-आश्रमे (ग) दांडीसमीपे (घ) पालडी-ग्रामे

(2) गान्धिमहोदयस्य कार्येण कः प्रभावितः प्रसन्नः च आसीत् ? ◯

(क) सत्यदेवः (ख) महादेवः (ग) निपुणस्वामी (घ) जवाहरलालः

(3) गान्धिमहोदयस्य पुरतः किं कर्तुं सत्यदेवः समर्थः न अभवत् ? ◯

(क) सेवाकार्यम् (ख) रोषं प्रकटयितुम् (ग) रोषं गोपयितुम् (घ) आश्रमं गन्तुम्

(4) सत्यदेवस्य वचनं श्रुत्वा गान्धिमहोदयः कथम् अवदत् ? ◯

(क) शान्तस्वरेण (ख) क्रुद्धस्वरेण (ग) श्रान्तस्वरेण (घ) दृढसंकल्पेन

(5) संन्यासः कीदृशः सङ्कल्पः वर्तते । ◯

(क) मननीयः (ख) मोहगतः (ग) मनोगतः (घ) काषायपरिधानस्य

2. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।**

(1) सत्यदेवः कः आसीत् ?

(2) गान्धिमहोदयस्य ध्येयं किम् आसीत् ?

(3) जनाः कस्य सेवां न अङ्गीकुर्वन्ति ?

(4) कस्य त्यागेन संन्यासस्य त्यागः न भवति ?

(5) स्वामिसत्यदेवः किमर्थं सन्नद्धः अभवत् ?

3. **अधोलिखितानि क्रियापदानि वर्तमानकालस्य (लट्लकारस्य) रूपत्वेन परिवर्तयत ।**

(1) प्रारभत (2) आगच्छत् (3) अकथयत्

(4) भविष्यन्ति (5) अकुप्यत्

4. **रेखाङ्कितपदानां स्थाने प्रकोष्ठात् उचितपदं चित्वा प्रश्नवाक्यं रचयत ।**

(के, केषाम्, कीदृशेन, कस्य, कः, कथम्)

(1) सत्यदेवस्य प्रस्तावं गान्धिमहोदयः स्वीकृतवान् ।

(3) संन्यासिजनाः काषायवस्त्राणि परिधारयन्ति ।

(4) केवलं काषायवस्त्राणां त्यागं कर्तुं वदामि ।

(5) श्रृणोतु भवान् सावधानेन मनसा ।

(6) ते भवतः सेवाकार्यं न अङ्गीकरिष्यन्ति ।

5. **शब्दरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।**

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(1)	....	....	दिवसेषु
(2)	कार्यरतस्य	....	....
(3)	....	....	स्वैः
(4)	....	त्यागाभ्याम्	....
(5)	देशे	....	....

6. **उदाहरणानुसारं धातुरूपाणां परिचयं कारयत ।**

उदाहरणम् :

	धातुरूपम्	कालः	पदम्	पुरुषः	वचनम्
	मन्ये	वर्तमानकालः	आत्मनेपदम्	उत्तमपुरुषः	एकवचनम्
(1)	भविष्यन्ति	....	....	....	....

(2) प्राचलत् ....

(3) अकथयत् ....

(4) भवामि ....

7. प्रदत्तान् शब्दान् प्रयुज्य वाक्यानि रचयत ।

(1) એક દિવસ આશ્રમમાં આવ્યા.

एक दिवस आश्रम आ + गम् ।

(2) કાર્યથી ખૂબ જ પ્રભાવિત હતા.

कार्य अतीव प्रभावित अस् ।

(3) ત્યાગ કરવા માટે કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થાઉં ?

त्याग कृ+तुम् कथम् प्रवृत्त भू ।

(4) માત્ર કાષાયવસ્ત્રોનો ત્યાગ કરવા માટે કહું છું.

केवल काषायवस्त्र त्याग वद् ।

8. कृदन्त-प्रकारं लिखत ।

(1) विकीर्य .... ।

(2) भवितुम् .... ।

(3) आदाय .... ।

(4) छेत्तुम् .... ।

(5) धृत्वा .... ।

9. मातृभाषया उत्तराणि लिखत ।

(1) સાબરમતી આશ્રમમાં શું ચાલતું હતું ?

(2) સ્વામી સત્યદેવ આશ્રમમાં પ્રવેશ શા માટે ઇચ્છતા હતા ?

(3) ગાંધીજીએ શાંત સ્વરે શું કહ્યું ?

(4) સંન્યાસીઓ સાથે આપણા દેશના લોકો કેવો વ્યવહાર રાખે છે ?

(5) ગાંધીજીની વાત સાંભળીને છેવટે સ્વામી સત્યદેવે શું કર્યું ?

પ્રવૃત્તિઓ

- સાબરમતી આશ્રમની મુલાકાત લો.
- આઝાદીની ચળવળના સત્યાગ્રહો વિશે જાણકારી મેળવો.
- ગાંધીજીની આત્મકથા સત્યશોધનમ્ (સત્યના પ્રયોગો) મેળવીને વાંચો.

•

9. उपकारहतस्तु कर्तव्यः

[મૃચ્છકટિક મહાકવિ શૂદ્રકવિરચિત પ્રકરણ પ્રકારનું રૂપક છે. આ રૂપકમાં સમાજના સામાન્ય સ્તરનાં પાત્રોને લઈને કવિએ કથાવસ્તુ કલ્પી છે. નાયક તરીકે ગઈ કાલનો ધનિક અને આજનો દરિદ્ર એવો ચારુદત્ત છે. નાયિકા વસન્તસેના નામની એક ધનિક ગણિકા છે. આ બન્નેના અદ્ભુત પ્રણયની શૂદ્રકે કલ્પેલી આ કથા સંસ્કૃતસાહિત્યની અજોડ કથા છે.

મૃચ્છકટિકના છેલ્લા દસમા અંકમાંથી આ નાટ્યાંશ લેવામાં આવ્યો છે. રાજાના સાળા શકારે વસંતસેનાને ગુંગળાવીને મારી નાખી હતી. પોતે કરેલી આ હત્યાનો આરોપ તે ચારુદત્ત ઉપર મૂકે છે. ચારુદત્તને ફાંસીની સજા થાય છે. નસીબજોગે વસંતસેના જીવતી હોય છે અને સંજોગોવશાત્ રાજસત્તાનો પલટો થાય છે. વળી, ચારુદત્તે નહિ પણ શકારે તેની હત્યાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે હકીકત પ્રકાશમાં આવે છે. તેથી હવે સામાન્ય નાગરિક બનેલા શકારની ધરપકડ કરવામાં આવે છે. ધરપકડ કરાયેલા આ શકારને શું સજા કરવી, તે સંદર્ભે જે સંવાદ આલેખાયો છે, તે સંપાદિત કરીને અહીં પ્રસ્તુત છે.

સત્તાસ્થાને બેઠેલા દુષ્ટ માણસો થોડા વખત માટે ભલે નિર્દોષને પીડા આપી શકતા હોય, પણ છેવટે તો પોતે જ પીડાતા હોય છે. વળી, સજ્જન માણસ સત્તામાં આવ્યા પછી પોતાનું બૂરું કરનારા દુષ્ટ માણસ પ્રત્યે બદલાની ભાવના નથી રાખતા, પરંતુ ક્ષમા તથા ઉપકારની ભાવના રાખતા હોય છે, એ બોધ આ સંવાદમાંથી મળે છે. વળી, પોતાના મનમાં રહેલા ભાવોને અભિવ્યક્ત કરવા માટે સંસ્કૃતમાં અવ્યયપદોનો જે રીતે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, તેનો પણ અહીં અભ્યાસ કરવાનો છે.]

(नेपथ्ये - अरे रे राष्ट्रियश्यालक । एहि एहि । स्वस्य अविनयस्य फलमनुभव ।)

(ततः प्रविशति पुरुषैरधिष्ठितः पश्चाद्बाहुबद्धः शकारः ।)

शकारः : (दिशोऽवलोक्य) समन्ततः उपस्थितः एष राष्ट्रियबन्धः । तत्कमिदानीम् अशरणः शरणं व्रजामि । (विचिन्त्य) भवतु, तमेव शरणवत्सलं गच्छामि । (इत्युपसृत्य) आर्यचारुदत्त । परित्रायस्व परित्रायस्व । (इति पादयोः पतति ।)

(नेपथ्ये - आर्यचारुदत्त ! मुञ्च मुञ्च । व्यापादयाम एनम् ।)

शकारः : (चारुदत्तं प्रति) भो अशरणशरण परित्रायस्व ।

चारुदत्तः : (सानुकम्पम्) अहह । अभयम् अभयं शरणागतस्य ।

शर्विलकः : (सावेगम्) आः अपनीयताम् अयं चारुदत्तपार्श्वात् । (चारुदत्तं प्रति) ननूच्यतां किमस्य पापस्य अनुष्ठीयतामिति ।

आकर्षन्तु सुबद्ध्वैनं श्वभिः संखाद्यताम् अथ ।
शूले वा तिष्ठतामेष पाट्यतां क्रकचेन वा ।।

चारुदत्तः : किमहं यद् ब्रवीमि तत् क्रियते ।

शर्विलकः : कोऽत्र संदेहः ।

शकारः : भट्टारक चारुदत्त शरणागतोऽस्मि । तत् परित्रायस्व । यत्तव सदृशं तत्कुरु । पुनर्न ईदृशं करिष्यामि ।

(नेपथ्ये) (पौराः व्यापादयत । किंनिमित्तं पातकी जीव्यते ।)

शर्विलकः : अरे रे अपनयत । आर्यचारुदत्त आज्ञाप्यताम् किमस्य पापस्य अनुष्ठीयताम् ।

चारुदत्तः : किमहं यद् ब्रवीमि तत्क्रियते ।

शर्विलकः : कोऽत्र संदेहः ।

चारुदत्तः : सत्यम् ।

शर्विलकः : सत्यम् ।

चारुदत्तः : यद्येवं शीघ्रमयम्....।

शर्विलकः : किं हन्यताम् ।

चारुदत्तः : नहि नहि । मुच्यताम् ।

शर्विलकः : किमर्थम् ।

चारुदत्तः : **शत्रुः कृतापराधः शरणमुपेत्य पादयोः पतितः ।**
शस्त्रेण न हन्तव्यः

शर्विलकः : एवम् । तर्हि श्वभिः खाद्यताम् ।

चारुदत्तः : नहि । ..... **उपकारहतस्तु कर्तव्यः ॥**

शर्विलकः : अहो आश्चर्यम् । किं करोमि । वदत्वार्यः ।

चारुदत्तः : तन्मुच्यताम् ।

शर्विलकः : मुक्तो भवतु ।

शकारः : आश्चर्यम् । प्रत्युज्जीवितोऽस्मि । (इति पुरुषैः सह निष्क्रान्तः ।)

ટિપ્પણી

નામ (પુંલિંગ) : राष्ट्रियश्यालकः રાજાનો સાળો **शकारः** શકાર (તે સ-ને બદલે શ જ બોલે છે, એથી એનું નામ શકાર પડી ગયું છે.) **राष्ट्रियबन्धः** રાજાનો બંધુ, રાજાનો સગો (સાળો) **भट्टारकः** શેઠ **शूलः** શૂળી, ફાંસી આપવા માટેનો સ્તંભ **क्रकचः** કરવત

(નપુંસકલિંગ) : फलम् ફળ, પરિણામ **शस्त्रम्** હથિયાર (હાથમાં રાખીને વપરાય તે શસ્ત્ર અને ફેંકીને વપરાય તે અસ્ત્ર).

વિશેષણ : अशरण: જેનું કોઈ શરણ નથી તેવો, શરણ વગરનો **शरणागत:** શરણમાં આવેલો **पाप:** પાપી **पातकी** પાપ કરનારો, પાપી

સર્વનામ : स्वस्य પોતાનું **एष:** આ (પુંલ્લિંગ) **एनम्** આને **अयम्** આ **यत्** જે (નપુંસકલિંગ) **तत्** તે (નપુંસકલિંગ)

અવ્યય : अरे रे અરે ઓ (આશ્ચર્ય સાથેના સંબોધન માટે વપરાય છે.) **समन्तत:** ચારે બાજુ **तत्** તેથી **इदानीम्** અત્યારે **प्रति** ની તરફ, પ્રત્યે **भो:** કોઈકને સંબોધન કરવા માટે વપરાતો અવ્યય, અભિમુખ કરવા માટે વપરાતો શબ્દ **अहह** દયા પ્રદર્શિત કરવા માટે વપરાય છે. દુઃખ, આશ્ચર્ય, અનુકંપા-કૃપાભાવ બતાવવા માટેનો ઉદ્‌ગાર **आ:** ગુસ્સો કે અણગમો પ્રદર્શિત કરવા માટે વપરાય છે, ક્રોધ બતાવવા માટેનો ઉદ્‌ગાર **ननु** આજ્ઞા મેળવવાનો ઇરાદો વ્યક્ત કરવા માટે વપરાય છે **शीघ्रम्** જલદી, ઉતાવળે **नहि** ન **तर्हि** તો **अहो** આશ્ચર્ય સૂચવવા માટે વપરાય છે, આશ્ચર્યનો ઉદ્‌ગાર

કૃદન્ત : अवलोक्य (अव + लोक् + त्वा > य) । **सुबद्ध्वा** (सु + बन्ध् + त्वा) । **उपसृत्य** (उप + सृ + त्वा > य)

સમાસ : शरणागतस्य (शरणम् आगत:, तस्य । द्वितीया तत्पुरुष) । चारुदत्तपार्श्वात् (चारुदत्तस्य पार्श्वम् तस्मात् । षष्ठी तत्पुरुष) उपकारहत: (उपकारेण हत: । तृतीया तत्पुरुष) ।

ક્રિયાપદ : ષષ્ઠ ગણ (પરસ્મૈપદ) **प्र + विश्** **(प्रविशति)** પ્રવેશવું, દાખલ થવું

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : पुरुषैरधिष्ठित: માણસોથી રક્ષાયેલો, રાજાના માણસોથી દેખરેખ રખાયેલો **पश्चाद्बाहुबद्ध:** જેના હાથ પાછળ બાંધેલા છે તેવો **अभ्युपपन्नशरणवत्सलम्** શરણમાં આવેલાને વહાલ-પ્રેમ કરનારને **परित्रायस्व** બચાવો. **मुञ्च** છોડી દો. **अशरणशरण** જેનું કોઈ શરણ નથી તેનું શરણ **व्यापादयाम:** અમે મારી નાંખીએ છીએ. **सानुकम्पम्** અનુકંપા-દયા સાથે **सावेगम्** આવેગ-ક્રોધ સાથે **अपनीयताम्** દૂર લઈ જાવ. દૂર હઠાવો. **किम् अनुष्ठीयताम्** શું કરવામાં આવે ? **आकर्षन्तु** ખેંચવામાં આવે ? **श्वभि:** કૂતરાઓથી **संखाद्यताम्** (ફાડી) ખવડાવવામાં આવે ? **तिष्ठताम्** ઊભો રાખવામાં આવે ? **पाट्यताम्** વહેરાવી દેવાય ? **तत् क्रियते** તે કરવામાં આવે. **तत्कुरु** તે કરો. **पौरा:** પુરમાં રહેનારા માણસો, નગરજનો **व्यापादयत** મારી નાંખો. **जीव्यते** જિવાડી રાખ્યો છે. **अपनयत** દૂર લઈ જાઓ. **आज्ञाप्यताम्** આજ્ઞા આપો. આદેશ કરો. **किं हन्यताम्** શું મારી નાખવામાં આવે ? **मुच्यताम्** છોડી દો. મુક્ત કરો. **कृतापराध:** કર્યો છે અપરાધ જેણે, અપરાધી માણસ **प्रत्युज्जीवितोऽस्मि** જીવતો ઉગારી લેવામાં આવ્યો છું. જીવતો રહ્યો છું.

સ્વાધ્યાય

1. अधोलिखितेभ्य: विकल्पेभ्य: समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) पुरुषैरधिष्ठित: शकार: कीदृश: आसीत् ? ◯

(क) पाशबद्ध: (ख) पश्चाद्बाहुबद्ध: (ग) प्रसन्न: (घ) दु:खित:

(2) 'किमहं यद् ब्रवीमि तत् क्रियते' इति वचनम् कस्य ? ◯

(क) नगरजनस्य (ख) शर्विलकस्य (ग) शकारस्य (घ) चारुदत्तस्य

(3) 'एवम् तर्हि श्वभि: खाद्यताम् ।' एतद् वाक्यं क: वदति ? ◯

(क) शूद्रक: (ख) चारुदत्त: (ग) शर्विलक: (घ) शकार:

(4) शकार: – आश्चर्यम् .... अस्मि ।

(क) जीवित: (ख) प्रत्युज्जीवित: (ग) उज्जीवित: (घ) मुक्त:

(5) क: .... सन्देह: ?

(क) तत: (ख) यत: (ग) अत्र (घ) इत:

(6) स: .... सह निर्गच्छति ।

(क) पुरुषै: (ख) पुरुषं (ग) पुरुषस्य (घ) पुरुष:

(7) शर्विलक: .... प्रति पश्यति ।

(क) चारुदत्ताय (ख) चारुदत्तं (ग) चारुदत्तेन (घ) चारुदत्तात्

(8) यदि एवं .... श्वभि: खाद्यताम् ।

(क) तदा (ख) यत्र (ग) तत्र (घ) तर्हि

2. रेखाङ्कितपदानां समासप्रकारं लिखत ।

(1) अहह । अभयम् अभयं <u>शरणागतस्य</u> ।

(2) आ: अपनीयताम् अयं <u>चारुदत्तपार्श्वात्</u> ।

(3) <u>उपकारहत:</u> कर्तव्य: ।

3. संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) शकार: चारुदत्तम् उपसृत्य किं कथयति ?

(2) नेपथ्ये पौरा: किं कथयन्ति ?

(3) कृतापराध: शत्रु: यदि शरणमुपेत्य पादयो: पतित: तदा किं करणीयम् ?

(4) उपकारेण क: हत: ?

4. उदाहरणानुसारं शब्दरूपै: रिक्तस्थानानि पूरयत ।

उदाहरणम् –

	पुरुषेण	पुरुषाभ्याम्	पुरुषै:
(1)	पापस्य	....	....
(2)	....	पादयो:	....
(3)	....	....	पौरा:
(4)	आर्यचारुदत्तम्	....	....
(5)	मुक्त:	....	....

5. मातृभाषया उत्तराणि लिखत ।

(1) શકારે શેનું ફળ ભોગવવાનું છે ?

(2) શકાર હવે ચારુદત્તને કયા રૂપમાં જુએ છે ?

(3) શર્વિલક શકારને કેવો દંડ આપવાનું વિચારે છે ?

પ્રવૃત્તિઓ

- मृच्छकटिकम्નું કથાવસ્તુ વાંચો.
- વર્ગમાં આ નાટ્યાંશ વાચિક અભિનય સાથે રજૂ કરો.

10. दौवारिकस्य सेवानिष्ठा

[રાજસ્થાનમાં જન્મેલા પરંતુ વિદ્યાભ્યાસ માટે વારાણસીમાં ગયેલા અને ત્યાં જ કાયમી રીતે વસી ગયેલા પં. અંબિકાદત્ત વ્યાસનું આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યકારોમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે. તેઓ પોતાના આધુનિક ઉપન્યાસ **शिवराजविजय** નામની કૃતિથી જાણીતા બન્યા છે. સંસ્કૃતમાં રચાયેલી આ નવલકથા પ્રકારની કૃતિની શૈલી સરસ છતાં ગંભીર છે. તેનો કથાપ્રવાહ સતત વહેતો રહીને પાઠકને સાદ્યન્ત જકડી રાખે છે.

આ કૃતિમાં છત્રપતિ શિવાજી મહારાજે કરેલાં અનેક સાહસિક પરાક્રમોની કથા છે. આમાં સમયાન્તરે એમણે મેળવેલા વિવિધ વિજયોની ગાથા પણ વણી લેવામાં આવી છે. શિવાજીએ મેળવેલા આ બધા વિજયોની પાછળ અનેક પરિબળો કાર્યરત હતાં. ખાસ તો એમનો નાનામાં નાનો સેવક પણ પ્રામાણિક, નિષ્ઠાવાન અને સ્વામીભક્ત હતો. આ વાતનું સમર્થન પ્રસ્તુત અંશ કરે છે. એક સામાન્ય ફરજ બજાવતો દ્વારરક્ષક કોઈ પણ લોભ, લાલચ કે પ્રલોભનથી પર રહીને પોતાના સ્વામીને વફાદાર રહે છે. આ દ્વારરક્ષક આજે પણ પ્રામાણિકતાનો આદર્શ પૂરો પાડી રહ્યો છે.

વિદ્યાર્થીઓમાં સેવાભાવના સાથે પ્રામાણિકતાનાં મૂલ્યોનું સિંચન થાય, તે આ પાઠનો ઉદ્દેશ છે. પાઠમાં વપરાયેલાં ક્રિયાપદોનો આધાર લઈને કર્તૃપદની સાથે વર્તમાનકાળનાં ક્રિયાપદોનો સમન્વય સાધતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની પુરુષ-વ્યવસ્થાનો પણ અહીં અભ્યાસ કરવાનો છે.]

(एकदा दौवारिकः भव्यमूर्तिं संन्यासिनम् अपश्यत् । ततः तयोः एवं वार्तालापः अभवत् ।)

संन्यासी : कथं अस्मान् संन्यासिनः अपि तिरस्करोषि ।

दौवारिकः : भगवन् प्रणमामि । परन्तु स्वकीयं परिचयम् अदत्वा न कश्चित् प्रवेष्टुम् अर्हति ।

संन्यासी : सत्यम् । क्षान्तः अयं ते अपराधः । किन्तु अद्य प्रभृति त्वं संन्यासिनः पण्डितान् ब्रह्मचारिणः स्त्रियः बालाः च न अवरोद्धुं शक्नोषि ।

दौवारिकः : संन्यासिन् बहूक्तम् । विरम । वयं दौवारिकाः ब्रह्मणः अपि आज्ञां न प्रतीक्षामहे ।

संन्यासी : साधु । मार्गम् आदेशय । महाराजनिकटे गन्तुम् इच्छामि ।

दौवारिकः : न शक्यम् । प्रभाते महाराजस्य सन्ध्योपासनकाले प्रवेशं कर्तुम् अर्हसि । न तु रात्रौ ।

संन्यासी : किम् कोऽपि रात्रौ न प्रविशति ।

दौवारिकः : आहूतान् परिचितान् च परित्यज्य न कोऽपि । विशेषस्तु भवादृशाः ये खलु तुम्बीधारकाः द्वारात् द्वारं भ्रमन्ति ।

संन्यासी : (स्वगतम्) सर्वथा सुयोग्यः अयं दौवारिकः । पुनः इमं परीक्षितुं प्रयतिष्ये । (प्रकाशम्) दौवारिक, अत्र आगच्छ । किमपि कथयितुम् इच्छामि ।

दौवारिकः : (उपसृत्य) कथयतु भवान् ।

संन्यासी : त्वं तु दौवारिकः असि । कदापि धनिकः न भविष्यसि । वनेषु कन्दरासु च वयं विचरामः । सर्वं रसायनतत्त्वं जानीमः ।

दौवारिकः : भवतु नाम । अग्रे अग्रे ।

संन्यासी : यदि मम प्रवेशं त्वं न अवरोधयसि तर्हि तुभ्यं यथेष्टं रसायनं दास्यामि । तेन पञ्चाशत्-तुलापरिमितं ताम्रं सुवर्णं भविष्यति ।

दौवारिकः : आः कपटिन्, विश्वासघातम् उपदिशसि ? न वयं तादृशाः । कथय कः त्वम् । कुतः आगच्छसि । अहं त्वां कस्यचित् गुप्तचरं मन्ये । दुर्गाध्यक्षं निवेद्य त्वां दण्डयिष्यामि । सः त्वां विज्ञाय यथोचितं करिष्यति ।

संन्यासी : परित्यज परित्यज । नाहं पुनः आगमिष्यामि । नैवं पुनः कथयिष्यामि ।

(दौवारिकः तत् विगण्य तं हस्तेन गृहीत्वा नयति ।)

संन्यासी : (प्रबलप्रकाशदीपस्य समीपे) दौवारिक, अपि जानासि माम् ।

दौवारिकः : (निपुणं निरीक्ष्य) अये आर्यः खलु भवान् । आर्य, क्षन्तुम् अर्हति माम् ।

संन्यासी : (तस्य पृष्ठे हस्तं विन्यस्य) दौवारिक मया ते परीक्षा कृता । त्वं योग्यस्थाने नियुक्तः असि । उत्कोचाय अलोलुपाः त्वादृशाः प्रभूणां पुरस्कारभाजनं भवन्ति । अहं तव प्रामाणिकतां प्रभुसन्निधौ कथयिष्ये । कुत्र वर्तते श्रीमान् । किम् अनुतिष्ठति सम्प्रति सः ।

ટિપ્પણી

નામ (પુંલિંગ) : दौवारिकः દ્વારપાળ **कन्दरः** ગુફા **गुप्तचरः** જાસૂસ **दुर्गः** કિલ્લો **उत्कोचः** લાંચ, રુશ્વત **वार्तालापः** વાતચીત, સંવાદ

(સ્ત્રીલિંગ) : तुम्बी તુંબડી (સંન્યાસીઓ આ તુંબડીને પોતાની સાથે રાખે છે અને તેને પાત્રના રૂપમાં વાપરે છે.) **वञ्चना** છેતરપિંડી **तुला** તોલો, એક માપ, અમુક વજન **सन्निधिः** નિકટતા

(નપુંસકલિંગ) : परिचयपत्रम् ઓળખપત્ર **ताम्रम्** તાંબું **पृष्ठम्** પીઠ **भाजनम्** પાત્ર, લાયક.

વિશેષણ : आहूत બોલાવેલું **पञ्चाशत्** પચાસ **परिमित** મર્યાદિત **त्वादृश** તેના જેવું

અવ્યય : प्रभृति થી લઈને, વગેરે **सर्वथा** બધી રીતે **कुतः** ક્યાંથી.

સમાસ : महाराजनिकटे (महाराजस्य निकटे महाराजनिकटे । षष्ठी तत्पुरुष) । सन्ध्योपासनकाले (सन्ध्यायाः उपासनम् – सन्ध्योपासनम् । षष्ठी तत्पुरुष । सन्ध्योपासनस्य कालः सन्ध्योपासनकालः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) तुलापरिमितम् (तुलया परिमितम् तुलापरिमितम् । तृतीया तत्पुरुष) दुर्गाध्यक्षम् (दुर्गस्य अध्यक्षः दुर्गाध्यक्षः, तम् । षष्ठी तत्पुरुष) । पुरस्कारभाजनम् (पुरस्कारस्य भाजनम् पुरस्कारभाजनम् । षष्ठी तत्पुरुष) प्रभुसन्निधौ (प्रभोः सन्निधिः प्रभुसन्निधिः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) ।

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ : (પરસ્મૈપદ) **प्र + नम् (प्रणमति)** પ્રણામ કરવા **वि + रम् (विरमति)** રોકાવું, અટકવું **वि + चर् (विचरति)** ફરવું, વિચરણ કરવું

(આત્મનેપદ) **प्रति + ईक्ष्** (प्रतीक्षते) પ્રતીક્ષા કરવી, રાહ જોવી **परि + ईक्ष्** (परीक्षते) પરીક્ષા કરવી, કસોટી કરવી.

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : भव्यमूर्तिम् ભવ્ય આકારવાળાને **संन्यासिनः** સંન્યાસીઓને **क्षान्तः अयं ते अपराधः** આ તારો અપરાધ માફ કર્યો **ब्रह्मचारिणः** બ્રહ્મચારીઓને **प्रतिरोधनीयाः** રોકવા જોઈએ **ब्रह्मणः** બ્રહ્માની **उक्तम्** કહ્યું. **विहाय** છોડીને (અહીં, સિવાય) **आदेशय** જણાવ. **विशेषतः** ખાસ કરીને **भवादृशाः** આપના જેવા **तुम्बीधारिणः** તુંબડીને ધારણ કરનારાઓ **प्रकाशम्** મોટેથી (બધા સાંભળે એવી ઉક્તિ બોલવાની સૂચના માટેનો શબ્દ) **उपसृत्य** નજીક જઈને **जानीमः** અમે જાણીએ છીએ. **भवतु** હોઈ શકે. ભલે. **पञ्चाशत्-तुला-परिमितम्** પચાસ તોલા જેટલું **शिक्षयसि** તું શીખવે છે ? **विज्ञाय** ઓળખીને, જાણીને **विगण्य** અવગણના કરીને **गृहीत्वा** પકડીને **प्रबलप्रकाशदीपस्य** પુષ્કળ અજવાળાવાળા દીવાની **विन्यस्य** મૂકીને **नियुक्तः** નિયુક્તિ પામેલો, નીમાયેલો **कथय** તું કહે. બોલ.

(2) સંધિ : कोऽपि (कः अपि) । विशेषस्तु (विशेषः तु) । नैवम् (न एवम्) ।

સ્વાધ્યાય

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) दौवारिकाः कस्य आज्ञाम् अपि न प्रतीक्षन्ते ? ◯

(क) संन्यासिनः (ख) ब्रह्मणः (ग) सेनापतेः (घ) नृपतेः

(2) दौवारिकः कम् अपश्यत् ? ◯

(क) संन्यासिनम् (ख) गुप्तचरम् (ग) नृपम् (घ) दुर्गाध्यक्षम्

(3) अहं त्वां गुप्तचरं .... । ◯

(क) मन्ये (ख) मन्यन्ते (ग) मन्यसे (घ) मन्यते

(4) त्वं कदापि धनिकः न .... । ◯

(क) भविष्यसि (ख) भविष्यथ (ग) भविष्यति (घ) भविष्यन्ति

(5) 'क्षन्तुम् अर्हति माम्' इति कः वदति ? ◯

(क) दौवारिकः (ख) संन्यासी (ग) गुप्तचरः (घ) दुर्गाध्यक्षः

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) संन्यासी कुत्र गन्तुम् इच्छति ?

(2) कीदृशाः जनाः प्रभूणां पुरस्कारभाजनानि भवन्ति ?

(3) द्वारात् द्वारं के भ्रमन्ति ?

(4) दौवारिकेन कः दृष्टः ?

(5) संन्यासी कस्य प्रामाणिकतां कथयिष्यति ?

3. निम्नलिखितानां कृदन्तानां प्रत्ययनिर्देशपूर्वकं प्रकारं लिखत ।

(1) क्षन्तुम् ....

(2) गन्तुम् ....

(3) उपसृत्य ....

(4) परित्यज्य ....

4. अधस्तनानि वाक्यानि ह्यस्तनभूतकाले (लङ्लकारे) परिवर्तयत ।

(1) त्वं धनिकः भवसि ।

(2) वयं वनेषु वसामः ।

(3) कः अपि रात्रौ न प्रविशति ।

(4) अहं त्वां गुप्तचरं मन्ये ।

5. रेखाङ्कितपदानां समासप्रकारं लिखत ।

(1) दौवारिकस्य <u>सेवानिष्ठा</u> उत्तमा आसीत् ।

(2) <u>दुर्गाध्यक्षः</u> निर्णयं करिष्यति ।

(3) संन्यासी <u>महाराजनिकटे</u> गन्तुम् इच्छति ।

(4) प्रामाणिकजनाः <u>पुरस्कारभाजनानि</u> भवन्ति ।

6. उदाहरणानुसारं शब्दरूपाणां परिचयं कारयत ।

उदाहरणम् : पण्डिताः (पण्डित, अकारान्तः, पुल्लिङ्गम्, प्रथमा-बहुवचनम्)

शब्दरूपम्

(1) कन्दरेषु ....

(2) गुप्तचरम् ....

(3) उत्कोचाय ....

(4) दौवारिकेन ....

7. सूचनानुसारं धातुरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(1)	....	शिक्षयथः	....
(2)	कथयिष्यामि	....	....
(3)	....	....	प्रतीक्षामहे
(4)	अभवत्	....	....
(5)	....	अयच्छताम्	....

8. प्रदत्तान् शब्दान् प्रयुज्य वाक्यानि रचयत ।

(1) વિદ્યાર્થીઓ ગુરુને પ્રણામ કરે છે.
छात्र, गुरु, प्र+नम्

(2) માળી ફૂલોની માળા બનાવે છે.
मालाकार, पुष्पमाला, रच्

(3) ગણેશ પેનથી લખે છે.
गणेश, कलम (लेखनी), लिख्

(4) પુષ્પો બાગમાં (સવારમાં) ખીલે છે.
कुसुम, उद्यान (प्रभात), वि+कस्

(5) દ્વારપાળ રાજમહેલમાં પ્રવેશે છે.
दौवारिक, राजप्रासाद, प्र+विश्

9. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि त्रीभिः चतुर्भिः वा वाक्यैः मातृभाषया लिखत ।

(1) સંન્યાસી કોને-કોને રોકવાની ના પાડે છે ?

(2) રાત્રે મહારાજને મળવા કોણ-કોણ જઈ શકે છે ?

(3) પ્રવેશ માટે સંન્યાસી દ્વારપાળને કઈ લાલચ આપે છે ?

(4) દ્વારપાળની પ્રામાણિકતા વિષે ટૂંક નોંધ લખો.

પ્રવૃત્તિઓ

- પાઠના સંવાદની સાભિનય પ્રસ્તુતિ કરો.
- સેવાનિષ્ઠા તથા પ્રામાણિકતા દર્શાવતા અન્ય પ્રસંગોનું તમારા શબ્દોમાં વર્ણન કરો.
- તમારાં દૈનિક કાર્યો પ્રત્યેની તમારી પ્રામાણિકતા અને નિષ્ઠાના સંદર્ભમાં રોજનીશી લખો.

•

11. वेदितव्यानि मित्राणि

[સંસારના સાહિત્યિક જગતમાં સૌથી મહાકાય કૃતિ તરીકે જેની પ્રસિદ્ધિ છે, તે મહાભારત નામે જાણીતી કૃતિ મહર્ષિ વ્યાસે રચેલી છે. હાલમાં આ મહાભારત ગ્રંથ લગભગ એક લાખ શ્લોક પ્રમાણવાળો છે.

મહાભારતમાં 18 પર્વ આવેલાં છે. પ્રથમ પર્વનું નામ આદિપર્વ છે, જ્યારે સૌથી છેલ્લું પર્વ સ્વર્ગારોહણપર્વ છે. બારમા શાન્તિપર્વમાં જીવનની અનેકવિધ સમસ્યાઓનાં સમાધાન નિરૂપવામાં આવ્યાં છે.

શાન્તિપર્વમાં કુલ મળીને 365 અધ્યાય આવેલા છે. આ બધા અધ્યાયોને રાજધર્માનુશાસન પર્વ (1થી 130), આપદ્ધર્મ પર્વ (131થી 173) અને મોક્ષધર્મ પર્વ (174થી 365) એવાં આંતરિક પર્વોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. આમાંના આપદ્ધર્મ પર્વમાં ભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ આવેલો છે અને તેમાં રાજનીતિનો ઉપદેશ છે. આવા જ એક પ્રસંગે, માણસે પોતાના મિત્રો રાખવા જોઈએ, એવો બોધ યુધિષ્ઠિરને આપ્યો છે. આ ઉપદેશ દરમિયાન એ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે મિત્ર કેવા હોઈ શકે, તે કેવી રીતે બનતા હોય છે અને કેવી રીતે તે આપણા ઉપર ઉપકાર કરતા હોય છે.]

वेदितव्यानि मित्राणि विज्ञेयाश्चापि शत्रवः ।
एतत् सुसूक्ष्मं लोकेऽस्मिन् दृश्यते प्राज्ञसम्मतम् ॥1॥
शत्रुरूपा हि सुहृदो मित्ररूपाश्च शत्रवः ।
सन्धितास्ते न बुध्यन्ते कामक्रोधवशं गताः ॥2॥

नास्ति जातु रिपुर्नाम मित्रं नाम न विद्यते ।
व्यवहाराच्च जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥3॥
यो यस्मिन् जीवति स्वार्थं पश्येत् पीडां न जीवति ।
स तस्य मित्रं तावत् स्याद् यावन्न स्याद् विपर्ययः ॥4॥

मित्रं च शत्रुतामेति कस्मिंश्चित् कालपर्यये ।
शत्रुश्च मित्रतामेति स्वार्थो हि बलवत्तरः ॥ 5 ॥
तन्मित्रं कारणं सर्वं विस्तरेणापि मे शृणु ।
कारणात् प्रियतामेति द्वेष्यो भवति कारणात् ॥ 6 ॥
प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।
मन्त्रहोमजपैरन्यः कार्यार्थं प्रीयते जनः ॥ 7 ॥
उत्पन्ना कारणे प्रीतिरासीन्नो कारणान्तरे ।
प्रध्वस्ते कारणस्थाने सा प्रीतिर्विनिवर्तते ॥ 8 ॥
आत्मरक्षणतन्त्राणां सुपरीक्षितकारिणाम् ।
आपदो नोपपद्यन्ते पुरुषाणां स्वदोषजाः ॥ 9 ॥
शत्रून् सम्यग् विजानाति दुर्बला ये बलीयसः ।
न तेषां चाल्यते बुद्धिः शास्त्रार्थकृतनिश्चया ॥ 10 ॥

ટિપ્પણી

નામ (પુંલ્લિંગ) : लोकः જગત, લોક **व्यवहारः** વર્તણૂક, વ્યવહાર, આચરણ **स्वार्थः** સ્વાર્થ, ગરજ **विपर्ययः** અવળો, ઊલટો **कालपर्ययः** સમયનું બદલાવું તે, કાળનું પસાર થવું તે **प्रियवादः** પ્રિય લાગે તેવું વચન

(સ્ત્રીલિંગ) : पीडा દુ:ખ, કષ્ટ **शत्रुता** દુશ્મનાવટ **मित्रता** મૈત્રી, દોસ્તી **प्रीतिः** પ્રેમ, સ્નેહ

(નપુંસકલિંગ) : कारणम् કારણ, હેતુ, નિમિત્ત

સર્વનામ : एतत् આ (નપું.) **अस्मिन्** આમાં (પું. કે નપું.) **यस्मिन्** જેમાં (પું. કે નપું.) **मे** મારું **ये** જેઓ (પું.) **तेषाम्** તેમનું, તેઓનું (પું. કે નપું.)

વિશેષણ : वेदितव्य જાણવા યોગ્ય **विज्ञेय** જાણવા લાયક **सुसूक्ष्म** ખૂબ જ સૂક્ષ્મ **सम्मत** માન્ય, સ્વીકૃત **सन्धित** જોડાયેલું, સંધિયુક્ત, જોડાણવાળું **बलवत्तर** વધારે બળવાન, ભારે બળવાળું **द्वेष्य** દ્વેષને પાત્ર **अपर** બીજું **प्रध्वस्त** નાશ પામેલું.

અવ્યય : हि ખરેખર **जातु** ક્યારેય

સમાસ : प्राज्ञसम्मतम् (प्राज्ञानां सम्मतम् प्राज्ञसम्मतम् । षष्ठी तत्पुरुष) । कामक्रोधवशम् (कामः च क्रोधः च इति कामक्रोधौ, (इतरेतर, द्वन्द्व) । कामक्रोधयोः वशः कामक्रोधवशः, तम् । षष्ठी तत्पुरुष) कालपर्यये (कालस्य पर्ययः कालपर्ययः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । मन्त्रहोमजपैः (मन्त्रः च होमः च जपः च मन्त्रहोमजपाः, तैः । इतरेतर द्वन्द्व) । आत्मरक्षणतन्त्राणाम् (आत्मनः रक्षणम् आत्मरक्षणम् (षष्ठी तत्पुरुष) । आत्मरक्षणस्य तन्त्रम् आत्मरक्षणतन्त्रम्, तेषाम् । षष्ठी तत्पुरुष) । स्वदोषजाः (स्वस्य दोषः स्वदोषः (षष्ठी तत्पुरुष) । स्वदोषात् जायन्ते इति स्वदोषजाः, उपपद तत्पुरुष) ।

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ : (આત્મનેપદ) वि+नि+वृत् (विनिवर्तते) નિવૃત્ત થવું

ચતુર્થ ગણ : (આત્મનેપદ) **विद् (विद्यते)** હોવું **जन् (जायते)** ઉત્પન્ન થવું **उप+पद् (उपपद्यते)** ઉત્પન્ન થવું, સંપન્ન થવું, ઊપજવું

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : **वेदितव्यानि** જાણવા યોગ્ય, જાણી લેવા જોઈએ. **दृश्यते** જોવામાં આવે છે. **आपद्** આપત્તિ **शत्रुरूपाः** દુશ્મનનું રૂપ ધરાવતા **मित्ररूपाः** મિત્રનું રૂપ ધરાવતા **न बुध्यन्ते** જાણી શકાતા નથી. **जीवति** જીવતા હોય ત્યારે (સતિ સપ્તમી) **स्यात्** થાય. બને. **एति** જાય છે. પ્રાપ્ત કરે છે. પામે છે. **कस्मिंश्चित्** કોઈકમાં **प्रियवादेन** પ્રિય બોલવાના કારણે **कार्यार्थम्** કામ માટે, કામ પાર પાડવા માટે **प्रीयते** ખુશ થાય છે. **कारणान्तरे** અન્ય કારણમાં, બીજું પ્રયોજન પાર પાડવામાં **आत्मरक्षणतन्त्राणाम्** પોતાના રક્ષણ માટે સ્વાધીન લોકોનું **सुपरीक्षितकारिणाम्** સારી રીતે ચકાસીને કાર્ય કરનારાઓનું **आपदः** આપત્તિઓ, મુશ્કેલીઓ **नोपपद्यन्ते** ઉત્પન્ન થતી નથી. આવતી નથી. **विजानाति** જાણે છે. વિશેષ રૂપે જાણે છે. **बलीयसः** બળવાનોને **चाल्यते** ચલિત કરાય છે. **शास्त्रार्थकृतनिश्चया** શાસ્ત્રના અર્થ-પ્રયોજનના આધારે નક્કી કરાયેલી.

(2) સન્ધિ : विज्ञेयाश्चापि (विज्ञेयाः च अपि) । लोकेऽस्मिन् (लोके अस्मिन्) । शत्रुरूपा हि (शत्रुरूपाः हि) । सुहृदो मित्ररूपाश्च (सुहृदः मित्ररूपाः च) । सन्धितास्ते (सन्धिताः ते) । नास्ति (न अस्ति) । रिपुर्नाम (रिपुः नाम) । व्यवहाराच्च (व्यवहारात् च) । रिपवस्तथा (रिपवः तथा) । यो यस्मिन् (यः यस्मिन्) । स तस्य (सः तस्य) । स्याद् यावन्न (स्यात् यावत् न) । स्याद् विपर्ययः (स्यात् विपर्ययः) । शत्रुतामेति (शत्रुताम् एति) । शत्रुश्च (शत्रुः च) । मित्रतामेति (मित्रताम् एति) । स्वार्थो हि (स्वार्थः हि) । तन्मित्रम् (तत् मित्रम्) । विस्तरेणापि (विस्तरेण अपि) । प्रियतामेति (प्रियताम् एति) । द्वेष्यो भवति (द्वेष्यः भवति) । प्रियो भवति (प्रियः भवति) । मन्त्रहोमजपैरन्यः (मन्त्रहोमजपैः अन्यः) । प्रीतिरासीन्न (प्रीतिः आसीत् न) । प्रीतिर्विनिवर्तते (प्रीतिः विनिवर्तते) । आपदो नोपपद्यन्ते (आपदः न उपपद्यन्ते) । दुर्बला ये (दुर्बलाः ये) ।

સ્વાધ્યાય

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) कस्मात् मित्राणि रिपवः च जायन्ते ? ◯

(क) शास्त्रज्ञानात् (ख) व्यवहारात् (ग) दैवात् (घ) बुद्धिबलात्

(2) प्रध्वस्ते कारणस्थाने सा प्रीतिः .... । ◯

(क) विनिवर्तते (ख) जायते (ग) वर्धते (घ) दृश्यते

(3) आत्मरक्षणतन्त्राणां पुरुषाणां किं न उपपद्यते ? ◯

(क) आपत्तिः (ख) सुखम् (ग) सम्पत्तिः (घ) स्वार्थम्

(4) शत्रुमित्रसम्बन्धे कः बलवत्तरः ? ◯

(क) स्वदोषः (ख) स्वार्थः (ग) प्रियालापः (घ) लोकः

(5) मित्रं कदा शत्रुताम् एति ? ◯

(क) भाग्यक्षये (ख) मृत्युकाले (ग) कालविपर्यये (घ) धनागमे

2. अधोलिखितानां प्रश्नानां संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) किंरूपाः सुहृदः शत्रवः च ?

(2) मित्राणि रिपवः च कथं जायन्ते ?

(3) जनः कस्मात् प्रियताम् एति ?

(4) कीदृशानां पुरुषाणाम् आपदः न उपपद्यन्ते ?

(5) यः शत्रून् सम्यग् विजानाति तस्य किं भवति ?

3. समासप्रकारं लिखत ।

(1) प्राज्ञसम्मतम् ....

(2) कालपर्यये ....

(3) कामक्रोधौ ....

(4) मन्त्रहोमजपैः ....

4. उदाहरणानुसारं शब्दरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

उदाहरणम् :

	मित्रम्	मित्रे	मित्राणि
(1)	पीडाम्	....	....
(2)	....	....	लोकेषु
(3)	दानेन	....	....
(4)	कारणात्	....	....

5. उदाहरणानुसारं प्रदत्तान् शब्दान् आधृत्य वाक्यरचनां कुरुत ।

उदाहरणम् : બાળકો ફળો ખાય છે. (बाल, फल, खाद्) – बालाः फलानि खादन्ति ।

(1) મેઘના પાણી પીએ છે. (मेघना, जल, पा-पिब्)

(2) અધીશ પુસ્તક વાંચે છે. (अधीश, पुस्तक, पठ्)

(3) સાપ દરમાં જાય છે. (सर्प, बिल, गम्-गच्छ्)

(4) અનિલા અમિતને બોલાવે છે. (अनिला, अमित, आ+ह्वे-ह्वय्)

(5) આર્ષ ગુરુને નમન કરે છે. (आर्ष, गुरु, नम्)

6. मातृभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) મહાભારતકારે શત્રુ અને મિત્ર થવાનું કારણ શું બતાવ્યું છે ?

(2) મિત્ર શા માટે શત્રુ થઈ જતો હોય છે ?

(3) આપત્તિમાં પણ કોની બુદ્ધિ વિચલિત થતી નથી ?

7. श्लोकपूर्तिं कुरुत ।

(1) नास्ति जातु .... रिपवस्तथा ।

(2) आत्मरक्षणतन्त्राणां .... स्वदोषजाः ।

પ્રવૃત્તિઓ

- મહાભારતના પ્રસંગો મેળવીને વાંચો.
- મહાભારતના પરિચય માટે દૃશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમનો ઉપયોગ કરો.

12. सुभाषित-सप्तकम्

[સુભાષિત એટલે સુંદર ઉક્તિ અથવા બોધવચન. સંસ્કૃતના સુભાષિતોની અનેક વિશેષતાઓ છે. એક તો આ સુભાષિતો ગાગરમાં સાગર ભરી દેતાં લઘુ પદ્યો હોય છે. તેથી જન-જનના કંઠે ગવાતા રહીને સતત વહેતા રહે છે અને વ્યક્તિને જીવનનું ભાથું પૂરું પાડે છે. બીજું, સંસ્કૃત સુભાષિતો વૈશ્વિક ભાવનાના પોષક અને તોષક છે તથા સાથે સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉદાત્ત વિચારો અને સંસ્કારોના પ્રવાહક પણ છે.

આપણા પૂર્વજ વિદ્વાનોએ પોતાની દીર્ઘ દૃષ્ટિથી જે તે વખતે જે જીવનમૂલ્યોની પ્રાપ્તિ કરી હતી તેને આગામી પેઢી સુધી પહોંચાડવા માટે આ સુભાષિતોની રચના કરી છે અને તે પ્રજામાં સુપ્રસિદ્ધ પણ થયા છે.

પ્રાચીન સમયના આ સુભાષિતો આજે પણ એટલા જ પ્રસ્તુત છે. આજે પણ તે કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વગર દરેક માણસને આદર્શ અને આનંદપ્રદ જીવન જીવવાનો માર્ગ કંડારી આપે છે.

ગીર્વાણગિરાનાં અણમોલ રત્ન સમાન સાત સુભાષિતોનો અહીં અભ્યાસ કરીશું અને સાથે સાથે આ સુભાષિતો દ્વારા જે બોધ મળે છે તેને પોતાના જીવનમાં નિષ્ઠાપૂર્વક ઉતારવાનો શુભ સંકલ્પ કરીશું.]

शनैः पन्थाः शनैः कन्था शनैः पर्वतलङ्घनम् ।
शनैर्विद्या शनैर्वित्तं पञ्चैतानि शनैः शनैः ।। 1 ।।

शीलं शौर्यमनालस्यं पाण्डित्यं मित्रसङ्ग्रहः ।
अचौरहरणीयानि पञ्चैतान्यक्षयो निधिः ।। 2 ।।

संहतिः श्रेयसी पुंसां विगुणेष्वपि बन्धुषु ।
तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ।। 3 ।।

नास्ति मेघसमं तोयं नास्ति चात्मसमं बलम् ।
नास्ति चक्षुःसमं तेजो नास्ति धान्यसमं प्रियम् ।। 4 ।।

सत्यं तपो ज्ञानमहिंसतां च
विद्वत्प्रणामं च सुशीलतां च ।
एतानि यो विदधाति स विद्वान्
न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति ।। 5 ।।

काष्ठादग्निः जायते मथ्यमानात्
भूमिस्तोयं खन्यमाना ददाति ।
सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां
मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति ।। 6 ।।

पात्रं न तापयति नैव मलं प्रसूते
स्नेहं न संहरति नैव गुणान्क्षिणोति ।
द्रव्यावसानसमये चलतां न धत्ते
सत्पुत्र एष कुलसद्मनि कोऽपि दीपः ।। 7 ।।

ટિપ્પણી

નામ (પુંલ્લિંગ) : पन्थाः રસ્તો **निधिः** ભંડાર, ખજાનો **तुषः** ડાંગર ઉપરનું છોતરું, કુશકો **तण्डुलः** ચોખા **विहगः** પક્ષી **स्नेहः** સ્નેહ, સ્નિગ્ધતા **मलः** કચરો.

(સ્ત્રીલિંગ) : कन्था ચીંથરાંથી બનાવેલી ગોદડી **संहतिः** સંગઠન, એકતા **सुशीलता** સજ્જનતા

(નપુંસકલિંગ) : शीलम् ચારિત્ર્ય **तोयम्** પાણી **धान्यम्** અનાજ, અન્ન.

વિશેષણ : अक्षय ક્ષય-નાશ ન પામે તેવું **मथ्यमान** મથવામાં આવતું **खन्यमान** ખોદાતું, ખોદવામાં આવતું **मार्गारब्ध** સાચે રસ્તે (સાચી દિશામાં) શરૂ કરેલું, યોગ્ય રીતે આરંભેલું.

અવ્યય : शनैः ધીમે, ધીમેથી

સમાસ : पर्वतलङ्घनम् (पर्वतस्य लङ्घनम्, षष्ठी तत्पुरुष) । मित्रसङ्ग्रहः (मित्राणां सङ्ग्रहः – मित्रसङ्ग्रहः । षष्ठी तत्पुरुष) मेघसमम् (मेघेन समम् मेघसमम् । तृतीया तत्पुरुष) आत्मसमम् (आत्मना समम् – आत्मसमम् । तृतीया तत्पुरुष) चक्षुःसमम् (चक्षुर्भ्यां समम् चक्षुःसमम् , तृतीया तत्पुरुष) धान्यसमम् (धान्येन समम् धान्यसमम् , तृतीया तत्पुरुष) कर्महीनम् (कर्मणा हीनम् कर्महीनम्, तृतीया तत्पुरुष)

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) **: प्र + रुह् (प्ररोहति)** ઊગવું **फल् (फलति)** ફળ આપવું, સફળ થવું **सम् + हृ (संहरति)** હરી લેવું, નાશ કરવું

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : अचौरहरणीयानि ચોરી ન શકાય તેવું કે ચોર લઈ જઈ ન શકે તેવું **श्रेयसी** કલ્યાણકારી **पुंसाम्** મનુષ્યોનું **विगुणेषु** વિરોધી ગુણ ધરાવનારાઓમાં **परिभ्रष्टाः** છૂટા પડેલા **विदधाति** ધારણ કરે છે. **वेदविद्** વેદનો જાણકાર **प्रयाति** જાય છે. **एकपक्षः** એક પાંખવાળું **तापयति** તપાવે છે. **प्रसूते** ઉત્પન્ન કરે છે. **क्षिणोति** ક્ષીણ કરે છે. **चलतां न धत्ते** ચલિત થતું નથી. **कुलसद्मनि** કુળરૂપી ભવનમાં **मथ्यमानात्** મંથન કરાતા, ઘસવામાં આવેલા.

(2) સન્ધિ : पञ्चैतानि (पञ्च एतानि) । विगुणेष्वपि (विगुणेषु अपि) । काष्ठादग्निः (काष्ठात् अग्निः) । तुषैरपि (तुषैः अपि) । द्वयोरेव (द्वयोः एव) । ह्येकपक्षः (हि एकपक्षः) । नैव (न एव) । सत्पुत्र एष कुलसद्मनि (सत्पुत्रः एषः कुलसद्मनि) । कोऽपि (कः अपि) ।

સ્વાધ્યાય

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत :

(1) पुंसां श्रेयसी का ? ◯

(क) संनिधिः (ख) संहतिः (ग) संगतिः (घ) संमतिः

(2) न ह्येकपक्षो .... प्रयाति । ◯

(क) रथः (ख) अश्वः (ग) विहगः (घ) मत्स्यः

(3) मेघसमं किं न अस्ति ? ◯

(क) तोयम् (ख) बलम् (ग) तेजः (घ) धान्यम्

(4) कुलसद्मनि कः दीपः ? ◯

(क) सत्पुत्रः (ख) शिक्षितपुत्रः (ग) आत्मजः (घ) शूरपुत्रः

(5) केषां नराणां कृते किमपि असाध्यम् नास्ति ? ◯

(क) साहसिकानाम् (ख) नास्तिकानाम् (ग) सोत्साहानाम् (घ) धनिकानाम्

(6) 'विहग:' शब्दस्य पर्यायशब्द: क: ? ◯

(क) विटप: (ख) तथापि (ग) खग: (घ) एकपक्ष:

(7) આ પાઠમાં 'પાણી' માટે કયો શબ્દ વપરાયો છે ? ◯

(क) तोयम् (ख) वारि (ग) जलम् (घ) सलिलम्

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) कानि पञ्च शनै: शनै: भवन्ति ?

(2) कीदृशा: तण्डुला: न प्ररोहन्ति ?

(3) खन्यमान्या भूमि: किं ददाति ?

(4) पात्रं क: नैव तापयति ?

3. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्नवाक्यं रचयत ।

(कदा, क:, किम्, किमर्थम्)

(1) खन्यमाना भूमि: तोयं ददाति ।

(2) सत्पुत्र: द्रव्यावसानसमये चलतां न धत्ते ।

(3) एकपक्षो विहग: न प्रयाति ।

4. वर्गसहितम् अनुनासिकपदं लिखत ।

उदाहरणम् : पंडित: ट वर्ग: पण्डित:

	वर्ग:	अनुनासिकप्रयोग:
(1) लंघनम्	....	....
(2) पंच	....	....
(3) बंधु:	....	....
(4) तंडुल:	....	....

5. श्लोकपूर्तिं कुरुत ।

(1) शनै: पन्था: .... शनै: शनै: ॥

(2) नास्ति मेघसमं .... धान्यसमं प्रियम् ॥

6. मातृभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) પાંચ અક્ષયનિધિ કયા કયા છે ?

(2) એક પાંખ વડે પક્ષી ઊડી શકતું નથી એ કથન દ્વારા કવિ શું સમજાવે છે ?

(3) સત્પુત્રને દીપ શા માટે કહ્યો છે ?

7. अनुवादं कृत्वा अर्थविस्तारं बोधं च लिखत ।

(1) शनै: पन्था: शनै: कन्था शनै: पर्वतलङ्घनम् ।
शनैर्विद्या शनैर्वित्तं पञ्चैतानि शनै: शनै: ।।

(2) सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां
मार्गारब्धा: सर्वयत्ना: फलन्ति ।

પ્રવૃત્તિઓ

- સુભાષિતગાન સ્પર્ધાનું આયોજન કરો.
- તમને મનગમતા સુભાષિતો કંઠસ્થ કરી પ્રાર્થનાસભામાં તેનું ગાન કરો.

•

13. दिष्ट्या गोग्रहणं स्वन्तम्

[મહાકવિ ભાસ વિરચિત ત્રિઅંકી નાટક પંચરાત્રમાંથી આ નાટ્યાંશ લેવામાં આવ્યો છે. ભાસની આ નાટ્યરચનામાં મહાભારતના મહાન વિધ્વંસક યુદ્ધને જાકારો આપી દેવામાં આવ્યો છે. પાંડવોનો અજ્ઞાતવાસ પૂરો થવામાં હોય છે તેવા સમયે દુર્યોધન એક યજ્ઞ કરે છે. આ યજ્ઞના આચાર્ય તરીકે ગુરુ દ્રોણ હોય છે. ગુરુ દ્રોણ દુર્યોધન પાસેથી યજ્ઞની દક્ષિણા તરીકે પાંડવોને અડધું રાજ્ય આપવાનું માગે છે. દુર્યોધનને આમ તો આ સ્વીકાર્ય ન હતું છતાં શકુનિએ મૂકેલી એક શરતને આગળ કરીને દુર્યોધન આ દક્ષિણા આપવા તૈયાર થઈ જાય છે. શરત એ હોય છે કે પાંચ જ રાત્રિમાં પાંડવોની ભાળ મળી જવી જોઈએ.

આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, ભીષ્મ પિતામહના કહેવાથી કોઈ કારણસર કૌરવો વિરાટનગર તરફ કૂચ કરે છે અને વિરાટરાજાની ગાયોને હાંકી જાય છે. આ ગોગ્રહણને રોકવા માટે વિરાટરાજાને ત્યાં અજ્ઞાત વેશે બલ્લવના નામે રહેલ ભીમ અને બૃહન્નલાના નામે રહેલ અર્જુન સક્રિય બને છે અને કૌરવસેનાને હાંકી કાઢે છે. સાથે સાથે તેઓ અભિમન્યુને પકડી લાવે છે.

આ સમયે વિરાટની રાજસભામાં જે દૃશ્ય રચાય છે, તેનો સંપાદિત અંશ અહીં પ્રસ્તુત છે. વેશપલટો કરીને સાથે રહેલા પિતા અર્જુન તથા કાકા ભીમને અભિમન્યુ ઓળખી શકતો નથી. બન્ને વડીલો અભિમન્યુને ખીજવવાના ઇરાદાથી જે સંવાદ કરે છે, તે ખૂબ જ હાસ્યસભર છે. આ સંવાદ કોઈ પણ પ્રેક્ષકને હાસ્ય રસથી તૃપ્ત કરી દે તેવો મજાનો છે.

અહીં અભિમન્યુના બહાને વિરાટરાજાને તથા સહુને પાંડવોની વાસ્તવિક ઓળખ થાય છે. પેલી બાજુ પાંચ રાત્રિમાં આ રીતે પાંડવોની ભાળ મળી ગઈ હોઈ ગુરુ દ્રોણના કહેવાથી દુર્યોધન પોતાનું અડધું રાજ્ય પાંડવોને આપી દે છે. આમ અહીં યુદ્ધની ઘટનાને ટાળવામાં આવી છે.

બધી ઘટના માત્ર પાંચ રાત્રિમાં સંપન્ન થતી હોઈ, આ નાટકને પંચરાત્ર એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.]

(प्रविश्य)

भटः : जयतु महाराजः । प्रियं निवेदये महाराजाय । अवजितं गोग्रहणम् । अपयाताः धार्तराष्ट्राः ।

राजा : अपूर्व इव ते हर्षः । ब्रूहि केनासि विस्मितः ।

भटः : अश्रद्धेयं प्रियं प्राप्तं सौभद्रो ग्रहणं गतः ।

राजा : कथमिदानीं गृहीतः ?

भटः : रथमासाद्य निःशङ्कं बाहुभ्यामवतारितः ।

राजा : केन ।

भटः : यः किलैष नरेन्द्रेण महानसे विनियुक्तो बल्लवः, तेन ।

राजा : तेन हि सत्कृत्य प्रवेश्यताम् अभिमन्युः । बृहन्नले, प्रवेश्यताम् अभिमन्युः ।

बृहन्नला : यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्ता ।)

(ततः प्रविशति अभिमन्युः बृहन्नला बल्लवः च ।)

बृहन्नला : इतः इतः कुमार । अभिमन्यो ।

अभिमन्युः : अभिमन्युर्नाम । कथं कथम् । अभिमन्युः नामाहम् । भोः किं नामभिः अभिभाष्यन्ते क्षत्रियाः अत्र ।

बृहन्नला : अभिमन्यो, सुखम् आस्ते ते जननी ?

अभिमन्युः : कथं कथम् । जननी नाम ।

किं भवान् धर्मराजो मे भीमसेनो धनञ्जयः ।

यन्मां पितृवदाक्रम्य स्त्रीगतां पृच्छसे कथाम् ।।

बृहन्नला : अभिमन्यो, अपि कुशली देवकीपुत्रः केशवः ।

अभिमन्युः : कथं तत्रभवन्तम् अपि नाम्ना । अथ किम् । अथ किम् । कुशली भवतः संसृष्टः ।

(उभौ परस्परम् अवलोकयतः ।)

अभिमन्युः : कथम् इदानीं सावज्ञम् इव मां हस्यते ?

बृहन्नला : न खलु किञ्चित् । त्वं तु पार्थपुत्रः । जनार्दनः तव मातुलः । त्वं च तरुणः । तथापि तेन पदातिना गृहीतः ।

अभिमन्युः : अलं स्वच्छन्दप्रलापेन । अस्माकं कुले आत्मश्लाघा उचिता नास्ति । रणभूमौ हतेषु शरान् पश्य । मां विना नामान्तरं न भविष्यति ।

बृहन्नला : (आत्मगतम्) सम्यक् आह कुमारः । (प्रकाशम्) एवं वाक्यशौण्डीर्यम् । किमर्थं तेन पदातिना गृहीतः ?

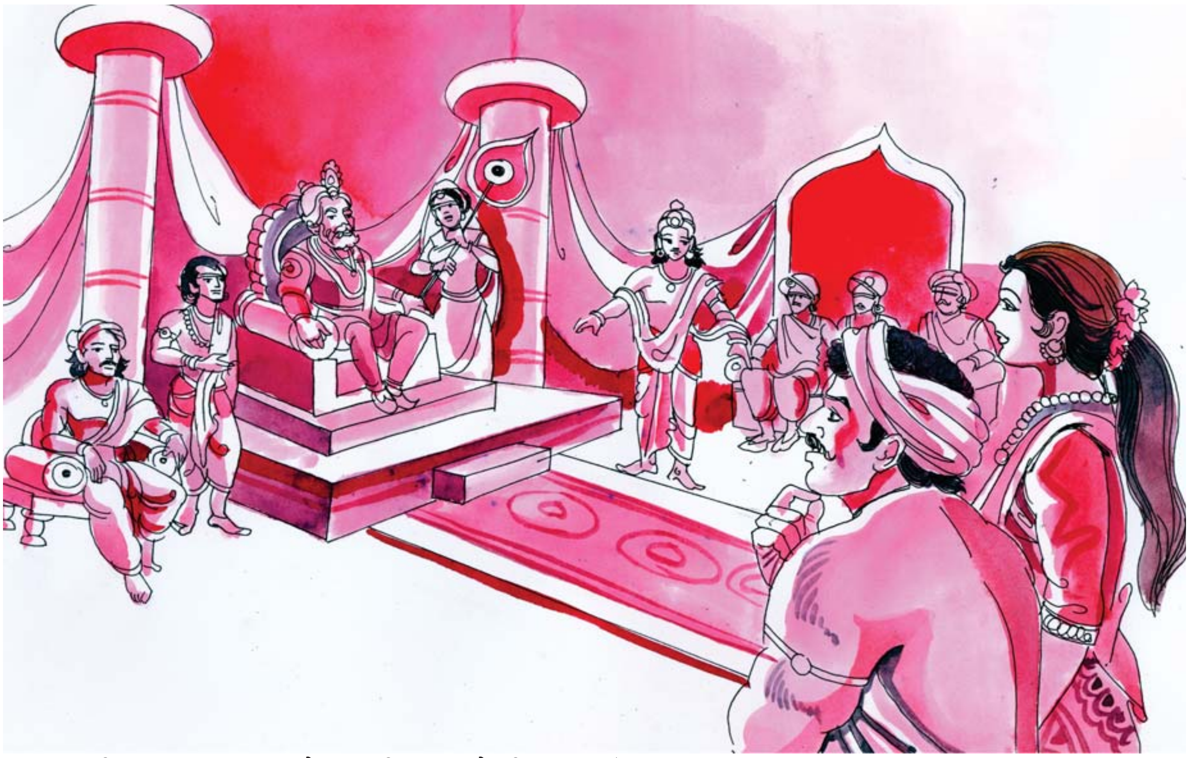

अभिमन्युः : अशस्त्रो मामभिगतस्ततोऽस्मि ग्रहणं गतः ।

राजा : त्वर्यतां त्वर्यताम् अभिमन्युः ।

बृहन्नला : इतः इतः कुमार । एषः महाराजः । उपसर्पतु कुमारः ।

अभिमन्युः : आः कस्य महाराजः ।

बृहन्नला : न, न, ब्राह्मणेन सहास्ते ।

अभिमन्युः : ब्राह्मणेनेति । (उपगम्य) भगवन् अभिवादये ।

भगवान् : एहि एहि वत्स ।

अभिमन्युः : अनुगृहीतः अस्मि ।

राजा : एहि एहि पुत्र ! (आत्मगतम्) कथं मां नाभिवादयति ? अहो उत्सिक्तः खलु अयं क्षत्रियकुमारः । अहमस्य दर्पप्रशमनं करोमि । (प्रकाशम्) अथ केनायं गृहीतः ?

भीमसेनः : महाराज मया बल्लवेन ।

अभिमन्युः : अशस्त्रेण इति कथ्यताम् ।

भीमसेनः : शान्तं पापम् । सहजौ मे प्रहरणं भुजौ । धनुः तु दुर्बलैः गृह्यते ।

अभिमन्युः : किं भवान् मम मध्यमः तातः, यः तत्तुल्यं वदति ।

राजा : पुत्र ! कः अयं मध्यमः नाम ।

अभिमन्युः : श्रूयताम् । यः खलु जरासन्धं पञ्चत्वम् अनयत् सः ।

(ततः प्रविशति उत्तरः ।)

उत्तरः : तात । अभिवादये ।

राजा : आयुष्मान् भव पुत्र । अपि पूजिताः कृतकर्माणः योधाः ।

उत्तरः : पूजिताः । पूज्यतमस्य क्रियतां पूजा ।

राजा : पुत्र, कस्य ।

उत्तरः : इहात्रभवतः धनञ्जयस्य ।

राजा : कथं धनञ्जयस्य इति ।

उत्तरः : अथ किम् । अत्रभवता श्मशानात् निजधनुः तूणी चाक्षयसायके चादाय भीष्मादयः नृपाः भग्नाः वयं च परिरक्षिताः ।

राजा : एवम् एतत् ?

बृहन्नला : प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः ।

उत्तरः : व्यपनयतु शङ्काम् । अयम् एव धनुर्धरः धनञ्जयः ।

बृहन्नला : यदि अहम् अर्जुनः तर्हि अयं भीमसेनः । अयं च राजा युधिष्ठिरः ।

अभिमन्युः : इह अत्रभवन्तः मे पितरः । तेन खलु –

न रुष्यन्ति मया क्षिप्ता हसन्तश्च क्षिपन्ति माम् ।
दिष्ट्या गोग्रहणं स्वन्तं पितरो येन दर्शिताः ॥

(इति क्रमेण सर्वान् प्रणमति । सर्वे तस्मै आशीर्वादान् वदन्ति ।)

ટિપ્પણી

નામ (પુંલિંગ) : भटः સૈનિક **विराटेश्वरः** વિરાટદેશનો રાજા **धार्तराष्ट्रः** ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર, કૌરવ **सौभद्रः** સુભદ્રાનો પુત્ર, અભિમન્યુ **बल्लवः** વિરાટનગરમાં અજ્ઞાતવાસ દરમિયાન પાચકરૂપે રહેલા ભીમનું નામ **महानसः** રસોડું **उत्तरः** રાજકુમાર ઉત્તર, વિરાટ રાજાનો પુત્ર **धर्मराजः** યુધિષ્ઠિર **मातुलः** મામા **शरः** બાણ **पदातिः** પગે ચાલનારો, પગપાળો **योधः** સૈનિક **धनञ्जयः** અર્જુન **भुजः** હાથ, બાહુ **क्षेपः** અપમાન.

(સ્ત્રીલિંગ) : बृहन्नला અજ્ઞાતવાસ દરમિયાન વિરાટનગરમાં નર્તકી રૂપે રહેલા અર્જુનનું નામ

(નપુંસકલિંગ) : गोग्रहणम् ગાયો પકડી લેવી તે **वाक्यशौण्डीर्यम्** બોલવાની ચતુરાઈ, વાણીવિલાસ, માત્ર વાણીમાંની શૂરતા **प्रहरणम्** હથિયાર

વિશેષણ : अश्रद्धेय વિશ્વાસ ન કરી શકાય તેવું **स्त्रीगत** સ્ત્રીને લગતું, સ્ત્રી વિશેનું **संसृष्ट** સગપણવાળું, જોડાયેલું **उत्सिक्त** અભિમાની, ઉછાંછળો **कृतकर्मा** જેમણે નોંધપાત્ર કામગીરી કરી છે તે **पूज्यतम** સૌથી વધારે પૂજવા લાયક **स्वन्त** (सु + अन्त) સારા અંતવાળું, સુખાન્ત

સમાસ : विराटेश्वरः (विराटानाम् ईश्वरः विराटेश्वरः, षष्ठी तत्पुरुष) । गोग्रहणम् (गवां ग्रहणम् गोग्रहणम् । षष्ठी तत्पुरुष) । नरेन्द्रेण (नरेषु इन्द्रः नरेन्द्रः, तेन । सप्तमी तत्पुरुष) । देवकीपुत्रः (देवक्याः पुत्रः देवकीपुत्रः । षष्ठी तत्पुरुष) । युद्धपराजयः (युद्धे पराजयः युद्धपराजयः । सप्तमी तत्पुरुष) । आत्मश्लाघा (आत्मनः श्लाघा आत्मश्लाघा, षष्ठी तत्पुरुष) रणभूमौ (रणस्य भूमिः रणभूमिः, तस्याम् । षष्ठी तत्पुरुष) । वाक्यशौण्डीर्यम् (वाक्येषु शौण्डीर्यम् वाक्यशौण्डीर्यम् । सप्तमी तत्पुरुष) । दर्पप्रशमनम् (दर्पस्य प्रशमनम् दर्पप्रशमनम् । षष्ठी तत्पुरुष) । तत्तुल्यम् (तेन तुल्यम् तत्तुल्यम् । तृतीया तत्पुरुष) ।

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ : (પરસ્મૈપદ) **नी (नयति)** લઈ જવું

(આત્મનેપદ) **रम् (रमते)** રમવું, ખુશ થવું

ચતુર્થ ગણ : (પરસ્મૈપદ) **रुष् (रुष्यति)** રોષે ભરાવું, ગુસ્સે થવું.

ષષ્ઠ ગણ : (પરસ્મૈપદ) **प्रच्छ् (पृच्छति)** પૂછવું, પ્રશ્ન કરવો (અહીં અપવાદ રૂપે આ ધાતુ આત્મનેપદમાં વપરાયો છે-પૃચ્છસે) **क्षिप् (क्षिपति)** ફેંકવું, અપમાન કરવું.

દશમ ગણ : (પરસ્મૈપદ) **अव + लोक् (अवलोकयति)** જોવું, દેખવું.

(આત્મનેપદ) **नि + विद् (निवेदयते)** નિવેદન કરવું **अभि + वद् (अभिवादयते)** અભિવાદન કરવું, પ્રણામ કરવા

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : जयतु જય થાવો. **अवजितम्** જીતી લીધું. **अपयाताः** નાસી ગયા છે. **निःशङ्कम्** શંકા કર્યા વગર, શંકા કે ડર વિના **विनियुक्तः** નીમેલો, નિયુક્ત કરેલો **सत्कृत्य** સત્કાર કરીને **प्रवेश्यताम्** પ્રવેશ કરાવો. લઈ આવો. **नामभिः** નામના ઉચ્ચારણ દ્વારા, નામથી **अभिभाष्यन्ते** બોલાવવામાં આવે છે. બોલાવે છે. **पितृवत्** વડીલની જેમ, પિતાની જેમ **आक्रम्य** આક્રમણ કરીને, હુમલો કરીને **स्त्रीगताम्** સ્ત્રીને લગતી, સ્ત્રી વિશેની **कथाम्** કથા, વાત **सावज्ञम्** અવજ્ઞા સાથે, મશ્કરીપૂર્વક **हस्यते** હસવામાં આવી રહ્યું છે.

अलं स्वच्छन्दप्रलापेन ફાવે એમ બોલવાનું રહેવા દો. મન ફાવે તેમ બોલશો નહીં. **आत्मश्लाघा** આપવડાઈ, પોતાની જાતની ભાટાઈ **पदातिना** પગપાળા દ્વારા, પગે ચાલતા સૈનિક વડે **अशस्त्रः** શસ્ત્ર વગરનો, નિઃશસ્ત્ર **अभिगतः** સામે આવેલો **त्वर्यताम्** ઉતાવળ કરો. જલદી કરો. **उत्सिक्तः** ઘમંડી, ઉછાંછળો **दर्पप्रशमनम्** ગુસ્સાને શાન્ત કરવો તે, દર્પને - ગુસ્સાને નાબુદ કરવો તે **कथ्यताम्** કહો. **शान्तं पापम्** પાપ શાંત થાઓ. (સંસ્કૃતમાં ગુસ્સે ભરાયેલી વ્યક્તિને કે તેવા વાતાવરણને શાંત કરવા માટે આવો રૂઢ પ્રયોગ થાય છે. ગુજરાતીમાં 'બસ કરો, હવે બસ કરો' કહીએ એમ.) **सहजौ** સહજ, કુદરતી, સાથે જન્મેલા (દ્વિ.) **प्रहरणम्** હથિયાર **निजधनुः** પોતાનું ધનુષ્ય **तूणी अक्षयसायके** ખૂટે નહીં એવાં બાણવાળાં બે ભાથાંઓ **आदाय** લઈને **भग्नाः** ભાગી ગયા. **परिरक्षिताः** બચાવ્યા. **प्रसीदतु** કૃપા કરો. ખુશ થાઓ. પ્રસન્ન થાઓ. **व्यपनयतु** દૂર કરો. **क्षिप्ताः** આક્ષેપ કરવામાં આવેલા **हसन्तः** હસતા **दिष्ट्या** સદ્‌નસીબે, સદ્‌ભાગ્યે **गोग्रहणम्** ગાયોનું ગ્રહણ, ગાયોનું અપહરણ **स्वन्तम्** સારા અન્તવાળું (सु-अन्तम्).

(2) સન્ધિ : अपूर्व इव ते हर्षो ब्रूहि केनासि (अपूर्वः इव ते हर्षः ब्रूहि केन असि) । सौभद्रो ग्रहणम् (सौभद्रः ग्रहणम्) । किलैषः (किल एषः) । उत्तरेणाद्य (उत्तरेण अद्य) । यन्मां पितृवदाक्रम्य (यत् मां पितृवत् आक्रम्य) । अशस्त्रो मामभिगतस्ततोऽहम् (अशस्त्रः माम् अभिगतः ततः अहम्) । चाक्षयसायके (च अक्षयसायके) । चादाय (च आदाय) ।

સ્વાધ્યાય

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) ब्रूहि केनासि विस्मितः इति वचनं कस्य ? ◯

(क) भटस्य (ख) महाराजस्य (ग) उत्तरस्य (घ) बृहन्नलायाः

(2) नरेन्द्रेण महानसे कः विनियुक्तः ? ◯

(क) बल्लवः (ख) अर्जुनः (ग) भटः (घ) उत्तरः

(3) कथमिदानीम् .... इव मां हस्यते ? ◯

(क) अनभिज्ञम् (ख) सावज्ञम् (ग) अपरिचितम् (घ) निरवज्ञम्

(4) धनुः कैः गृह्यते ? ◯

(क) दुर्बलैः (ख) सैनिकैः (ग) राक्षसैः (घ) योधैः

(5) पितरः केन दर्शिताः ? ◯

(क) गोग्रहणेन (ख) उत्तरेण (ग) बल्लवेन (घ) भटेन

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषायां लिखत ।

(1) भटः किं प्रियं निवेदयति ?

(2) अभिमन्युः केन गृहीतः ?

(3) बृहन्नला कस्य विषये अभिमन्युं पृच्छति ?

(4) भीमसेनस्य सहजं प्रहरणं किम् अस्ति ?

(5) उत्तरः कस्य पूजां कर्तुं कथयति ?

3. निम्नलिखितेषु वाक्येषु कः भावः प्रकटितः तत्प्रकोष्ठगतेभ्यः शब्देभ्यः विचित्य लिखत ।

(1) कथं कथम् । अभिमन्युः नाम अहम् । (आत्मप्रशस्तिः, दैन्यम्, अभिमानः)

(2) यन्मां पितृवदाक्रम्य स्त्रीगतां पृच्छसे कथाम् । (क्रोधः, विस्मयः, तिरस्कारः)

(3) धनुस्तु दुर्बलैः गृह्यते । (उत्साहः, शौर्यम्, अहङ्कारः)

(4) दिष्ट्या गोग्रहणं स्वन्तं पितरो येन दर्शिताः । (हर्षः, धैर्यम्, निन्दा)

4. अधोलिखितानां धातुरूपाणां धातु-पद-काल/लकार-पुरुष-वचननिर्देशपूर्वकं परिचयं कारयत ।

(1) रुष्यन्ति	....	....	....	....	....
(2) वदति	....	....	....	....	....
(3) पृच्छसे	....	....	....	....	....
(4) भविष्यति	....	....	....	....	....
(5) प्रविशति	....	....	....	....	....

5. मातृभाषायाम् उत्तराणि लिखत ।

(1) ભટ મહારાજને શું સમાચાર આપે છે ?

(2) પોતાની માતાની બાબતમાં પૂછવામાં આવતાં અભિમન્યુની પ્રતિક્રિયા શી હોય છે ?

(3) શસ્ત્રને વિશે ભીમનો શો મત છે ?

(4) ધનંજયે શું કર્યું હતું ?

(5) ગોગ્રહણની ઘટનાથી અભિમન્યુને શો ફાયદો થયો ?

6. क-विभागं ख-विभागेन सह संयोजयत ।

क	ख
(1) अश्रद्धेयं प्रियं प्राप्तं सौभद्रो ग्रहणं गतः ।	(1) अभिमन्युः
(2) पूज्यतमस्य क्रियतां पूजा ।	(2) भटः
(3) अशस्त्रेण इति कथ्यताम् ।	(3) बृहन्नला
(4) सुखमास्ते ते जननी ।	(4) भगवान्
(5) एहि एहि वत्स ।	(5) उत्तरः
	(6) बल्लवः

પ્રવૃત્તિઓ

- ભાસનાં તેર નાટકોનાં નામ લખો.
- पञ्चरात्रम् પુસ્તક મેળવીને તેનું કથાનક વાંચો.

•

14. हनुमद्वर्णितरामवृत्तान्तः

[સંસ્કૃતસાહિત્યમાં વાલ્મીકિ આદિકવિ છે. સંસ્કૃતસાહિત્યમાં વ્યાપક રીતે વપરાયેલા અને આજે પણ વપરાતા અનુષ્ટુપ્ છંદના તેઓ આવિષ્કર્તા છે, એમ મનાય છે. તેમણે રચેલું रामायणम् એમના આદિકવિ હોવાને કારણે સંસ્કૃતનું આદિકાવ્ય અને એ ઋષિ હોવાને કારણે આર્ષકાવ્ય કહેવાય છે.

આ રામાયણમાં સાત કાંડ છે. પહેલો કાંડ આદિકાંડ અને છેલ્લો કાંડ ઉત્તરકાંડ છે. કુલ મળીને રામાયણમાં અંદાજે ચોવીસ હજાર શ્લોકો છે. આ કારણે આને चतुर्विंशति-साहस्री-संहिता પણ કહે છે.

પ્રાચીન સમયમાં જ્યારે બધા ગ્રંથો હાથથી લખવામાં આવતા હતા ત્યારે આ રામાયણ નામનો ગ્રંથ પણ અનેક લિપિઓમાં હાથથી લખાતો રહ્યો છે. દેશ-વિદેશમાંથી આવા અનેક હસ્તલિખિત ગ્રંથો ભેગા કરીને તે ઉપરથી રામાયણનું એક સંસ્કરણ પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા ખાતે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

રામાયણના સુંદરકાંડમાંથી પ્રસ્તુત પદ્યો લેવામાં આવ્યાં છે. હનુમાન લંકામાં જઈ અશોકવાટિકામાં સીતાની મુલાકાત કરે છે. આ સમયે રામના દૂત તરીકે ગયેલા હનુમાન માતા સીતાને પોતાના ઉપર વિશ્વાસ બેસે એ માટે રામની વીંટી આપે છે અને રામના જીવનની અત્યાર સુધીની તમામ ઘટનાઓનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરે છે. એ દરમિયાન હનુમાને રામના ગુણોને પણ વર્ણવ્યા છે. આ ગુણોને કારણે રામ મહાન છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખી આપણામાં પણ આવા ગુણો હોવા જોઈએ, તો જ આપણે મહાન થઈ શકીશું, એ હકીકત આ પાઠમાં શીખવાની છે.]

राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ।
पुण्यशीलो महाकीर्तिः ऋजुरासीन्महायशाः ।। 1 ।।
तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः ।
रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।। 2 ।।

रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य स्वजनस्यापि रक्षिता ।
रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परंतपः ।। 3 ।।
तस्य सत्याभिसन्धस्य वृद्धस्य वचनात् पितुः ।
सभार्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रव्रजितो वनम् ।।4।।
तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता ।
राक्षसा निहताः शूरा बहवः कामरूपिणः ।। 5 ।।
जनस्थानवधं श्रुत्वा निहतौ खरदूषणौ ।
ततस्त्वमर्षापहृता जानकी रावणेन तु ।। 6 ।।
वञ्चयित्वा वने रामं मृगरूपेण मायया ।
स मार्गमाणस्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम् ।। 7 ।।
आससाद वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम् ।
ततः स वालिनं हत्वा रामः परपुरंजयः ।। 8 ।।
आयच्छत्कपिराज्यं तु सुग्रीवाय महात्मने ।
सुग्रीवेणाभिसंदिष्टा हरयः कामरूपिणः ।। 9 ।।
दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्तः सहस्रशः ।
अहं संपातिवचनाच्छतयोजनमायतम् ।। 10 ।।
तस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः समुद्रं वेगवान् प्लुतः ।
विररामैवमुक्त्वा स वाचं वानरपुङ्गवः ।। 11 ।।

ટિપ્પણી

નામ (પુંલ્લિંગ) : कुञ्जरः હાથી **ताराधिपः** તારાઓનો સ્વામી, ચંદ્ર **खरः** જનસ્થાનના એક રાક્ષસનું નામ **दूषणः** રાવણ દ્વારા નિયુક્ત જનસ્થાનનો સેનાની **अमर्षः** ગુસ્સો **सुग्रीवः** વાનરોનો રાજા **हरिः** વાનર **संपातिः** ગીધરાજ જટાયુનો મોટો ભાઈ

(સ્ત્રીલિંગ) : अभिसंधा વચન **भार्या** પત્ની **मृगया** શિકાર

(નપુંસકલિંગ) : आननम् મુખ **वृत्तम्** સદાચાર, વર્તણૂક

સમાસ : जनस्थानवधम् (जनस्थाने वधः जनस्थानवधः, तम् । सप्तमी तत्पुरुष) । खरदूषणौ (खरः च दूषणः च, इतरेतर द्वन्द्व) । अमर्षापहृता (अमर्षेण अपहृता, तृतीया तत्पुरुष) । मृगरूपेण (मृगस्य रूपम् मृगरूपम्, तेन । षष्ठी तत्पुरुष) । कपिराज्यम् (कपीनाम् राज्यम्, षष्ठी तत्पुरुष) । संपातिवचनात् (संपातेः वचनम् संपातिवचनम्, तस्मात् । षष्ठी तत्पुरुष) । वानरपुङ्गवः (वानरेषु पुङ्गवः, सप्तमी तत्पुरुष) ।

કૃદન્ત : श्रुत्वा (श्रु + त्वा) । वञ्चयित्वा (वञ्च् – (પ્રેરક) + त्वा) । हत्वा (हन् + त्वा) । उक्त्वा (वच् > उच् + त्वा) ।

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : रथकुञ्जरवाजिमान् રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓવાળો **पुण्यशीलः** પુણ્ય કરવાના સ્વભાવવાળો **ऋजुः** સરળ **ताराधिप-निभ-आननः** ચંદ્રના જેવા મુખવાળો **स्वस्य** પોતાના **वृत्तस्य** વર્તનનો, આચરણનો **परंतपः** પર એટલે કે શત્રુઓને તપાવનાર **सत्याभिसन्धस्य** સત્ય (આચરણ)ના સંકલ્પવાળાના

सभार्य: પત્ની સાથેનો **प्रव्रजितो वनम्** વનમાં ગયો. **परिधावता** દોડતા, દોડી રહેલા તેણે **कामरूपिण:** પોતાની મરજી મુજબ રૂપ લેનારા **जनस्थानवधम्** જનસ્થાન (નામના વન)માં થયેલા વધને **अमर्षापहृता** ઈર્ષાથી-ગુસ્સાથી અપહરણ કર્યું. **वञ्चयित्वा** છેતરીને, ઠગીને **मार्गमाण:** શોધતો, શોધમાં લાગેલો **सीतामनिन्दिताम्** નિંદાને પાત્ર નહીં એવી સીતાને **आससाद** પ્રાપ્ત થયો. પહોંચ્યો. મેળવી લીધી. **परपुरंजय:** પર-શત્રુના પુર-નગરને જીતનાર **सुग्रीवेणाभिसंदिष्टा:** સુગ્રીવ દ્વારા આદેશ કરાયેલા **विचिन्वन्त:** શોધી રહેલા, ખોજ કરતા **सहस्रश:** હજારો **शतयोजनमायतम्** એક સો યોજન ફેલાયેલા (એક યોજન એટલે લગભગ ચાર માઈલ) **विशालाक्ष्या:** વિશાળ આંખોવાળીને **प्लुत:** પાર કર્યો. ઓળંગ્યો. **वानरपुङ्गव:** વાનરશ્રેષ્ઠ.

(2) સંધિ : ऋजुरासीन्महायशा: (ऋजु: आसीत् महायशा:) । ततस्त्वमर्षापहृता (तत: तु अमर्षापहृता) संपातिवचनाच्छतयोजनमायतम् (संपातिवचनात् शतयोजनम् आयतम्) । तस्या हेतोर्विशालाक्ष्या: (तस्या: हेतो: विशालाक्ष्या:) । विररामैवमुक्त्वा (विरराम एवम् उक्त्वा) ।

સ્વાધ્યાય

1. विकल्पेभ्य: समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) रामवृत्तान्तं क: वर्णयति ? ◯

(क) दशरथ: (ख) सुग्रीव: (ग) हनुमान् (घ) सीता

(2) ताराधिप: क: ? ◯

(क) सूर्य: (ख) राम: (ग) शुक्र: (घ) चन्द्र:

(3) कामरूपिण: के आसन् ? ◯

(क) राक्षसा: (ख) देवा: (ग) वानरा: (घ) अरण्यवासिन:

(4) 'कुञ्जर:' शब्दस्य पर्याय: क: ? ◯

(क) गज: (ख) कूजनम् (ग) कङ्कर: (घ) काक:

(5) आयतम् शब्दस्य क: अर्थ: ? ◯

(क) दीर्घम् (ख) न्यूनम् (ग) विस्तृतम् (घ) सीमितम्

(6) जानकी केन अपहृता ? ◯

(क) खरेण (ख) रावणेन (ग) दूषणेन (घ) विभीषणेन

2. अनुनासिकं परसवर्णत्वेन परिवर्त्य लिखत ।

उदाहरणम् : वर्गसहितम् अनुनासिकपदं लिखत ।

	क-वर्ग:	पुंगव:		क-वर्ग:	पुङ्गव:
(1) कुंजर:	....	....	(2) अभिसंध:	....	....
(3) वंचयित्वा	....	....	(4) पुरंजय:	....	....
(5) संदिष्ट:	....	....			

3. अधोलिखितानां कृदन्तानां प्रकारं लिखत ।

(1) श्रुत्वा .... (2) उक्त्वा ....

(3) हत्वा ....

4. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्नवाक्यं रचयत ।

(केन, कः, कुत्र)

(1) दशरथः पुण्यशीलः आसीत् ।

(2) रामेण महारण्ये राक्षसाः निहताः ।

(3) सः वीरः वनं प्रव्रजितः ।

5. उदाहरणानुरूपं शब्दरूपाणां परिचयं कारयत ।

	शब्दरूपम्	**मूलशब्दः**	**अन्तः**	**लिङ्गम्**	**विभक्तिः**	**वचनम्**
उदा.	धर्मस्य	धर्म	अकारान्तः	पुंल्लिङ्गम्	षष्ठी	एकवचनम्
(1)	मृगयाम्	....	....	....	....	....
(2)	बहवः	....	....	....	....	....
(3)	मायया	....	....	....	....	....
(4)	विशालाक्ष्याः	....	....	....	....	....
(5)	वृद्धस्य	....	....	....	....	....

પ્રવૃત્તિઓ

- રામાયણનાં મુખ્ય પાત્રોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કેળવો.
- રામાયણના મુખ્ય પ્રસંગોની જાણકારી મેળવો.
- રામના ગુણોની સૂચિ બનાવો.

•

15. सुदुर्लभा सर्वमनोरमा वाणी

[વીસમી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં, પાશ્ચાત્ય ભાષાઓના પ્રભાવ હેઠળ ભારતીય પ્રાદેશિક ભાષાઓના અભ્યાસમાં નિબંધકળાનો પ્રવેશ થયો અને થોડાક સમયમાં જ તેનો વ્યાપક પ્રસાર થયો. એ સમયે સંસ્કૃતના વિદ્વાનોએ પરંપરાગત વિષયોની સાથે આધુનિક વિષયો ઉપર અનેક નિબંધો લખ્યા. સમય જતાં આ પ્રકારના નિબંધો સંસ્કૃતભાષાશિક્ષણમાં પણ સ્થાન પામ્યા.

સંસ્કૃતના નિબંધ-લેખકોમાં પં. ચારુદત્ત શાસ્ત્રીનું નામ જાણીતું છે. તેમણે प्रस्तावतरङ्गिणी નામે સંસ્કૃત ભાષામાં એક સુંદર સુલલિત નિબંધગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. અહીં તેમણે सुदुर्लभा सर्वमनोरमा वाणी શીર્ષકથી જે વિવેચનાત્મક નિબંધ મૂક્યો છે, તેને સંપાદિત કરીને અહીં મૂકવામાં આવ્યો છે.

આ નિબંધમાં એ તથ્ય રજૂ થયું છે કે જગતમાં વિવિધ પ્રકારના લોકો છે. બધાનાં રસ અને રુચિ એકસરખાં હોતાં નથી. પરિણામે સહુ કોઈનું મન હરી લે, એવી વાણી દુર્લભ છે. વળી, કોઈ પણ કાવ્ય કે કોઈ કૃતિ બધાને ગમશે જ, એ આવશ્યક નથી. વાણીની બાબતમાં પણ એવું જ છે. માટે બધાને સાંભળવી ગમે અને સાંભળીને કોઈની લાગણી ન દુભાય એવાં વચન બોલવાં જોઈએ. જો કે એવી વાણી બોલનારા દુર્લભ હોય છે.]

लोके यद्वस्तु एकस्मै रोचते, तदन्यस्मै न रोचते इत्यतः विचित्ररुचिरयं संसारः । एकस्मिन् परिवारे जातानां समानाचारविचाराणां जनानामपि भिन्ना भिन्ना रुचिर्भवति, किम्पुनः विभिन्नेषु परिवारेषु उत्पन्नानां जनानां वार्ता ? समानपितृकेषु पुत्रेषु कश्चित् मधुरं रोचयते, कश्चित् लवणं कश्चित् चाम्लं रसमिति । एवं हि कश्चित् काव्यं रसयति, कश्चित् नाट्यं, कश्चित् शिल्पं, कश्चित् च गणितम् । एवमेव कस्मैचित् शृंगारः प्रियो भवति, कस्मैचित् वीरः, कस्मैचित् करुणः, कस्मैचित् च हास्यरसः । विरलाय कस्मैचित् जनाय बीभत्सरसोऽपि रोचते इति नानात्वं रुचीनां व्यवस्थितं भवति ।

एवं सति, एका एव वाणी सर्वस्य मानसं संतोषयितुं नार्हति । यः खलु आर्षेण संस्कारेण संस्कृतो भवति, तस्मै मृद्वी ऋज्वी च वाणी रोचते, न तु कर्कशा कुटिला वा । अतः एतैः सह वार्तावसरे एतादृशी वाणी एव उचिता भवति । परंतु यः जडः दुर्व्यसनरतः अलसः च सेवकः भवति, तस्मै तस्याधिपः प्रायः कर्कशां वाणीं वदति, कार्ये च संयोजयति, स्वकीयं प्रयोजनं च संपादयति ।

यः खलु ईर्ष्याग्रस्तो भवति तस्मै परस्य दुर्गुणानुवादः रोचते स्वस्य च गुणानुवादः । यः खलु सज्जनो भवति तस्मै परापवादः कथमपि न रोचते । केचन असूयकाः भवन्ति ते हितमपि अनुशासनम् न सहन्ते । तथैव सर्वाङ्गं सुन्दरं सरसं सुभाषितमपि न संतोषयति अल्पज्ञान् ।

यदि सर्वस्य मनोरमा वाणी न शक्यते वक्तुम्, तदा सभामध्ये संगत्य, समितौ समुपस्थाय किं तूष्णीं स्थेयम् किं वा मिथ्या आख्येयम् इति प्रश्नः । अत्रोत्तरं ददाति महाराजः मनुः –

सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
अब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी ।। इति ॥

एवं व्यवहारेऽपि प्रवृत्ता वाणी सर्वान् समानरूपेण न संतोषयति । वस्तुतः सुदुर्लभा सर्वमनोरमा वाणी । सर्वेऽपि जनाः विचक्षणाः न भवन्ति । केचित् मन्दाः इति वा, केचित् अज्ञाः इति वा स्नेहपूर्णां

वाणीमपि भावयितुं न पारयन्ति । एतादृशान् जनान् दृष्ट्वा किं व्यवहारे वाणीप्रयोगः परित्यक्तव्यः ? न हि न हि । मृगाः सन्तीति यवाः नोप्यन्ते ? उप्यन्ते एव । भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रियन्ते ? अधिश्रियन्ते एव । अतः स्वकीयेन सुरुचिपूर्णेन व्यवहारेण जनान् आनन्दयितुं संस्कृता वाणी एव सततं प्रयोक्तव्या ।

ટિપ્પણી

નામ (પુંલ્લિંગ) : शृंगारः શૃંગાર, કાવ્યના નવ રસોમાંથી આ નામનો એક રસ, (એવી જ રીતે **वीरः** વીર **करुणः** કરુણ **हास्यः** હાસ્ય **बीभत्सः** બીભત્સ પણ કાવ્યના રસ છે.) **सेवकः** નોકર, કર્મચારી **अधिपः** માલિક, સ્વામી **परापवादः** પારકાને બીજા વિશેનું ખરાબ કથન **असूयकः** ઈર્ષ્યા કરનાર, ગુણોમાં પણ દોષ જોનાર **अल्पज्ञः** ઓછું જાણનાર **विचक्षणः** હોંશિયાર **मन्दः** મંદબુદ્ધિનો **अज्ञः** અજ્ઞાની **यवः** જવ

(સ્ત્રીલિંગ) : समितिः સભા **स्थाली** રાંધવાનું વાસણ, હાંડલી, તપેલી.

(નપુંસકલિંગ) : शिल्पम् કળા-કારીગરી, હુન્નર **प्रयोजनम्** હેતુ, લક્ષ્ય **अनुशासनम्** શિખામણ, ઉપદેશ **सुभाषितम्** સારો બોલ, સુંદર વચન.

સર્વનામ : एकस्मै એકને માટે **अन्यस्मै** બીજાને માટે **कश्चित्** કોઈક **कस्मैचित्** કોઈકને માટે **एतैः** આ બધાથી (પું., નપું.) **तस्मै** તેના માટે **परस्य** પારકાનું, બીજાનું **स्वस्य** પોતાનું **केचन** કેટલાક **सर्वस्य** બધાનું **केचित्** કેટલાક

વિશેષણ : विचित्ररुचिः વિચિત્ર રુચિવાળો **समानपितृकः** સમાન છે પિતા જેના તેવો **भिन्ना** જુદી **एका** એક **आर्षः** ઋષિઓને લગતું, ઋષિઓએ ઉપદેશેલ, ઋષિઓએ સ્વીકારેલ **जडः** મૂર્ખ **दुर्व्यसनरतः** દુર્વ્યસનમાં તલ્લીન, ખરાબ ટેવમાં રચ્યોપચ્યો **अलसः** આળસુ **मृदु** કોમળ, નરમ **ऋज्वी** સરળ, સીધી **कर्कशा** કઠોર, નિર્દય **कुटिला** કપટવાળી, વાંકી **मनोरमा** મનને ગમે તેવી, આકર્ષક, સુંદર **समञ्जसम्** યોગ્ય, ઉચિત **सुदुर्लभा** ઘણી મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થનારી, વિરલ **संस्कृता** સંસ્કૃત, સંસ્કારેલી, શિષ્ટ વિદ્વાનોમાં માન્ય થયેલી (આ બધાં વિશેષણોનો અહીં સ્ત્રીલિંગમાં પ્રયોગ થયો છે.)

સમાસ : वार्तावसरे (वार्तायाः अवसरः वार्तावसरः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । दुर्व्यसनरतः (दुर्व्यसनेषु रतः दुर्व्यसनरतः । सप्तमी तत्पुरुष) । ईर्ष्याग्रस्तः (ईर्ष्यया ग्रस्तः ईर्ष्याग्रस्तः । तृतीया तत्पुरुष) । दुर्गुणानुवादः (दुर्गुणानाम् अनुवादः दुर्गुणानुवादः । षष्ठी तत्पुरुष) । सभामध्ये (सभायाः मध्यः सभामध्यः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । सर्वमनोरमा (सर्वेभ्यः मनोरमा सर्वमनोरमा । चतुर्थी तत्पुरुष) । स्नेहपूर्णाम् (स्नेहेन पूर्णा स्नेहपूर्णा, ताम् । तृतीया तत्पुरुष) । वाणीप्रयोगः (वाण्याः प्रयोगः वाणीप्रयोगः । षष्ठी तत्पुरुष) ।

કૃદન્ત પદ : संतोषयितुम् (सम् + तुष् – तोषि (प्रेरक क्रिया) + तुम्) वक्तुम् (वच् + तुम्) संगत्य (सम् + गम् + त्वा > य) समुपस्थाय (सम् + उप + स्था + त्वा > य) भावयितुम् (भू – भावि (प्रेरक क्रिया) + तुम्) दृष्ट्वा (दृश् + त्वा) आनन्दयितुम् (आ + नन्द् – नन्दि (प्रेरक क्रिया) + तुम्) ।

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ : (આત્મનેપદ) **रुच् (रोचते)** ગમવું, પસંદ પડવું **सह् (सहते)** સહવું, સહન કરવું

દશમ ગણ : (પરસ્મૈપદ) **रस् (रसयति)** રસ લેવો, ચાખવું **सम् + युज् (संयोजयति)** સારી રીતે જોડવું

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : **लोके** લોકમાં, સંસારમાં **विचित्ररुचि:** વિચિત્ર રુચિવાળો, જાત-જાતની અને ભાત-ભાતની પસંદગી ધરાવતો **समानाचारविचाराणाम्** એક સરખા આચાર અને વિચારવાળાઓના **रोचते** ગમાડે છે. **नानात्वम्** અનેકપણું, જુદાપણું **व्यवस्थितम्** નક્કી થાય છે. સ્થિર બને છે. **एवं सति** આમ છે ત્યારે **तस्याधिप:** તેનો માલિક **संपादयति** હાંસલ કરે છે. મેળવી લે છે. **हितमपि** હિત-કલ્યાણ કરનારને પણ **स्थेयम्** ઊભા રહેવું જોઈએ. સ્થિર રહેવું જોઈએ. **आख्येयम्** કહેવું જોઈએ. **वक्तव्यम्** બોલવું જોઈએ. **अब्रुवन्** ન બોલનારો **विब्रुवन्** વિરુદ્ધ-ખોટું બોલનારો **किल्विषी** પાપી **भावयितुम्** અનુભવવાને માટે **न पारयन्ति** સમર્થ બની શકતા નથી. **नोप्यन्ते** શું વાવવામાં આવતા નથી ? **स्थाल्य:** તપેલીઓ **न अधिश्रियन्ते** શું (ચૂલા ઉપર) ચઢાવવામાં આવતી નથી ? **आनन्दयितुम्** આનંદ આપવા માટે **प्रयोक्तव्या** વાપરવી જોઈએ. પ્રયોજવી જોઈએ.

(2) સંધિ : यद्वस्तु (यत् वस्तु) । रुचिर्भवति (रुचि: भवति) । बीभत्सरसोऽपि (बीभत्सरस: अपि) । तस्याधिप: (तस्य अधिप:) । सज्जनो भवति (सज्जन: भवति) । वापि (वा अपि) । व्यवहारेऽपि (व्यवहारे अपि) । सन्तीति (सन्ति इति) । नोप्यन्ते (न उप्यन्ते) । स्थाल्यो नाधिश्रियन्ते (स्थाल्य: न अधिश्रियन्ते) ।

સ્વાધ્યાય

1. अधोलिखितेभ्य: विकल्पेभ्य: समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) कस्मैचित् विरलाय जनाय क: रस: रोचते ? ◯

(क) हास्यरस: (ख) करुणरस: (ग) बीभत्सरस: (घ) शृङ्गाररस:

(2) आर्षेण संस्कारेण संस्कृताय जनाय कीदृशी वाणी रोचते ? ◯

(क) कर्कशा (ख) ऋज्वी (ग) कुटिला (घ) स्पष्टा

(3) परस्य दुर्गुणानुवाद: कस्मै रोचते ? ◯

(क) ईर्ष्याग्रस्ताय (ख) दयाग्रस्ताय (ग) मानग्रस्ताय (घ) अपमानग्रस्ताय

(4) स्नेहपूर्णामपि वाणीं के भावयितुं न पारयन्ति ? ◯

(क) मन्दा: (ख) पण्डिता: (ग) साधव: (घ) नीतिज्ञा:

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) कर्कशां वाणीं क: कस्मै वदति ?

(2) ईर्ष्याग्रस्ताय स्वस्य किं रोचते ?

(3) के हितमपि अनुशासनं न सहन्ते ?

(4) जनान् आनन्दयितुं कीदृशी वाणी प्रयोक्तव्या ?

3. अधोलिखितानि क्रियापदानि ह्यस्तनभूतकालस्य (लङ्लकारस्य) रूपत्वेन परिवर्तयत ।

(1) रोचते ....

(2) अर्हति ....

(3) सहन्ते ....

(4) पारयन्ति ....

4. निम्नलिखितानां पदानां समासप्रकारं लिखत ।

(1) हास्यरसः ....

(2) दुर्व्यसनरतः ....

(3) सुरुचिपूर्णः ....

(4) गुणानुवादः ....

(5) सर्वमनोरमा ....

5. शब्दरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(1)	....	....	स्थाल्यः
(2)	मृगः	....	....
(3)	कर्कशाम्	....	....
(4)	परिवारे	....	....

6. वचनानुसारं धातुरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(1)	....	....	रोचन्ते
(2)	रसयति	....	....
(3)	....	भवतः	....
(4)	....	....	पारयन्ति

7. प्रदत्तान् शब्दान् प्रयुज्य वाक्यानि रचयत ।

(1) જે વસ્તુ એકને ગમે છે.
(यत् वस्तु एक रुच्)

(2) માણસોની જુદી-જુદી રુચિ હોય છે.
(जन भिन्ना भिन्ना रुचि भू)

(3) સુભાષિત પણ સંતોષ આપી શકતું નથી.
(सुभाषित अपि न संतोषय)

(4) કેટલાક લોકો ઈર્ષ્યાળુ હોય છે.
(केचन जन असूयक भू)

(5) માણસો વિચક્ષણ હોતા નથી.
(जन विचक्षण न भू)

8. मातृभाषया उत्तराणि लिखत ।

(1) આ સંસાર ભિન્નરુચિવાળો છે, કેવી રીતે ?

(2) મૃદુ અને ઋજુ વાણી કોને ગમે છે ?

(3) ઈર્ષ્યાગ્રસ્ત માણસને કોનું શું ગમે છે ?

(4) સભામાં જઈને કેવું બોલવું જોઈએ ?

(5) સ્નેહપૂર્ણ વાણીને પણ કોણ અનુભવી શકતું નથી ?

પ્રવૃત્તિઓ

- તમે સાંભળેલા વાર્તાલાપોમાંથી તમને પસંદ પડેલા વાર્તાલાપનાં કારણો જણાવો.
- વાણીનું મહત્ત્વ દર્શાવતા શ્લોકો એકત્ર કરો.

•

16. अजेयः स भविष्यति

[ચાણક્ય વિરચિત મુખ્યત્વે રાજનીતિનો ઉપદેશ આપનારા 'નીતિસાર' નામના ગ્રંથમાંથી પ્રસ્તુત શ્લોકો લીધા છે. રાજનીતિને પરિવાર અને સમાજથી અલગ પાડીને જોવી, તે ચાણક્યને સ્વીકાર્ય ન હતું, તેથી તેઓ રાજનીતિના ઉપદેશની સાથે માનવ-જીવનના દરેક ક્ષેત્રને આવરી લે તેવા ઉપદેશો આપતા રહ્યા છે.

ચાણક્યની એ વાત પણ હમેશાં યાદ રાખવા જેવી છે કે માણસ જો સતર્ક બનીને વિચારપૂર્ણ રીતે દુનિયાને જોતાં શીખી જાય, તો દુનિયાની બધી જ વસ્તુઓ અને ઘટનાઓ તેને વ્યવહારોચિત અને સુખી થવા માટેનાં કર્મોનો ઉપદેશ આપતી રહે છે જેને અનુસરીને માણસ પોતાના જીવનને ઉત્તમ બનાવી શકે છે.

આપણી આસપાસ વિચરતાં વિવિધ પ્રાણીઓને ભલે આપણે સારા અને ખરાબની શ્રેણીમાં વિભાજિત કરતા હોઈએ, પણ ચાણક્ય જેવા વિદ્વાનો તેમની પાસેથી સતત કંઈક ને કંઈક શીખતા રહે છે. આવા જ એક પ્રસંગમાં સિંહ અને બગલામાંથી એક, કૂતરા પાસેથી છ, ગધેડા પાસેથી ત્રણ, કાગડા પાસેથી પાંચ અને કૂકડા પાસેથી ચાર ગુણો શીખવા માટેની પ્રેરણા આપતાં નિમ્નલિખિત પદ્યો ચાણક્યે રચ્યાં છે.

મનુષ્યે પોતાના વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે અને જીવન સફળ બનાવવા માટે આ તમામ વીસ ગુણોને જાણી લેવા જોઈએ અને તેમને વ્યવહારમાં આચરવા જોઈએ. પ્રાણીઓની ઉપેક્ષા કરવાને બદલે તેમની પાસેથી પણ માર્ગદર્શન મેળવવું જોઈએ, એ પણ આ પાઠથી સમજી શકાશે.]

सिंहादेकं बकादेकं षट् शुनः त्रीणि गर्दभात् ।
वायसात्पञ्च शिक्षेच्च चत्वारि कुक्कुटादपि ॥ 1 ॥

प्रभूतमल्पकार्यं वा यो नरः कर्तुमिच्छति ।
सर्वारम्भेन तत्कुर्यात् सिंहादेकं प्रकीर्तितम् ॥ 2 ॥

सर्वेन्द्रियाणि संयम्य बकवत् पतितो जनः ।
कालदेशोपपन्नानि सर्वकार्याणि साधयेत् ॥ 3 ॥

प्राप्ताशी स्वल्पसंतुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः ।
प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः श्वगुणा हि षट् ॥ 4 ॥

अविश्रामं वहेद् भारं शीतोष्णं च न विन्दति ।
ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्दभात् ॥ 5 ॥

गूढगार्हस्थ्यचातुर्ये काले चालयसंग्रहम् ।
अप्रमादमनालस्यं पञ्च शिक्षेत वायसात् ॥ 6 ॥

युद्धं च प्रातरुत्थानं भोजनं सह बन्धुभिः ।
स्त्रियमापद्गतां रक्षेत् चतुः शिक्षेत कुक्कुटात् ॥ 7 ॥

य एतान् विंशतिगुणान् आचरिष्यति मानवः ।
कार्यावस्थासु सर्वासु अजेयः स भविष्यति ॥ 8 ॥

ટિપ્પણી

નામ (પુંલિંગ) : गर्दभः ગધેડો **वायसः** કાગડો **कुक्कुटः** કૂકડો **बन्धुः** સ્વજન

સર્વનામ : एतान् આને (પું. બ.વ.) **सर्वासु** બધામાં (સ્ત્રી. બ.વ.)

વિશેષણ : सुनिद्रः સારી રીતે ઊંઘનાર **शीघ्रचेतनः** તરત જાગી જનાર

અવ્યય : प्रभूतम् ઘણું **बकवत्** બગલાની જેમ

સમાસ : कालदेशोपपन्नानि (कालः च देशः च इति कालदेशौ, इतरेतर द्वन्द्व । कालदेशाभ्याम् उपपन्नानि कालदेशोपपन्नानि । तृतीया तत्पुरुष) । स्वल्पसंतुष्टः (स्वल्पेन संतुष्टः स्वल्पसंतुष्टः । तृतीया तत्पुरुष) । प्रभुभक्तः (प्रभोः भक्तः प्रभुभक्तः । षष्ठी तत्पुरुष) । शीतोष्णम् (शीतम् च उष्णम् च शीतोष्णम् । समाहार द्वन्द्व) । आलयसंग्रहम् (आलयस्य संग्रहः आलयसंग्रहः, तम् । षष्ठी तत्पुरुष) । कार्यावस्थासु (कार्याणाम् अवस्था कार्यावस्था, तासु । षष्ठी तत्पुरुष)

કૃદન્તપદ : कर्तुम् (कृ + तुम्) । **संयम्य (सम् + यम् + त्वा > य)** ।

ક્રિયાપદ : ષષ્ઠ ગણ (પરસ્મૈપદ) **: विद् (विन्दति)** પ્રાપ્ત કરવું, મેળવવું

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : सिंहादेकम् સિંહ પાસેથી એક **बकादेकम्** બગલા પાસેથી એક **शुनः** કૂતરા પાસેથી **कुक्कुटादपि** કૂકડા પાસેથી પણ **प्रकीर्तितम्** કહેવાયું છે. **कुर्यात्** કરવું જોઈએ. **कालदेशोपपन्नानि** દેશ અને કાળના સંદર્ભમાં પ્રાપ્ત થયેલા **साधयेत्** સિદ્ધ કરવા જોઈએ. **प्राप्ताशी** મળેલું ખાનાર **श्वगुणाः** કૂતરાના ગુણો **ज्ञातव्याः** જાણવા જોઈએ. **अप्रमादम्** આળસ વગરનું **स्त्रियमापद्गताम्** મુશ્કેલીમાં મુકાયેલી સ્ત્રીને

(2) સંધિ : सिंहादेकम् (सिंहात् एकम्) । बकादेकम् (बकात् एकम्) । कुक्कुटादपि (कुक्कुटात् अपि) । शूरश्च (शूरः च) । स्त्रियमापद्गताम् (स्त्रियम् आपद्गताम्) ।

સ્વાધ્યાય

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) सिंहात् कति लक्षणानि शिक्षेत ? ◯

(क) एकं लक्षणम् (ख) द्वे लक्षणे (ग) त्रीणि लक्षणानि (घ) बहुलक्षणानि

(2) प्रभूतम् शब्दस्य विरुद्धार्थकः कः शब्दः । ◯

(क) शीतम् (ख) अल्पम् (ग) उष्णम् (घ) विभूतम्

(3) गर्दभः अविश्रामं किं वहति ? ◯

(क) गुणम् (ख) भारम् (ग) भागम् (घ) अन्नम्

(4) काकशब्दस्य कः पर्यायः ? ◯

(क) रासभः (ख) कोकिलः (ग) वायसः (घ) केसरी

2. उदाहरणानुसारं शब्दरूपाणां परिचयं कारयत ।

	शब्दरूपम्	मूलशब्दः	प्रकारः	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
उदा. सिंहात्	सिंह	अकारान्तः	पुल्लिङ्गम्	पञ्चमी	एकवचनम्	
(1) नरः	....	....	....	....	....	....
(2) कार्याणि	....	....	....	....	....	....
(3) बन्धुभिः	....	....	....	....	....	....
(4) भारम्	....	....	....	....	....	....

3. गुर्जरभाषया उत्तराणि लिखत ।

(1) મનુષ્યે બગલા અને કાગડા પાસેથી શું શીખવું જોઈએ ?

(2) ગધેડામાં કયા ગુણો છે ?

(3) કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં અજેય બનવા માટે મનુષ્યે શું કરવું જોઈએ ?

4. श्लोकपूर्तिं कुरुत ।

(1) प्रभूतमल्पकार्यम् .... प्रकीर्तितम् ।।

(2) प्राप्ताशी .... शुनो गुणाः ।।

5. अनुवादं कृत्वा अर्थविस्तारं कुरुत, तस्य बोधं च लिखत ।

(1) सर्वेन्द्रियाणि संयम्य बकवत् पतितो जनः ।
कालदेशोपपन्नानि सर्वकार्याणि साधयेत् ॥

(2) अविश्रामं वहेद् भारं शीतोष्णं च न विन्दति ।
ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्दभात् ॥

(3) युद्धं च प्रातरुत्थानं भोजनं सह बन्धुभिः ।
स्त्रियमापद्गतां रक्षेत् चतुः शिक्षेत कुक्कुटात् ॥

પ્રવૃત્તિઓ

- પશુ-પક્ષીઓનાં સંસ્કૃત નામોની યાદી તૈયાર કરો.
- તમને મનગમતાં પશુ-પક્ષીનું અવલોકન કરી તેની લાક્ષણિકતાઓ નોંધો.
- શહેરમાં કે અન્યત્ર આવેલા પ્રાણીસંગ્રહાલયની મુલાકાત લો.
- વિવિધ પ્રાણીઓ તથા પક્ષીઓનાં ચિત્રોનો સંગ્રહ તૈયાર કરો.

17. आचार्यः चरकः

[પ્રાચીન ભારતમાં વિવિધ વિદ્યાક્ષેત્રોમાં અનેરું પ્રદાન કરનારા અનેક આચાર્યો થઈ ગયા છે. તેમાંના કેટલાક આચાર્યો તેમણે રચેલા જે-તે વિદ્યાશાખાના ગ્રંથના રૂપમાં આજે પણ આપણી વચ્ચે ઉપસ્થિત છે. આવા આચાર્યોમાંના એક આચાર્ય ચરક છે.

આચાર્ય ચરક આયુર્વેદશાસ્ત્રના મહાન વિદ્વાન હતા. તેમણે ઔષધવિજ્ઞાનનો પાયો નાંખ્યો હતો. બીજા વિદ્વાનોની જેમ તેમના જીવન વિષે પણ કોઈ ખાસ માહિતી મળતી નથી. પરંતુ તેમણે રચેલો ગ્રંથ આજે પણ આપણી પાસે ઉપલબ્ધ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલા આ ગ્રંથનું નામ चरकसंहिता છે. આયુર્વેદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિએ આ ચરકસંહિતા નામનો ગ્રંથ વાંચવો જ પડે છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં આયુર્વેદશાસ્ત્રના આ સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનનો પરિચય મેળવવાનો છે. એ સાથે તેમનો એક ઉપદેશ પણ ગ્રહણ કરવા જેવો જ છે. રોહવિહીન શરીર એ સૌથી મૂલ્યવાન ધન છે, એટલે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતે કેવી રીતે રોગરહિત રહી શકે છે, તે પણ જાણી લેવું જોઈએ. આ મહત્ત્વની જાણકારી આ પાઠના માધ્યમથી મેળવી શકાશે.]

चरकनाम्ना प्रसिद्धः आचार्यः ख्रिस्तस्य प्रथमशताब्द्यां आयुर्वेदस्य महान् पण्डितः । सः कनिष्कनृपतेः राजवैद्यः आसीत् ।

अस्य आचार्यस्य चरकसंहितानामकः सुप्रसिद्धः ग्रन्थः वर्तते । आयुर्वेदस्य प्राचीनतमेषु विश्वविख्यातेषु च ग्रन्थेषु अस्य गणना भवति ।

अस्मिन् ग्रन्थे सूत्रस्थानम्, निदानस्थानम्, विमानस्थानम्, शारीरस्थानम्, इन्द्रियस्थानम्, चिकित्सास्थानम्, कल्पस्थानम्, सिद्धिस्थानम् चेति अष्टौ प्रकरणानि सन्ति । एतेषु सर्वेषु प्रकरणेषु सम्मिल्य विंशत्युत्तर-एकशतम्

(120) अध्यायाः सन्ति । अस्य ग्रन्थस्य प्रमाणं द्वादशसहस्रश्लोकात्मकं वर्तते । अत्र प्रायः सहस्रद्वयम् औषधयोगानां विस्तृतम् व्याख्यानमस्ति । अस्मिन् व्याख्याने ज्वर-रक्तपित्त-उन्माद-अतिसार-प्रमेहादीनाम् उदर-शिरो-हृदयादीनां च रोगाणां निवारकानि विनाशकानि च औषधानि उल्लिखितानि सन्ति । एवं हि मन्यते यत् भारते औषधविज्ञानस्य प्रवर्तकः अयमेवाचार्यः ।

निखिलमपि आयुर्वेदसाहित्यम् आचार्यस्य चरकस्य उच्छिष्टमस्ति । अथ च आयुर्वेदशास्त्रीयं यत् ज्ञानं चरकसंहितायां वर्तते तदेव सर्वत्र वर्तते, चरकसंहितायां यत् नास्ति, तत् कुत्रापि न वर्तते ।

अस्य केचन उपदेशाः स्मर्तव्याः सन्ति । तद्यथा - मनुष्यः केन प्रकारेण रोगरहितः भवितुम् अर्हतीति विषये उपदिशति आचार्यः -

नरो हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
दाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोगी ।।

अर्थात् यः नरः हितस्य आहारस्य विहारस्य च सेवनं करोति, सर्वं कार्यं समीक्ष्य करोति, विषयेषु नितरामासक्तः न भवति, यः दानं करोति, व्यवहारे समत्वं क्षमाभावं च आचरति, आप्तजनानां सेवां करोति तादृशः नरः अरोगी अर्थात् स्वस्थः भवति ।

अत्र एकः प्रश्नः । 'किम् औषधं विना सम्यक् व्यवहारेणापि जनः रोगरहितः भवितुमर्हती'ति ? तस्येदमुत्तरम् । यदा रोगः शरीरे प्रविष्टो भवति, तदा औषधस्य आवश्यकता भवति । परन्तु शरीरे रोगस्य प्रवेशः एव न स्यात् एतदर्थं मानवेन सम्यक् व्यवहारः करणीय एव । व्यवहारस्यापि स्वास्थ्ये प्रभावो भवतीत्येषः चरकाचार्यस्य उपदेशः ।

ટિપ્પણી

નામ (પુંલ્લિંગ) : ख्रिस्तः ઈસુ ખ્રિસ્ત **औषधयोगः** દવા, ઔષધ (વિવિધ વસ્તુઓના સંમિશ્રણથી તૈયાર કરાતી ઔષધીને ઔષધયોગ કહે છે.) **ज्वरः** તાવ **रक्तपित्तः** રક્તપિત્ત નામનો રોગ **उन्मादः** એક માનસિક રોગ કે જેમાં માણસને ગાંડપણ આવી જાય છે. **अतिसारः** મરડો, દસ્ત-ઝાડા થવા તે **प्रमेहः** મીઠીપેશાબનો રોગ, ડાયાબિટીસ **प्रवर्तकः** પ્રવર્તન કરનાર, પ્રવૃત્તિનો જનક

(સ્ત્રીલિંગ) : प्रथमशताब्दी પહેલું શતક, પહેલી સદી **उक्तिः** કથન, કહેણ

(નપુંસકલિંગ) : तदानीन्तनम् તે વખતનું **उदरम्** પેટ **निवारकम्** નિવારણ કરનાર, દૂર કરે તેવું

સર્વનામ : अयम् આ (પું.) **अस्य** આનું (પું.) **एतेषु सर्वेषु** આ બધામાં (પું. અને નપું.) **अस्मिन्** આમાં (પું.) **केन** કોનાથી (પું.) **यः** જે (પું.)

વિશેષણ : प्राचीनतम અત્યન્ત પ્રાચીન, ઘણું જૂનું, અતિશય જૂનું **प्रथमा** પહેલી **द्वितीया** બીજી, બીજા ક્રમાંકે રહેલી **निखिल** બધું, સમગ્ર **तादृश** તેના જેવું **प्रविष्ट** પ્રવેશેલું, દાખલ થયેલું

અવ્યય : प्रायः ઘણું કરીને, મોટે ભાગે **इह** અહીં, આ સ્થાને **अन्यत्र** બીજા સ્થાને, બીજી જગાએ **क्वचित्** ક્યાંક, ક્યારેક **कुत्रापि** ક્યાંય પણ **सर्वत्र** બધે, બધી જગાએ **केचन** કેટલાક (પું.) **तद्यथा** જેમકે

કૃદન્તપદ : सम्मिल्य (सम् + मिल् + त्वा > य) अधिकृत्य (अधि + कृ + त्वा > य) भवितुम् (भू-भव् + तुम्) समीक्ष्य (सम् + ईक्ष् + त्वा > य) ।

સમાસ : राजवैद्यः (वैद्यानाम् राजा राजवैद्यः અથવા राज्ञः वैद्यः राजवैद्यः, षष्ठी तत्पुरुष) **विश्वविख्यातेषु** (विश्वस्मिन् विख्यातः विश्वविख्यातः, तेषु । षष्ठी तत्पुरुष) **औषधयोगानाम्** (औषधानाम् योगः औषधयोगः, तेषाम् । षष्ठी तत्पुरुष) **औषधविज्ञानस्य** (औषधस्य विज्ञानम् औषधविज्ञानम्, तस्य । षष्ठी तत्पुरुष) **रोगरहितः** (रोगेण रहितः रोगरहितः । तृतीया तत्पुरुष)

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : कनिष्कनृपतेः કનિષ્ક નામના રાજાના **ग्रन्थस्य प्रमाणम्** ગ્રંથનું પ્રમાણ, ગ્રંથનું કદ (પ્રાચીન સમયમાં ગ્રંથના કદને માપવાની એક પદ્ધતિ હતી. તે મુજબ ગ્રંથના બધા જ અક્ષરોને ગણીને તે અક્ષરોની સંખ્યાને બત્રીસથી (ક્યારેક આઠથી) ભાગતાં જે જવાબ આવે, તે જવાબની સંખ્યાને ગ્રંથનું કદ માનવામાં આવતું.) **द्वादशसहस्त्रश्लोकात्मकः** બાર હજાર શ્લોકનું પ્રમાણ-કદ ધરાવતો **सहस्त्रद्वयम्** બે હજાર **निवारकानि** નિવારણ કરનારા **विनाशकानि** વિનાશ કરનારા, મટાડનારા **उच्छिष्टम्** એઠું, વાપર્યા પછી બચેલું **स्मर्तव्याः** યાદ રાખવા યોગ્ય **हिताहारविहारसेवी** હિતકારક ભોજન અને આચરણનું સેવન કરનાર **समीक्ष्यकारी** સારી રીતે વિચારીને કામ કરનાર, સમજી વિચારીને વર્તનાર **दाता** દાન કરનાર **समः** સમતાવાળો, બધા માટે સમત્વની ભાવના રાખનાર **आप्तोपसेवी** આપ્ત માણસોની સેવા કરનાર (યથાર્થવક્તા અર્થાત્ જે છે, તેવું કહેવાનું વ્રત રાખનાર અને સાક્ષાત્કૃતધર્મા એટલે કે જેણે પોતાના જ્ઞાન અને કર્મથી ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તેવા મહાન આત્માને આપ્ત કહે છે.) **अरोगी** રોગ વગરનો.

(2) સંધિ : अयमेवाचार्यः (अयम् एव आचार्यः) । चाधिकृत्य (च अधिकृत्य) । यदिहास्ति (यत् इह अस्ति) । यन्नेहास्ति (यत् न इह अस्ति) । उक्तेरयमर्थः (उक्तेः अयम् अर्थः) । विषयेष्वसक्तः (विषयेषु असक्तः) । भवत्यरोगी (भवति अरोगी) भवितुमर्हतीति (भवितुम् अर्हति इति) । तस्येदमुत्तरम् (तस्य इदम् उत्तरम्) । करणीय एव (करणीयः एव) । भवतीत्येषः (भवति इति एषः) ।

સ્વાધ્યાય

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) चरकसंहितायाः प्रकरणेषु कति अध्यायाः सन्ति ? ◯

(क) 120 (ख) 122 (ग) 100 (घ) 210

(2) हिताहारविहारसेवी नरः कीदृशो भवति ? ◯

(क) अरोगी (ख) विद्वान् (ग) आप्तसेवी (घ) बलवान्

(3) 'ज्वरः' शब्दस्य अर्थः कः ? ◯

(क) ઝવેરાત (ख) તાવ (ग) જરાક (થોડું) (घ) જરા (ઘડપણ)

(4) 'उचितः' शब्दस्य विरुद्धार्थः कः ? ◯

(क) निश्चिंतः (ख) अरुचिः (ग) सूचितः (घ) अनुचितः

(5) 'रोगरहित:' शब्दस्य समासप्रकारं लिखत । ◯

(क) षष्ठी तत्पुरुष (ख) द्वितीया तत्पुरुष (ग) तृतीया तत्पुरुष (घ) पञ्चमी तत्पुरुष

(6) 'कुत्रापि' शब्दस्य योग्यसन्धिविच्छेदं दर्शयत । ◯

(क) कुत्रा + अपि (ख) कुत्र + अपि
(ग) कु + तत्र + अपि (घ) कु + त्रापि

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) आचार्यचरकस्य क: ग्रन्थ: सुप्रसिद्ध: वर्तते ?

(2) चरकस्य ग्रन्थे कस्य व्याख्यानं वर्तते ?

(3) औषधस्य आवश्यकता कदा भवति ?

(4) स्वास्थ्ये कस्य प्रभावो भवति ?

3. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्नवाक्यं रचयत ।

(कस्य, केन, क:, कस्मै)

(1) <u>चरकाचार्यस्य</u> चरकसंहितानामक: सुप्रसिद्ध: ग्रन्थ: वर्तते ।

(2) <u>चरकाचार्य:</u> भारते औषधविज्ञानस्य प्रवर्तक: इति मन्यते ।

(3) <u>मानवेन</u> सम्यक् व्यवहार: करणीय: ।

4. वर्गसहितं अनुनासिकपदं लिखत ।

उदा. संजात: च वर्ग: सञ्जात:

(1) परंतु .... (2) तदानींतनम् ....

(3) संमिल्य .... (4) अंगम् ....

5. स्वभाषायाम् अनुवादं कुरुत ।

(1) आयुर्वेदस्य प्राचीनतमेषु विश्वविख्यातेषु च ग्रन्थेषु अस्य गणना भवति ।

(2) अत्र प्राय: सहस्रद्वयम् औषधयोगानां विस्तृतं व्याख्यानमस्ति ।

(3) निखिलमपि आयुर्वेदसाहित्यम् आचार्यचरकस्य उच्छिष्टमस्ति ।

(4) य: नर: हितस्य आहारस्य विहारस्य च सेवनं करोति स: रोगरहितो भवति ।

(5) यदा रोग: शरीरे प्रविष्टो भवति तदा औषधस्य आवश्यकता भवति ।

•

18. बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता

[સંસ્કૃતસાહિત્યની અનુપમ કૃતિ મનાતા અને વિશ્વભરમાં જાણીતા બનેલા પંચતંત્ર નામના કથા-ગ્રંથમાંથી પ્રસ્તુત કથા લેવામાં આવી છે. પંચતંત્રના કર્તા વિષ્ણુશર્મા છે. તેમણે અમરશક્તિ નામના રાજાના પુત્રોને માત્ર છ માસના સમયગાળામાં રાજનીતિમાં નિપુણ બનાવવા માટે આ ગ્રંથ રચ્યો હતો. આમાં मित्रभेदः, मित्रप्राप्तिः, काकोलूकीयम्, लब्धप्रणाशः અને अपरीक्षितकारकम् એમ પાંચ તંત્ર (પ્રકરણ) આવેલાં છે. આ કારણે આ ગ્રંથનું નામ પંચતંત્ર છે.

દરેક તંત્રના પ્રારંભે પ્રથમ એક કથાની માંડણી કરાય છે અને પછી તેની પેટા કથાઓ તરીકે અનેક કથાઓ આવતી રહે છે. ગદ્ય અને પદ્ય એ બંને શૈલીમાં રચાયેલી નાની નાની સરસ પ્રાણીકથાઓની અદ્‌ભુત સંકલ્પના આ ગ્રંથમાં છે. દરેક કથામાં માણસનું બુદ્ધિચાતુર્ય વધે, તેનો ખાસ ખ્યાલ રાખવામાં આવ્યો છે. કથાની અંતર્ગત કોઈ એક વિષયના અનુકૂળ તેમજ પ્રતિકૂળ બંને પક્ષ સામે ધરીને કથાવસ્તુને આગળ વધારવામાં આવી છે. કથાકથનની આ વિશિષ્ટ શૈલીને કારણે મનોરંજનની સાથે સાથે જીવનમાં ઉપયોગી એવો અમૂલ્ય ઉપદેશ પણ વાચકને પ્રાપ્ત થતો રહે છે.

આવનારી આપત્તિની જાણ અને તે પછી તેમાંથી બચવાનો ઉપાય શીખવતી આ કથાનો અભ્યાસ કરતી વખતે અહીં વપરાયેલાં અવ્યયપદોનો પણ અભ્યાસ કરીશું.]

कस्मिंश्चित् वने खरनखरः नाम सिंहः प्रतिवसति स्म । सः कदाचित् इतस्ततः परिभ्रमन् क्षुधार्तः न किञ्चिदपि आहारं अलभत । ततः सूर्यास्तसमये एकां महतीं गुहां दृष्ट्वा सः अचिन्तयत् – ''नूनम् एतस्यां गुहायां रात्रौ कोऽपि जीवः आगच्छति । अतः अत्रैव निगूढो भूत्वा तिष्ठामि'' इति ।

एतस्मिन् अन्तरे गुहायाः स्वामी दधिपुच्छः नाम शृगालः समागच्छत् । स च यावत् पश्यति तावत् सिंहपदपद्धतिः गुहायां प्रविष्टा, न च बहिरागता अपश्यत् । शृगालः अचिन्तयत् – ''अहो विनष्टोऽस्मि । नूनम् अस्मिन् बिले सिंहः अस्तीति तर्कयामि । तत् किं करवाणि ?'' एवं विचिन्त्य दूरस्थः रवं कर्तुमारब्धः – ''भो बिल ! भो बिल ! किम् न स्मरसि यन्मया त्वया सह समयः कृतोऽस्ति यत् यदाहं बाह्यतः प्रत्यागमिष्यामि तदा त्वं माम् आकारयिष्यसि ? यदि त्वं मां न आह्वयसि तर्हि अहं द्वितीयं बिलं यास्यामि इति ।''

अथ एतच्छ्रुत्वा सिंहः अचिन्तयत् – 'नूनमेषा गुहा स्वामिनः सदा समाह्वानं करोति । परन्तु मद्भयात् न किञ्चित् वदति । तदहम् अस्य आह्वानं करोमि । एवं सः बिले प्रविश्य मे भोज्यं भविष्यति ।' इत्थं विचार्य सिंहः

सहसा शृगालस्य आह्वानमकरोत् । सिंहस्य उच्चगर्जनस्य प्रतिध्वनिना सा गुहा उच्चैः शृगालम् आह्वयत् । अनेन अन्येऽपि पशवः भयभीताः अभवन् । शृगालोऽपि ततः दूरं पलायमानः इममपठत् –

अनागतं यः कुरुते स शोभते

स शोच्यते यो न करोत्यनागतम् ।

वनेऽत्र संस्थस्य समागता जरा

बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता ।।

ટિપ્પણી

નામ : (પુંલ્લિંગ) : (खरनखरः એ નામ છે.) **क्षुधार्तः** ભૂખથી પીડાયેલ, ભૂખ્યો, **जीवः** પ્રાણી, જીવ **निगूढः** સંતાયેલ, છુપાયેલ (दधिपुच्छः એ શિયાળનું નામ છે.) **शृगालः** શિયાળ, **रवः** ધ્વનિ, અવાજ, **समयः** શરત, નિયમ.

(સ્ત્રીલિંગ) : गुहा ગુફા, **सिंहपदपद्धतिः** સિંહનાં પગલાંની છાપ-નિશાની **प्रतिध्वनिः** પડઘો **जरा** વૃદ્ધાવસ્થા, ઘડપણ.

(નપુંસકલિંગ) : बिलम् દર **भयम्** ભય, ડર.

સર્વનામ : एतस्याम् આમાં (સ્ત્રીલિંગ) **एतस्मिन्** આમાં (પુંલ્લિંગ) **अस्मिन्** આમાં (પુંલ્લિંગ) **मया** મારા થકી, મારા વડે, મારાથી **त्वया** તારા થકી, તારા વડે, તારાથી **माम्** મને **एषा** આ (સ્ત્રીલિંગ) **अस्य** આનું **अनेन** આના થકી, આના દ્વારા, આનાથી **अन्ये** બીજાઓ (પુંલ્લિંગ) **इमम्** આને (પુંલ્લિંગ) **मे** મારું (આ मम ષષ્ઠી એકવચનનું વૈકલ્પિક રૂપ છે. તે ક્યારેય વાક્યની શરૂઆતમાં આવતું નથી.)

વિશેષણ : दूरस्थ દૂર રહેલું **कृत** કરેલું **द्वितीय** બીજું **अनागत** આવ્યું ન હોય તેવું, આવનારું.

અવ્યય : कस्मिंश्चित् કોઈ એકમાં, કોઈક **किञ्चिदपि** કંઈક પણ, થોડું પણ **अत्रैव** અહીં જ **बाह्यतः** બહારની બાજુથી, બહારથી **यदा** જ્યારે **तदा** ત્યારે **इत्थम्** આ રીતે **सहसा** અચાનક **उच्चैः** ઊંચેથી, મોટેથી.

સમાસ : क्षुधार्तः (क्षुधया आर्तः, तृतीया तत्पुरुष) । सूर्यास्तसमये (सूर्यस्य अस्तः सूर्यास्तः । सूर्यास्तस्य समयः सूर्यास्तसमयः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । सिंहपदपद्धतिः (सिंहस्य पदानि सिंहपदानि । सिंहपदानां पद्धतिः सिंहपदपद्धतिः । षष्ठी तत्पुरुष) । भयभीताः (भयेन भीताः, तृतीया तत्पुरुष) अनागतम् (न आगतम् अनागतम्, नञ् तत्पुरुष)

કૃદન્તપદ : दृष्ट्वा (दृश् + त्वा) । **भूत्वा** (भू + त्वा) । **श्रुत्वा** (श्रु + त्वा) । **प्रविश्य** (प्र + विश् + त्वा > य) ।

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ : (પરસ્મૈપદ) **प्रति + वस्** (प्रतिवसति) વસવું, રહેવું **स्मृ** (स्मरति) સ્મરણ કરવું, યાદ કરવું **प्रति + आ + गम् – गच्छ्** (प्रत्यागच्छति) પાછા વળવું **आ + ह्वे - ह्वय्** (आह्वयति) બોલાવવું **पठ्** (पठति) ભણવું, પાઠ કરવો, વાંચવું.

(આત્મનેપદ) **शुभ्** (शोभते) શોભવું.

દશમ ગણ : (પરસ્મૈપદ) **तर्क्** (तर्कयति) અટકળ કરવી, કલ્પના કરવી, ધારવું.

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : परिभ्रमन् રખડતો, ભ્રમણ કરતો, ભટકતો **क्षुधार्तः** ભૂખ્યો, ભૂખથી પીડાતો **निगूढो भूत्वा** સંતાઈને, છુપાઈને **तर्कयामि** વિચારું છું. સમજું છું. **किं करवाणि** શું કરું ? **आकारयिष्यति** આવકારીશ. બોલાવીશ. **भोज्यम्** ખાવાનું ભોજન **आह्वानमकरोत्** આવાહન કર્યું. **उच्चगर्जनस्य** મોટી ગર્જનાના **पलायमानः** ભાગતો, નાસી જતો **कुरुते** કરે છે. **शोच्यते** શોકનું-ચિંતાનું પાત્ર બને છે. **संस्थस्य** રહેલાને, વસતાને **न कदापि मे श्रुता** में ક્યારેય સાંભળી નથી.

(2) સંધિ : इतस्ततः (इतः ततः) । कोऽपि (कः अपि) । अत्रैव (अत्र एव) । निगूढो भूत्वा (निगूढः भूत्वा) । बहिरागता (बहिः आगता) । विनष्टोऽस्मि (विनष्टः अस्मि) । यन्मया (यत् मया) । कृतोऽस्ति (कृतः अस्ति) । यदाहम् (यदा अहम्) । एतच्छ्रुत्वा (एतत् श्रुत्वा) । अन्येऽपि (अन्ये अपि) । शृगालोऽपि (शृगालः अपि) । करोत्यनागतम् (करोति अनागतम्)। वनेऽत्र (वने अत्र) ।

સ્વાધ્યાય

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) कीदृशः सिंहः वने इतः ततः परिभ्रमणम् अकरोत् । ◯

(क) तृषार्तः (ख) क्षुधार्तः (ग) भयार्तः (घ) निगूढः

(2) शृगालस्य नाम किम् आसीत् । ◯

(क) खरनखरः (ख) मदोन्मत्तः (ग) दीर्घपुच्छः (घ) दधिपुच्छः

(3) शृगालस्य गुहायां कः प्रविष्टः । ◯

(क) शृगालः (ख) सिंहः (ग) गजः (घ) शशकः

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) सूर्यास्तसमये सिंहः किम् अपश्यत् ?

(2) शृगालः कस्य पदपद्धतिम् अपश्यत् ?

(3) शृगालस्य वचनं श्रुत्वा सिंहः किम् अकरोत् ?

(4) बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता – इति वाक्यं कः वदति ?

3. घटना-क्रमानुसारं वाक्यानि लिखत ।

(1) शृगालः अपि ततः दूरं पलायमानः इमम् अपठत् ।

(2) क्षुधार्तः सिंहः किञ्चिदपि आहारं न अलभत ।

(3) इत्थं विचार्य सिंहः सहसा शृगालस्य आह्वानम् अकरोत् ।

(4) भो बिल ! भो बिल ! किं न स्मरसि ।

(5) अतः अत्रैव निगूढो भूत्वा तिष्ठामि ।

(6) यदि त्वं मां न आह्वयसि तर्हि अहं द्वितीयं बिलं यास्यामि ।

4. कृदन्तप्रकारं लिखत ।

(1) दृष्ट्वा .... (2) भूत्वा .... (3) विचिन्त्य ....

(4) कर्तुम् .... (5) प्रविश्य ....

5. स्म-प्रयोगेण क्रियापदानि परिवर्तयत ।

(1) अचिन्तयत् (2) अगच्छत् (3) अपठत् (4) अवसत्

6. समासप्रकारं लिखत ।

(1) सूर्यास्तः (2) पदपद्धतिः (3) भयभीताः (4) गर्जनप्रतिध्वनिः

7. मातृभाषया उत्तराणि लिखत ।

(1) સાંજના સમયે ગુફાને જોઈને સિંહે શું વિચાર્યું ?

(2) ગુફાના સ્વામી શિયાળે ગુફા આગળ પગલાંની નિશાની જોઈને શું વિચાર્યું ?

(3) ગુફાથી દૂર રહીને શિયાળે ગુફાને કઈ શરત યાદ કરાવી ?

(4) આ વાર્તા પરથી શો બોધ મળે છે ?

(5) શિયાળે જતાં જતાં શું કહ્યું ?

8. मातृभाषायाम् अनुवादं लिखत ।

(1) अतः अत्रैव निगूढो भूत्वा तिष्ठामि ।

(2) नूनम् अस्मिन् बिले सिंहः इति तर्कयामि ।

(3) यदि त्वं मां न आह्वयसि तर्हि अहं द्वितीयं बिलं यास्यामि ।

(4) एवं सः बिले प्रविश्य मे भोज्यं भविष्यति ।

(5) अनेन अन्ये अपि पशवः भयभीताः अभवन् ।

(6) बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता ।

9. अव्ययपदानाम् अर्थं लिखत ।

(1) यदा .... (2) तथा .... (3) कुत्र ....

(4) इतः .... (5) सर्वदा ....

પ્રવૃત્તિ

- કોઈ એક પ્રાણીકથાને તમારા શબ્દોમાં લખો.

•

19. विनोदपद्यानि

[સંસ્કૃત ભાષાની અનેક લાક્ષણિકતાઓ છે. જેમકે, પદાન્વય, સંધિ, સમાસ, શબ્દોની અનેકાર્થતા વગેરે. આ બધી લાક્ષણિકતાઓનો ઉપયોગ કરીને સંસ્કૃતના સુપ્રસિદ્ધ કવિઓએ પોતાની કવિતામાં અનેક પ્રકારના ચમત્કારો સર્જ્યા છે અને એ રીતે પોતાની કૃતિથી આ કવિઓએ પુષ્કળ યશ મેળવ્યો છે. ઘણા કવિઓએ તો આવા એકાદ ચમત્કારપૂર્ણ શ્લોકની રચના કરીને પોતાને અમર બનાવી દીધા છે.

આવી રચનાઓ અનેકત્ર સંગ્રહ પામી છે. તે બધા સંગ્રહોમાંથી અહીં માત્ર દસ પદ્યોને લેવામાં આવ્યાં છે. આમાંનાં પ્રથમ પાંચ પ્રહેલિકા પ્રકારનાં છે. બાકીનાં ત્રણ પદ્યો સંસ્કૃતની ઉપર જણાવેલી લાક્ષણિકતાઓનો આશ્રય લઈને જુદા-જુદા પ્રકારની અનેરી ચમત્કૃતિ રજૂ કરે છે.

પ્રસ્તુત પદ્યોના અભ્યાસથી કાવ્યાત્મક ચમત્કૃતિના રસનો આસ્વાદ તો કરીશું જ, સાથે સાથે જગતના કેટલાક પદાર્થોની ખાસિયતો, કેટલીક ઐતિહાસિક વિગતો અને અમુક નૈતિક બાબતોનો બોધ પણ મેળવીશું.]

कं संजघान कृष्णः का शीतलवाहिनी गङ्गा ।
के दारपोषणरताः कं बलवन्तं न बाधते शीतम् ॥1॥

तातेन कथितं पुत्र लेखं लिख ममाज्ञया ।
न तेन लिखितो लेखः पितुराज्ञा न लोपिता ॥2॥

सीमन्तिनीषु का शान्ता राजा कोऽभूत् गुणोत्तमः ।
विद्वद्भिः का सदा वन्द्या चात्रैवोक्तं न बुध्यते ॥3॥

व्रजन्ति पद्मानि कदा विकासं
प्रिया गते भर्तरि किं करोति ।
रात्रौ च नित्यं विरहातुरा का
सूर्योदये रोदिति चक्रवाकी ॥ 4 ॥

आदौ नकारः परतो नकारः मध्ये नकारेण हतो दकारः ।
एवं नकारत्रयसंयुतस्य का दानशक्तिः खलु नन्दनस्य ॥5॥

एको ना विंशतिः स्त्रीणां स्नानार्थं सरयुं गताः ।
विंशतिः पुनरायाताः एको व्याघ्रेण भक्षितः ॥ 6 ॥
तुरोऽहं प्रथमं हित्वा चरोऽस्मि मध्यमं विना ।
आद्यमध्यान्तिमैर्युक्तः को भवामि वदन्तु भोः ॥ 7 ॥
अहं च त्वं च राजेन्द्र लोकनाथावुभावपि ।
बहुव्रीहिरहं राजन् षष्ठीतत्पुरुषो भवान् ॥ 8 ॥

ટિપ્પણી

નામ (પુંલ્લિંગ) : लेखः લખાણ, લેખ **नकारः** વર્ણમાળાનો **'न'** વર્ણ **दकारः** વર્ણમાળાનો **'द'** વર્ણ **नन्दन** એક માણસનું નામ (આમાં આગળ અને પાછળ ન (નહીં, એવો નિષેધાર્થક) છે, વચ્ચે એક દ (દાન કર - દે, એવા અર્થનો વાચક) હતો. તે પણ (નન્દન - એ શબ્દમાં) વચ્ચે આવેલા ન વર્ણથી હણાઈ ગયો છે, મરી પરવાર્યો છે. આથી નન્દન પાસે દાન કરવાની શક્તિ ક્યાંથી હોય ? અહીં આ રહસ્ય છે.) **बहुव्रीहिः** સમાસનો એક પ્રકાર **षष्ठी तत्पुरुषः** સમાસનો એક પ્રકાર.

(સ્ત્રીલિંગ) : गङ्गा ગંગા નદી **सीमन्तिनी** સેંથાવાળી સ્ત્રી, પરણેલી સ્ત્રી **प्रिया** પત્ની, કાન્તા **चक्रवाकी** ચક્રવાક પક્ષિણી, ચકવી **विंशति** વીસ (સંખ્યા) **सरयु** સરયુ નદી (જેના તટે અયોધ્યા છે.)

(નપુંસકલિંગ) : शीतम् ઠંડક, ઠંડી **पद्मम्** કમળ

સમાસ : गुणोत्तमः (गुणेषु उत्तमः । सप्तमी तत्पुरुष) । विरहातुरा (विरहेण आतुरा । तृतीया तत्पुरुष) सूर्योदये (सूर्यस्य उदयः सूर्योदयः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) । दानशक्तिः (दानस्य शक्तिः । षष्ठी तत्पुरुष) आद्यमध्यान्तिमैः (आद्यः च मध्यः च अन्तिमः च आद्यमध्यान्तिमाः, तैः । इतरेतर द्वन्द्व) । राजेन्द्रः (राज्ञाम् इन्द्रः, षष्ठी तत्पुरुष) । लोकनाथौ (बहुव्रीहिपक्षे – लोकाः (= जनाः) नाथाः (= स्वामिनः) यस्य सः – एवंविधः अहम् – निर्धनः, याचकत्वात् । षष्ठीतत्पुरुषपक्षे – लोकानाम् (= जनानाम्) नाथः (= स्वामी) – एवंविधः, त्वम् राजा, पालकत्वात् ।)

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ :

(આત્મનેપદ) **बाध् (बाधते)** પજવવું, પીડા પહોંચાડવી

ચતુર્થ ગણ : (આત્મનેપદ) **बुध् (बुध्यते)** જાણવું, બોધ થવો

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : कं संजघान કોનો સંહાર કર્યો (અન્ય પક્ષમાં – कंसं जघान કંસનો સંહાર કર્યો) **का शीतलवाहिनी** કોણ શીતળતાનું વહન કરનારી છે. (અન્ય પક્ષમાં – काशीतलवाहिनी કાશી નગરીના તળમાં વહેનારી) **के दारपोषणरताः** કોણ પરિવારનું પોષણ કરવામાં રત છે. (અન્ય પક્ષમાં – केदारपोषणरताः કેદારનું એટલે કે ખેતરનું પોષણ કરવામાં રત) **कं बलवन्तम्** કયા બળવાળાને (અન્ય પક્ષમાં – कम्बलवन्तम् કામળાવાળાને) **न तेन** તેણે નહીં (અન્ય પક્ષમાં – नतेन નમ્ર બનેલાએ) **सीमन्तिनीषु का शान्ता** પરણેલી સ્ત્રીઓમાં કોણ શાંત છે. (ચરણનો આદિ અને અન્ત્ય વર્ણ મેળવતાં ઉત્તર બની જાય છે – सीता । આવી જ રીતે બાકીનાં ચરણોનો ઉત્તર છે – રામ, વિદ્યા.) **अत्रैवोक्तम् न बुध्यते** અહીં જ કહી દીધું છે, છતાં

સમજાતું નથી અથવા છતાંય જણાતું નથી ? **गते भर्तरि** પતિ (પરલોકમાં) ચાલ્યો જાય છે ત્યારે **रोदिति** રડે છે. **नकारत्रयसंयुतस्य नन्दनस्य** ત્રણ નકારથી જોડાયેલા એવા નન્દનથી **एको ना विंशतिः स्त्रीणाम्** એક નર અને વીસ સ્ત્રીઓ (પક્ષમાં - एकोनविंशतिः स्त्रीणाम् સ્ત્રીઓમાંની ઓગણીસ સ્ત્રીઓ **तुरोऽहं प्रथमं हित्वा** પહેલાને છોડી દેતાં **तुर** છું. **चरोऽस्मि मध्यमं विना** મધ્યમ (વચલા) વર્ણ વગર હું **चर** ચર છું. **आद्यमध्यान्तिमैर्युक्तः** આદ્ય, મધ્ય અને અંતિમ વર્ણોથી જોડાયેલ **कः भवामि** કોણ છું ? કોણ હોઈશ ? **वदन्तु** કહો. **लोकनाथावुभावपि** આપણે બંને લોકનાથ છીએ.

(2) સંધિ : चात्रैवोक्तम् (च अत्र एव उक्तम्) । तुरोऽहम् (तुरः अहम्) । को भवामि (कः भवामि) । लोकनाथावुभावपि (लोकनाथौ उभौ अपि) । बहुव्रीहिरहम् (बहुव्रीहिः अहम्) ।

સ્વાધ્યાય

1. विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चित्वा लिखत ।

(1) कंसं कः जघान ? ◯

(क) कृष्णः (ख) भीमः (ग) बलरामः (घ) उग्रसेनः

(2) केन कथितं पुत्र लेखं लिख इति ? ◯

(क) कृष्णेन (ख) मित्रेण (ग) तातेन (घ) स्वयमेव

(3) राजा कः अभूत् गुणोत्तमः ? ◯

(क) युधिष्ठिरः (ख) रामः (ग) कृष्णः (घ) विभीषणः

(4) व्रजन्ति पद्मानि कदा विकासम् ? ◯

(क) सूर्योदये (ख) प्रातःकाले (ग) प्रभाते (घ) मध्याह्ने

(5) एकः केन भक्षितः ? ◯

(क) सिंहेन (ख) व्याघ्रेण (ग) रोगेण (घ) ध्वनिना

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) पुत्रेण कस्य आज्ञा न लोपिता ?

(2) चक्रवाकी कदा विरहातुरा भवति ?

(3) प्रिया गते भर्तरि किं करोति ?

(4) नकारत्रयसंयुतस्य नन्दनस्य का नास्ति ?

(5) विद्वद्भिः का सदा वन्द्या ?

(6) शीतं कं न बाधते ?

3. **निम्नलिखितानां पदानां समासप्रकारं लिखत ।**

(1) गुणोत्तमः .... (2) विरहातुरा .... (3) सूर्योदयः ....
(4) दानशक्तिः .... (5) लोकनाथः ....

4. **प्रदत्तान् शब्दान् प्रयुज्य वाक्यानि विरचयत ।**

(1) કયા બળવાળાને ઠંડી હેરાન કરતી નથી ?
(किम् बलवत् शीत न बाध् ।)

(2) રાજા રામ ગુણોત્તમ છે.
(नृप राम गुणोत्तम अस् ।)

(3) કમળ ક્યારે વિકાસ પામે છે ?
(पद्म कदा विकास व्रज् ?)

(4) આદિમાં નકાર છે અને પાછળ પણ નકાર છે.
(आदि नकार अस् परतः अपि नकार अस् ।)

(5) પહેલાને ત્યાગી દેતાં હું 'તુર' છું.
(प्रथम वि + हा + त्वा > य अस्मद् 'तुर' अस् ।)

5. **मातृभाषायाम् उत्तरत ।**

(1) कं संजघान कृष्णः । આ વાક્યના બે અર્થ કયા કયા છે ?
(2) નન્દન પાસે દાનશક્તિ કેમ નથી ?
(3) સ્નાન માટે વાસ્તવમાં કેટલા લોકો ગયા હતા ?
(4) રાજા અને ભિક્ષુક બંને લોકનાથ શા માટે છે ?

6. **श्लोकाननुलक्ष्य यथायोग्यं संयोजयत ।**

क	ख
(1) एको न विंशतिः स्त्रीणाम्	(1) चात्रैवोक्तं न बुध्यते ।
(2) बहुव्रीहिरहं राजन्	(2) स्नानार्थं सरयुं गता ।
(3) विद्वद्भिः सदा वन्द्या	(3) खलु नन्दनस्य ।
(4) तातेन कथितं पुत्र	(4) पाण्डवाः हर्षमागताः ।
(5) का दानशक्तिः	(5) षष्ठीतत्पुरुषो भवान् ।
	(6) लेखं लिख ममाज्ञया ।

પ્રવૃત્તિઓ

- અન્ય ભાષાની પ્રહેલિકાઓ એકત્ર કરો.
- લોકનાથ શબ્દના જેવા દ્વિવિધ સમાસના પ્રયોગો એકત્ર કરી તેમના અર્થોનું પત્રક તૈયાર કરો.
- એક કરતાં વધારે અર્થ ધરાવતા હોય, તેવાં સંસ્કૃત વાક્યોનો સંગ્રહ કરો.

20. संस्कृतभाषायाः वैशिष्ट्यम्

[સંસ્કૃત ભાષાની અનેક વિશેષતાઓ છે. એક તો આ આપણા ભારતની પ્રાચીનતમ ભાષા છે. વળી તે આપણી સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રભાષા પણ છે. તે ભારતીય પ્રાચીન સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિવાહક છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃતભાષા માત્ર ભારતીય ભાષાઓની જ નહીં, પરંતુ વિશ્વની અનેક ભાષાઓની જનની છે.

સંસ્કૃતની ખ્યાતિ સર્વત્ર છે. પરંતુ અત્યારે તે પ્રાચીન જમાનાની જેમ બોલચાલની ભાષા રહી નથી. આને લીધે લોકોને તેની સાથે આત્મીયતા બંધાતી નથી. એક ભાષા તરીકે સંસ્કૃતની જે ખૂબીઓ છે, તે જનસમાજે જાણવી જરૂરી છે. પ્રસ્તુત પાઠમાં તે દિશામાં પ્રવૃત્તિનો ઉપક્રમ અને પ્રયત્ન છે.

અહીં સંસ્કૃતની ભાષાગત વિશેષતાઓની સાથે તેનામાં રહેલું અભિવ્યક્તિનું સામર્થ્ય અને અભિવ્યક્તિ માટેના વિવિધ વિકલ્પોને સમજાવવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે.]

वयं जानीमः यत् संस्कृतभाषा सर्वासां भारतीयभाषाणां जननी वर्तते । अथ च संसारे याः भाषाः सन्ति तासु सा प्राचीनतमा भाषा । अस्याः भाषायाः अनेकविधं वैशिष्ट्यम् अस्ति । अत्र उदाहरणरूपेण किञ्चित् वैशिष्ट्यं प्रदर्शयामः ।

प्रथमं वैशिष्ट्यम् । संसारस्य समस्तेषु पुस्तकालयेषु प्राचीनतमः ग्रन्थः वर्तते ऋग्वेदः । अयमपि संस्कृतभाषायाः एव ग्रन्थः । एवं संसारस्य प्रथमं पुस्तकमपि संस्कृतस्यैव वर्तते न तु कस्याश्चित् अन्यस्याः भाषायाः ।

द्वितीयं वैशिष्ट्यम् । संस्कृतभाषायाः या वर्णमाला अस्ति, तत्र यः वर्णक्रमः निर्धारितः वर्तते, सः वैज्ञानिकः तार्किकः च अस्ति । प्रकृतितः सर्वेभ्यः मानवेभ्यः यत् उच्चारणतन्त्रं प्राप्तम् अस्ति, तस्य अनुसरणं कृत्वा अत्र वर्णमालायां वर्णानां क्रमः निर्धारितो वर्तते । उच्चारणतन्त्रस्य अनुसारम् अकारस्य उच्चारणम् प्रथमं भवति । अतः वर्णमालायाम् अकारः प्रथमः वर्तते । एवमेव व्यञ्जनवर्णेषु ककारस्य क्रमः पूर्वं चकारस्य च क्रमः पश्चात् वर्तते तस्यापि कारणमिदमेव । अन्यासु भाषासु याः वर्णमालाः सन्ति, तत्र एतादृशः तार्किकः वैज्ञानिकश्च क्रमः न मिलति ।

तृतीयं वैशिष्ट्यम् । आचार्येण पाणिनिना विरचितम् अष्टाध्यायीनाम्ना प्रसिद्धं संस्कृतव्याकरणं मानवमस्तिष्कस्य सर्वोत्तमा कृतिः वर्तते । एतादृशं व्याकरणम् अन्यत्र न उपलभ्यते ।

चतुर्थं वैशिष्ट्यम् । संस्कृतभाषायां महाभारतनाम्ना प्रसिद्धः एकः ग्रन्थः वर्तते । सः लक्षश्लोक-परिमितः । एतादृशः विशालकायः ग्रन्थः निखिलेऽपि संसारे नास्ति । इदमपि संस्कृतस्य अपरं वैशिष्ट्यम् ।

पञ्चमं वैशिष्ट्यम् । रामायणम् नाम सुप्रसिद्धम् आदिकाव्यम् अस्ति । पुरातने भारते अयं ग्रन्थः अनेकासु लिपिषु लिखितः । सम्प्रति सः नेवारी, मैथिली, बंगाली, देवनागरी, तेलगु, ग्रन्थ, मलयालम, शारदा इत्यादिषु लिपिषु लिखितः मिलति । संस्कृतभाषायाः एतादृशाः बहवो ग्रन्थाः सन्ति ये प्राचीनकाले अनेकासु लिपिषु लिखिताः । एतादृशः उपक्रमः अपि संस्कृतस्यैव वैशिष्ट्यम् वर्तते ।

षष्ठं वैशिष्ट्यम् । संस्कृतभाषायाः पञ्चतन्त्रनामकः ग्रन्थः प्रायः विश्वस्य सर्वासु भाषासु अनूदितः वर्तते । एतादृशं सौभाग्यम् अन्यस्याः कस्याश्चित् भाषायाः ग्रन्थेन अद्यावधि न प्राप्तम् ।

सप्तमं वैशिष्ट्यम् । संस्कृतसाहित्ये दशकुमारचरितनाम्ना प्रसिद्धं कथापुस्तकं वर्तते । तस्य सप्तमे उच्छ्वासे एकं पात्रं प-वर्गप्रयोगरहितानि वाक्यानि वदति । वर्णमालाया: अमुकान् वर्णान् विहाय संवादकरणं संस्कृते एव संभवति, नान्यत्र ।

अष्टमं वैशिष्ट्यम् । एकस्य वर्णस्य प्रयोगेण काव्यकरणम् संस्कृते एव संभवति । महाकविना माघेन विरचिते शिशुपालवधमहाकाव्ये दकारस्य नकारस्य च एकमात्रस्य वर्णस्य प्रयोगेण निर्मितानि पद्यानि अस्य प्रमाणानि सन्ति ।

एवम् संस्कृतस्य अनेकानि वैशिष्ट्यानि सन्ति ।

ટિપ્પણી

નામ (પુંલ્લિંગ) : अकार: अ અક્ષર, વર્ણમાળાનો પ્રથમ સ્વર-અક્ષર **ककार: क** અક્ષર, વ્યંજનોમાં પ્રથમ વર્ણ

(સ્ત્રીલિંગ) : प्रकृति: કુદરત

(નપુંસકલિંગ) : वैशिष्ट्यम् વિશેષતા, ખાસિયત **मस्तिष्कम्** મસ્તક, દિમાગ

વિશેષણ : प्राचीनतम સૌથી પ્રાચીન, અતિશય જૂનું **तादृश** તેવું **एतादृश** આવું **एकाधिक** એક કરતાં વધારે

અવ્યય : प्राय: મોટા ભાગે, ઘણું કરીને **अद्य** આજે

સમાસ : पुस्तकालय: (पुस्तकानाम् आलय: पुस्तकालय: । षष्ठी तत्पुरुष) । कथापुस्तकम् (कथानाम् पुस्तकम् कथापुस्तकम् । षष्ठी तत्पुरुष) । वर्णमाला (वर्णानां माला वर्णमाला । षष्ठी तत्पुरुष) । मानवमस्तिष्कम् (मानवस्य मस्तिष्कम् मानवमस्तिष्कम् । षष्ठी तत्पुरुष) । शिशुपालवध: (शिशुपालस्य वध: शिशुपालवध: । षष्ठी तत्पुरुष) ।

ક્રિયાપદ : ષષ્ઠ ગણ (પરસ્મૈપદ) **मिल् (मिलति)** મળવું.

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : सर्वासाम् બધીનું (સ્ત્રી.) **उपलभ्यन्ते** પ્રાપ્ત થાય છે. **अनुदित:** અનુવાદ કરાયેલો **प-प्रयोगरहितानि** પ-વર્ગ (એટલે પ, ફ, બ, ભ અને મ અક્ષરો) જેમાં ન હોય તેવા શબ્દોવાળાં વાક્યોનો પ્રયોગ, **विहाय** છોડીને, **प्रकृतित:** કુદરત પાસેથી.

(2) સંધિ : संस्कृतस्यैव (संस्कृतस्य एव) । निर्धारितो वर्तते (निर्धारित: वर्तते) । कारणमिदमेव (कारणम् इदम् एव) । वैज्ञानिकश्च (वैज्ञानिक: च) । निखिलेऽपि (निखिले अपि) । बहवो ग्रन्था: (बहव: ग्रन्था:) ।

સ્વાધ્યાય

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) संस्कृतभाषायां लक्षश्लोकपरिमितः ग्रन्थः कः ? ◯

(क) महाभारतम् (ख) रामायणम् (ग) दशकुमारचरितम् (घ) विष्णुपुराणम्

(2) संसारस्य प्राचीनतमः ग्रन्थः .... वर्तते ? ◯

(क) रामायणम् (ख) भागवतपुराणम् (ग) ऋग्वेदः (घ) यजुर्वेदः

(3) मुखतः उच्चारणकाले कस्य स्वर-वर्णस्य प्रादुर्भावः प्रथमं भवति ? ◯

(क) एकारस्य (ख) उकारस्य (ग) ईकारस्य (घ) अकारस्य

(4) संस्कृतस्य वर्णमालायां वर्णानां क्रमः कस्य आधारेण निर्धारितः अस्ति ? ◯

(क) व्यञ्जनस्य (ख) स्वरस्य (ग) उच्चारणतन्त्रस्य (घ) वर्णस्य

(5) दशकुमारचरितस्य कतमे उच्छ्वासे प-वर्गप्रयोगरहितानि वाक्यानि सन्ति ? ◯

(क) सप्तमे (ख) पञ्चमे (ग) द्वितीये (घ) अष्टमे

(6) पाणिनिना रचितस्य व्याकरणस्य किं नाम ? ◯

(क) पञ्चाक्षरी (ख) शताध्यायी (ग) अष्टाध्यायी (घ) अष्टाङ्गी

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

(1) संस्कृतभाषायाः कः ग्रन्थः सर्वासु भाषासु अनूदितः वर्तते ?

(2) व्यञ्जनवर्णेषु कस्य क्रमः प्रथमः वर्तते ?

(3) माघेन रचितस्य काव्यस्य नाम किं वर्तते ?

(4) ऋग्वेदः कीदृशः ग्रन्थः वर्तते ?

(5) महाभारते कति श्लोकाः सन्ति ?

3. रेखाङ्कितपदानां स्थाने प्रकोष्ठात् उचितं पदं चित्वा प्रश्नवाक्यं रचयत ।

(किम्, कस्मिन्, कः, कासाम्)

(1) संस्कृतस्य <u>वैशिष्ट्यं</u> प्रदर्शयामः ।

(2) <u>ऋग्वेदः</u> प्राचीनतमः ग्रन्थः वर्तते ।

(3) संस्कृतभाषा <u>भारतीयभाषाणां</u> जननी ।

(4) <u>पञ्चतन्त्रनामकः</u> ग्रन्थः सर्वासु भाषासु अनूदितः वर्तते ।

4. शब्दरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(1)	ग्रन्थेन	....	....
(2)	....	....	वाक्यानि
(3)	....	....	सप्तमेषु
(4)	आचार्यः	....	....
(5)	....	....	भाषासु

5. प्रदत्तान् शब्दान् प्रयुज्य वाक्यानि रचयत ।

(1) સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક ગ્રંથો છે.

संस्कृतभाषा अनेक ग्रन्थ वृत् ।

(2) સંસારનું પ્રથમ પુસ્તક ઋગ્વેદ છે.

संसार प्रथम पुस्तक ऋग्वेद अस् ।

(3) રામાયણ પ્રસિદ્ધ આદિકાવ્ય છે.

रामायण प्रसिद्ध आदिकाव्य वृत् ।

(4) આ પણ સંસ્કૃતની વિશેષતા છે.

इदम् अपि संस्कृत वैशिष्ट्य वृत् ।

6. मातृभाषया उत्तराणि लिखत ।

(1) સંસ્કૃતભાષાની કોઈપણ બે વિશિષ્ટતા જણાવો.

(2) સંસ્કૃત વર્ણમાલાની વિશેષતા દર્શાવો.

(3) દશકુમારચરિતની વિશેષતા દર્શાવો.

પ્રવૃત્તિઓ

- સંસ્કૃત ભાષામાંનાં ધ્યેયવાક્યોનો સંગ્રહ કરો.
- સંસ્કૃત ભાષાનાં સામયિકોની યાદી બનાવો.

•

अभ्यास 1 : पुनरावर्तनम्

કર્તૃકારક અને વર્તમાનકાળનાં ક્રિયાપદોનું પુનરાવર્તન

નીચેનાં વાક્યો વાંચો -

(1) सः छात्रः वेदं पठति ।

(2) हे बालक, त्वं वेदं पठसि ।

(3) अहम् प्रातः वेदं पठामि ।

આપણે આઠમા ધોરણમાં આ પ્રકારનાં ક્રિયાપદોવાળી રચનાઓ ભણી ગયા છીએ, આથી આગળનું ભણીએ એ પહેલાં થોડું પુનરાવર્તન કરી લઈએ.

ઉપરનાં ત્રણેય વાક્યોમાં पठ् ધાતુ (ક્રિયાશબ્દ) વપરાયો છે. પરન્તુ આ पठ् ધાતુનાં જે રૂપો વપરાયાં છે, તે જુદાં જુદાં છે. જેમકે, પહેલા વાક્યમાં पठति છે, બીજા વાક્યમાં पठसि છે અને ત્રીજા વાક્યમાં पठामि છે. આ ફેરફાર શા કારણે છે, તે જાણવું જરૂરી છે. ઉપરનાં વાક્યોને ધ્યાનપૂર્વક જોતાં જણાય છે કે -

(1) જ્યાં सः છે, ત્યાં पठति રૂપ વપરાયું છે.

(2) જ્યાં त्वम् છે, ત્યાં पठसि રૂપ વપરાયું છે. જ્યારે,

(3) જ્યાં अहम् છે, ત્યાં पठामि રૂપ વપરાયું છે.

અહીં વપરાયેલું सः એ तद्નું, त्वम् એ युष्मद्નું અને अहम् એ अस्मद्નું પ્રથમા એકવચનનું રૂપ છે. આ પ્રથમા વિભક્તિનાં દ્વિવચન અને બહુવચનનાં રૂપોમાં પણ આ જ રીતે રૂપફેર જોવા મળે છે, જે નીચેના કોઠા ઉપરથી જાણી શકાશે -

વર્તમાનકાળ (लट्लकार)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉત્તમ પુરુષ (પહેલો પુરુષ)	अहम् पठामि	आवाम् पठावः	वयम् पठामः
મધ્યમ પુરુષ (બીજો પુરુષ)	त्वम् पठसि	युवाम् पठथः	यूयम् पठथ
અન્ય પુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)	सः पठति	तौ पठतः	ते पठन्ति

આ ઉપરથી આપણે યાદ રાખવાનું છે કે વાક્યમાં જ્યારે त्वम्, युवाम्, यूयम् (युष्मद् - प्रथमा) આવે છે, ત્યારે અનુક્રમે पठसि, पठथः, पठथ અને જ્યારે अहम्, आवाम्, वयम् આવે છે, ત્યારે અનુક્રમે पठामि, पठावः पठामः એવાં ક્રિયાપદ વપરાય છે. જ્યારે આ સિવાયનું કોઈ પણ નામ વાક્યમાં વપરાયું હોય, તો ત્યાં વચન મુજબ ક્રમશઃ पठति, पठतः, पठन्ति એવાં ક્રિયારૂપ વપરાય છે. (ઘણી વખતે સંસ્કૃતભાષાના વાક્યમાં આ सः વગેરે પદોનો સંદર્ભ હોય છે ખરો, પણ તે વપરાતાં નથી. જેમકે रामायणं पठामि । અહીં अहम् એવું (अस्मद्નું) પદ સાક્ષાત્ વપરાયું નથી. છતાં पठामि રૂપ ઉપરથી આ વાક્યમાં अहम् પદનું (अहं रामायणं पठामि । એમ) અનુસંધાન કરી લેવાય છે. આવું જ અન્યત્ર પણ સમજી લેવું.)

આ વખતે આપણે વર્તમાનકાળ ઉપરાંત ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળનાં (પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદ-બંનેનાં) ક્રિયાપદો પણ શીખવાના છીએ. આ બધાં જ ક્રિયાપદોમાં આવી જ રીતે રૂપફેર જોવા મળે છે. તેથી દરેક વાક્ય રચતી વખતે આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. (ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળનાં રૂપો શીખતી વખતે આ રીતના રૂપફેરનું કોષ્ટક આગળ આપવામાં આવ્યું છે.)

સ્વાધ્યાય

1. समुचितेन क्रियापदेन रिक्तानां स्थानानां पूर्तिः करणीया ।

(1) देवगणाः मेधाम् .... । (यच्छति, यच्छतः, यच्छन्ति)

(2) वयम् अग्निम् .... । (पूजयामि, पूजयामः, पूजयति)

(3) अधीशः पाठशालाम् .... । (गच्छति, गच्छामि, गच्छसि)

(4) हे छात्राः, यूयम् मन्त्रान् .... । (लिखति, लिखथ, लिखथः)

(5) सामगाः .... । (गायति, गायसि, गायन्ति)

2. सूचनानुसारं शब्दरूपं चिनुत ।

(1) हस्, अन्य-पुरुष-द्विवचनम् । (हसति, हसामः, हसतः)

(2) चल्, मध्यम-पुरुष-बहुवचनम् । (चलामि, चलथ, चलथः)

(3) खेल्, उत्तम-पुरुष-बहुवचनम् । (खेलति, खेलामः, खेलथ)

(4) खाद्, अन्य-पुरुष-बहुवचनम् । (खादसि, खादथ, खादन्ति)

(5) पा-पिब्, उत्तम-पुरुष-एकवचनम् । (पिबामि, पिबसि, पिबति)

(6) गम्-गच्छ्, मध्यम-पुरुष-द्विवचनम् । (गच्छन्ति, गच्छतः, गच्छथः)

3. योग्यं शब्दरूपं चिनुत ।

(1) .... पश्यामि । (अहम्, वयम्, त्वम्)

(2) .... तिष्ठावः । (तौ, आवाम्, वयम्)

(3) अहं गृहम् .... । (गच्छति, गच्छतः, गच्छामि)

(4) .... नश्यति । (सः, त्वम्, अहम्)

(5) वयम् .... । (कथयन्ति, कथयामः, कथयामि)

4. मातृभाषायाम् अनुवदत ।

(1) भक्ताः स्तोत्रं पठन्ति ।

(2) छात्रा पत्रं लिखति ।

(3) अहं गृहं गच्छामि ।

(4) वयम् ईश्वरं नमामः ।

(5) सिंहः वने वसति ।

5. संस्कृतभाषायाम् अनुवदत ।

(1) અધીશ ભણે છે.

(2) મૃગ ઘાસ ખાય છે.

(3) ત્રીશા પશુને જુએ છે.

(4) તું શું ખાય છે ?

(5) અમે વિદ્યાલય જઈએ છીએ.

> **વિશેષ :** ક્રિયાપદોને તેમના કર્તા સાથે (પુરુષ તથા વચનના સંદર્ભે) જોડતાં શીખવવું. એવી જ રીતે કર્તૃપદોને ઉચિત ક્રિયાપદના રૂપ સાથે જોડતાં શીખવવું.

•

अभ्यास 2 : कारक-विभक्ति-परिचयः

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

(1) त्वं यानेन गृहं गच्छसि ।

(2) शिक्षकात् छात्राः वेदस्य मन्त्रं पठन्ति ।

(3) छात्रः प्रश्नस्य उत्तराणि लेखिन्या सञ्चिकायां लिखति ।

ઉપરનાં વાક્યોમાં ક્રમશઃ ચાર, પાંચ અને છ - પદો છે. આ બધાં પદોને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય છે. (1) કારકપદ અને (2) ક્રિયાપદ. પ્રથમ વાક્યમાં त्वम्, यानेन અને गृहम् એ ત્રણ પદ કારકપદ છે, જ્યારે गच्छसि એ એકમાત્ર ક્રિયાપદ છે. એવી જ રીતે બીજાં બે વાક્યોમાં પણ पठन्ति અને लिखति એ બે ક્રિયાપદો છે, બાકીનાં બધાં કારકપદો છે. કારકપદોને નામપદ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

કારક શબ્દનો અર્થ થાય છે - કરનાર. ક્રિયાને જન્માવનાર પદાર્થ-વસ્તુઓને કારક કહેવાય છે. આવાં કારકોની સંખ્યા છ છે. જેમકે - કર્તા, કર્મ, કરણ, સમ્પ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ. આ બધાં કારકો ક્રિયાને જન્માવવામાં વત્તે-ઓછે અંશે મદદગાર બને છે. આ વાતને સરળતાથી સમજવા માટે નીચેનું ચિત્ર જુઓ.

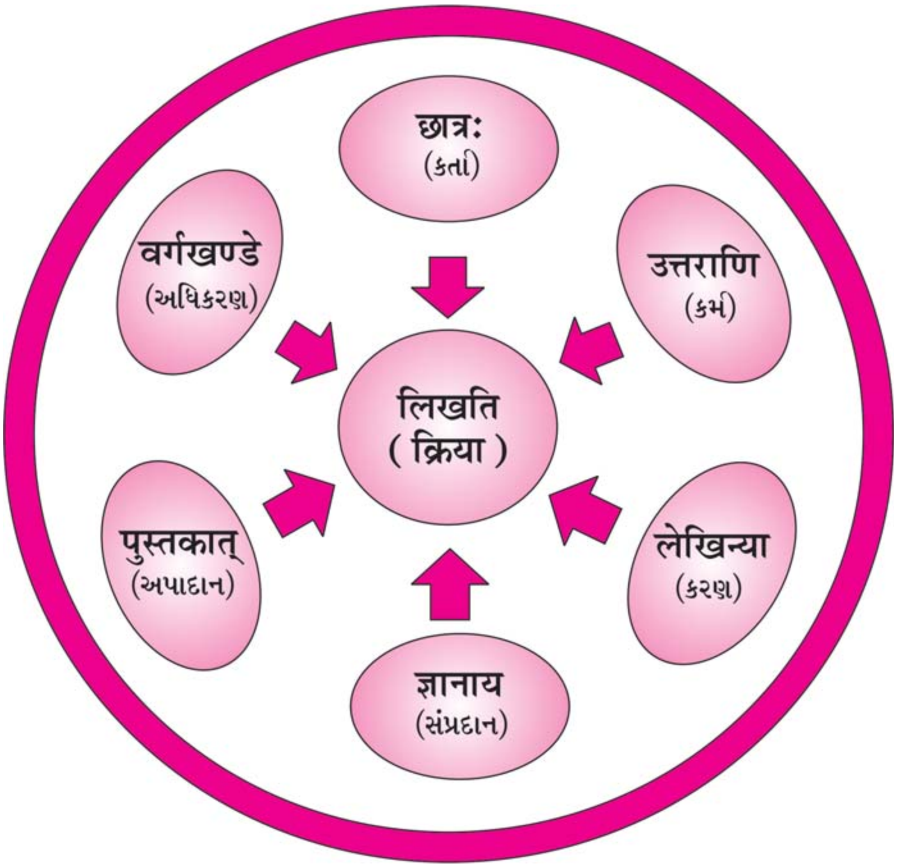

ઉપરના ચિત્રમાં लिखति (લખવું) ક્રિયાનાં જુદાં-જુદાં છ કારકોનો એકીસાથે પ્રયોગ થયો છે. આ છ કારકોની સાથે સંબંધ ધરાવનાર પદો પણ ક્યારેક વાક્યમાં વપરાતાં હોય છે. જેમકે छात्रः એ કર્તાની સાથે गुरुकुलस्य એવું એક સંબંધવાચક પદ પણ આવી શકે છે. આવી જ રીતે उत्तराणि એ કર્મની સાથે प्रश्नस्य, लेखिन्या એ કરણની સાથે काष्ठस्य જેવાં સંબંધ સૂચવનારાં પદો પણ વાપરી શકાય છે. આ જ રીતે બીજાં કારકોના સંદર્ભે પણ સમજવું. આ વાતને સમજવા માટે નીચેનું ચિત્ર જુઓ :

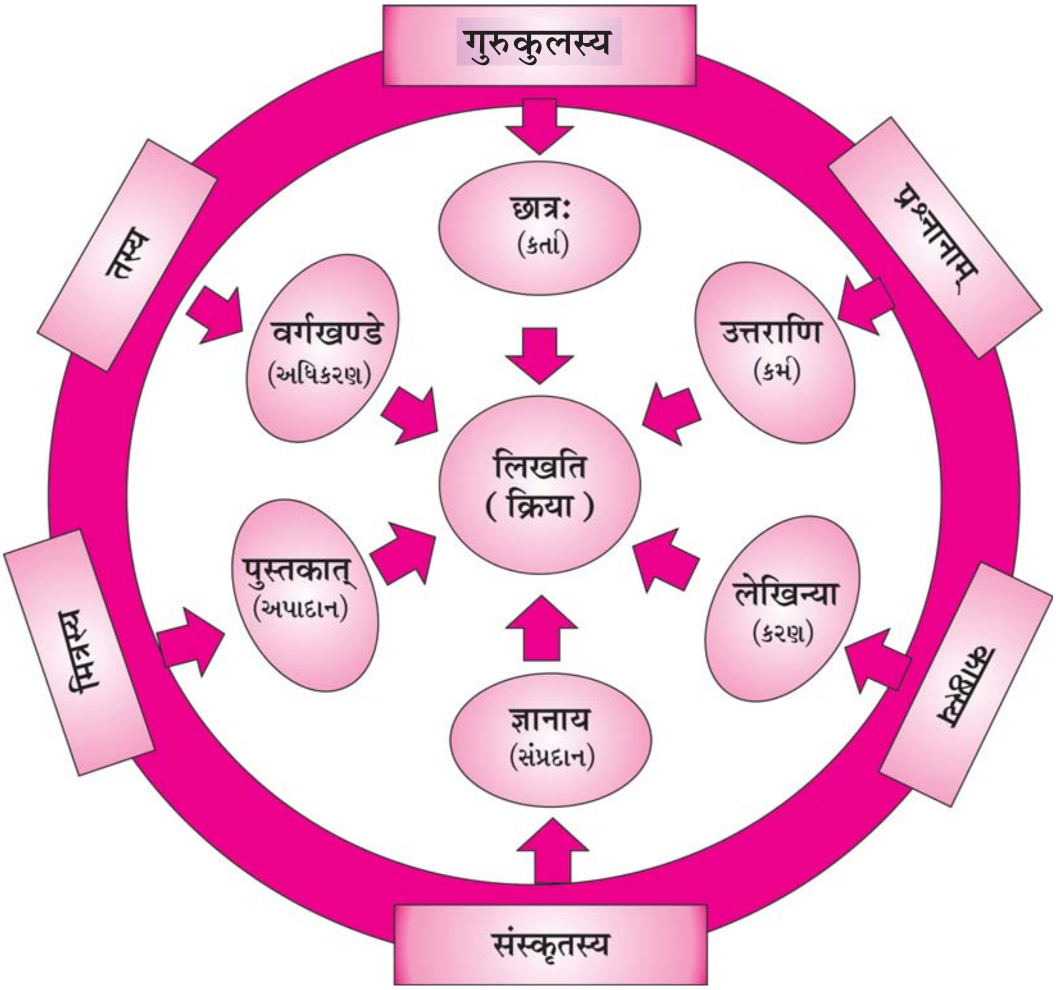

આમ સંસ્કૃતભાષામાં સરળમાં સરળ વાક્યની રચના આ રીતે થઈ શકે છે. ઉપર્યુક્ત બધાં પદોને યોગ્ય ક્રમે લખીશું, તો આ પ્રમાણે વાક્ય બનશે : गुरुकुलस्य छात्रः काष्ठस्य लेखिन्या संस्कृतस्य ज्ञानाय मित्रस्य पुस्तकात् तस्य वर्गखण्डे प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखति । (ગુરુકુળનો છાત્ર લાકડાની કલમથી સંસ્કૃતના જ્ઞાન માટે મિત્રના પુસ્તકમાંથી તેના વર્ગખંડમાં પ્રશ્નોના ઉત્તરોને લખી રહ્યો છે.) આ આખાય વાક્યમાં જુદાં જુદાં છ કારકો અને તે દરેકની સાથે એક-એક સંબંધવાચક પદ વપરાયેલું છે.

આ ઉપરાંત વાક્યમાં સંબોધન પદનો પણ પ્રયોગ થાય છે. જેમ-કે – हे गुरो ! गुरुकुलस्य छात्रः .... उत्तराणि लिखति । (કોઈ વ્યક્તિને પોતાના તરફ અભિમુખ કરવા માટે જે પદ વપરાય છે, તેને સંબોધનપદ કહે છે. આ સંબોધનપદનાં રૂપો પ્રથમા વિભક્તિનાં રૂપો જેવાં હોય છે. માત્ર એકવચનનું રૂપ થોડું જુદું પડે છે.)

અહીં તમે જોઈ શકશો કે ઉપરના વાક્યમાં કર્તા વગેરે કારકને કહેવા માટે મૂળ નામપદની સાથે (ગુજરાતી ભાષામાં વપરાય છે, તેમ સંસ્કૃત ભાષામાં પણ) કેટલાક વધારાના ધ્વનિઓ પણ વપરાયા છે. જેમકે छात्रः (छात्र + :) उत्तराणि (उत्तर + आणि) વગેરે. આ જે વધારાના ધ્વનિઓ ઉમેરાયા છે, તેમને વિભક્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ વિભક્તિ પ્રત્યયો જુદાં જુદાં કારકનો અર્થ કહેવા માટે વાપરવામાં આવે છે. (ગુજરાતી ભાષામાં જે તે કારકના અર્થને કહેવા માટે જે-જે વિભક્તિ પ્રત્યયો વપરાય છે, તેની સમજ કેળવવા માટે નીચે કોષ્ટક આપેલું છે. આ કોષ્ટક ઉપરથી સંસ્કૃતભાષાનાં કારકો અને વિભક્તિ પ્રત્યયોની પણ સમજ કેળવી શકાશે.)

વિભક્તિ, કારકો અને તેના માટે ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા પ્રત્યયો

વિભક્તિ	કારક	ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા પ્રત્યયો
પ્રથમા	કર્તા	૦ (શૂન્ય)/એ/
દ્વિતીયા	કર્મ	૦ (શૂન્ય)/ને
તૃતીયા	કરણ	થી/થકી/વડે
ચતુર્થી	સંપ્રદાન	ને માટે/માટે/કાજે/ને વાસ્તે
પંચમી	અપાદાન	થી/માંથી/પરથી/ને કારણે
ષષ્ઠી	સંબંધ	નો, ની, નું, ના / રા, રે, રી, રું, રો
સપ્તમી	અધિકરણ	માં / ની અંદર / ઉપર / ને વિષે
સંબોધન	સંબોધન	હે / ઓ / અરે

એક જ વસ્તુ કોઈ એક ક્રિયાના કે વિભિન્ન ક્રિયાઓના સંદર્ભે જુદાં-જુદાં કારક તરીકે ભાગ ભજવી શકે છે. જેમકે - આ નામ જુદી-જુદી ક્રિયાના સંદર્ભે ક્યાંક કર્તાકારક તો ક્યાંક કર્મકારક વગેરે રૂપે પણ વાપરી શકાય છે. જેમકે, નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

(1) पुस्तकम् अस्ति ।

(2) छात्रः पुस्तकम् पठति ।

(3) पुस्तकेन ज्ञानं भवति ।

(4) पुस्तकाय स्थानम् अस्ति ।

(5) पुस्तकात् श्लोकं लिखति ।

(6) पुस्तकस्य नाम रामायणम् अस्ति ।

(7) पुस्तके अष्टौ अध्यायाः सन्ति ।

ઉપરનાં વાક્યોમાં એક પુસ્તક એવું નામપદ વિવિધ સ્વરૂપે વપરાયું છે. આ પ્રકારનાં વિવિધ રૂપો સરળતાથી ધ્યાનમાં રહે તે માટે સંસ્કૃતમાં નીચે પ્રમાણેની રૂપાવલિ પ્રચલિત છે :

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा विभक्तिः	देवः	देवौ	देवाः
द्वितीया विभक्तिः	देवम्	देवौ	देवान्
तृतीया विभक्तिः	देवेन	देवाभ्याम्	देवैः
चतुर्थी विभक्तिः	देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्यः
पञ्चमी विभक्तिः	देवात्	देवाभ्याम्	देवेभ्यः
षष्ठी विभक्तिः	देवस्य	देवयोः	देवानाम्
सप्तमी विभक्तिः	देवे	देवयोः	देवेषु

આ પ્રમાણે દરેક નામનાં સાત વિભક્તિ અને ત્રણ વચનમાં કુલ એકવીસ રૂપો થાય છે, પરંતુ નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

(1) बालिका हस्तेन श्लोकं लिखति ।

(2) पाचकः अग्निना ओदनं पचति ।

(3) देवगणः मेधया मेधाविनं करोति ।

ઉપરનાં વાક્યોમાં કર્તાકારક પ્રથમા વિભક્તિમાં, કરણકારક તૃતીયા વિભક્તિમાં અને કર્મકારક દ્વિતીયા વિભક્તિમાં એકસરખી રીતે વપરાયું છે. આમ, અહીં કારક અને વિભક્તિ એકસરખાં છે, આમ છતાં દરેક નામપદનાં રૂપોમાં થોડો ફેર જોવા મળે છે. જેમકે बालिका, पाचकः, देवगणः । આ ત્રણેય રૂપો પ્રથમા એકવચનનાં છે. એમને ધ્યાનથી જોતાં જણાય છે કે बालिका એ નામની પાછળ વિસર્ગ વપરાયો નથી, જ્યારે पाचक અને देवगण એ બે નામોની પાછળ વિસર્ગ વપરાયો છે. એવી જ રીતે हस्तेन, अग्निना, मेधया એ ત્રણેય તૃતીયા એકવચનનાં રૂપો છે, છતાં हस्त નામની પાછળ एन, अग्नि એ નામની પાછળ ना અને मेधा એ નામની સાથે या ધ્વનિ જોડાયેલો છે. આ ધ્વનિઓ વાસ્તવમાં વિભક્તિના પ્રત્યયો છે. કયા નામની સાથે કેવા પ્રકારનો વિભક્તિ પ્રત્યય જોડાય છે, તેનો પણ અભ્યાસ કરવાનો રહે છે. આ પ્રકારના અભ્યાસ માટે નીચેની કેટલીક વિગતો ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. જેમકે, -

(1) દરેક નામના અન્તિમ વર્ણના આધારે જે-તે નામને ઓળખવામાં આવે છે. દા.ત., वेद (व् ए द् अ). આ નામપદના અંતમાં अ છે, તેથી તેને अकारान्त, अग्नि નામપદના અંતમાં इ છે, તેથી તેને इकारान्त, गुरु નામ પદના અંતમાં उ છે, તેથી તેને उकारान्त તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ જ રીતે બધાં નામોની તેને અંતે આવેલા વર્ણ ઉપરથી ઓળખ કરવાની હોય છે.

(2) ઉપર મુજબ નામપદની ઓળખ કર્યા પછી હવે તે નામપદ પુંલ્લિંગમાં છે, સ્ત્રીલિંગમાં છે કે નપુંસકલિંગમાં છે, તે જોવાનું રહે છે. જેમકે अग्नि એ નામપદ इकारान्त છે અને પુંલ્લિંગમાં છે. આથી अग्नि નામપદને इकारान्त પુંલ્લિંગ તરીકે ઓળખીશું.

આ રીતે અંતે આવેલા વર્ણ અને લિંગની ઓળખ નક્કી થઈ ગયા પછી, તેના આધારે જે-તે નામપદોની સાથે જોડાતા સાતેય વિભક્તિના પ્રત્યયોને સરળતાથી જાણી શકાય છે. આ વિભક્તિઓનાં વિવિધ રૂપો સરળતાથી ધ્યાનમાં રહે તે માટે સંસ્કૃતમાં નીચે પ્રમાણેની રૂપાવલિ પ્રચલિત બની છે. આ રૂપાવલિના આધારે કઈ વિભક્તિમાં કયા નામપદનું શું રૂપ બને છે, તે સરળતાથી યાદ રાખી શકાય છે. પાછળના કોષ્ટકો જુઓ :

(પાઠ્યક્રમમાં તમારે अकारान्त, इकारान्त, उकारान्त પુંલ્લિંગ, आकारान्त, इकारान्त, ईकारान्त સ્ત્રીલિંગ તથા अकारान्त નપુંસકલિંગ આટલાં રૂપો શીખવાનાં છે. તેથી આટલાં રૂપો અહીં આપવામાં આવ્યાં છે.)

(1) जन - (अकारान्त-पुल्लिङ्गशब्द)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા વિભક્તિ	जनः માણસ	जनौ બે માણસો	जनाः ઘણા માણસો
દ્વિતીયા વિભક્તિ	जनम् માણસને	जनौ બે માણસોને	जनान् ઘણા માણસોને
તૃતીયા વિભક્તિ	जनेन માણસથી, વડે	जनाभ्याम् બે માણસોથી, વડે	जनैः ઘણા માણસોથી, વડે
ચતુર્થી વિભક્તિ	जनाय માણસ માટે, કાજે	जनाभ्याम् બે માણસો માટે	जनेभ्यः ઘણા માણસો માટે
પંચમી વિભક્તિ	जनात् માણસથી, માંથી	जनाभ्याम् બે માણસોથી, માંથી	जनेभ्यः ઘણા માણસોથી, માંથી
ષષ્ઠી વિભક્તિ	जनस्य માણસનું, નો, ની	जनयोः બે માણસોનું, નો, ની	जनानाम् ઘણા માણસોનું, નો, ની
સપ્તમી વિભક્તિ	जने માણસમાં, ઉપર	जनयोः બે માણસોમાં, ઉપર	जनेषु ઘણા માણસોમાં, ઉપર
સંબોધન	हे जन હે માણસ	हे जनौ હે બે માણસો	हे जनाः હે ઘણા માણસો

આવી જ રીતે भूप રાજા, हस्त હાથ, बाल છોકરો, नर માણસ, पाचक રસોઈયો-આનાં રૂપો जन પ્રમાણે થાય છે. પણ તૃતીયા એકવચન नरेण તથા ષષ્ઠી બહુવચન नराणाम् થાય.

(2) मुनि - (इकारान्त-पुंल्लिङ्गशब्दः)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	मुनिः	मुनी	मुनयः
દ્વિતીયા	मुनिम्	मुनी	मुनीन्
તૃતીયા	मुनिना	मुनिभ्याम्	मुनिभिः
ચતુર્થી	मुनये	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
પંચમી	मुनेः	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
ષષ્ઠી	मुनेः	मुनयोः	मुनीनाम्
સપ્તમી	मुनौ	मुनयोः	मुनिषु
સંબોધન	हे मुने	हे मुनी	हे मुनयः

આવી જ રીતે निधि ભંડાર, पदाति પગે ચાલનારો, પગપાળો हरि વિષ્ણુ, नृपति રાજા વગેરે નામોનાં રૂપો થાય છે. પણ हरिનું તૃતીયા એકવચન हरिणा અને બહુવચન हरीणाम् થાય છે.

(3) भानु - (उकारान्त-पुंल्लिङ्गशब्दः)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	भानुः	भानू	भानवः
દ્વિતીયા	भानुम्	भानू	भानून्
તૃતીયા	भानुना	भानुभ्याम्	भानुभिः
ચતુર્થી	भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्यः
પંચમી	भानोः	भानुभ्याम्	भानुभ्यः
ષષ્ઠી	भानोः	भान्वोः	भानूनाम्
સપ્તમી	भानौ	भान्वोः	भानुषु
સંબોધન	हे भानो	हे भानू	हे भानवः

આવી જ રીતે गुरु ગુરુ, શિક્ષક साधु સજ્જન, ભલો માણસ पशु પશુ वायु પવન बन्धु ભાઈ, સગો માણસ વગેરે નામોનાં રૂપો થાય છે. પણ गुरुનું તૃતીયા એકવચન गुरुणा અને ષષ્ઠી બહુવચન गुरूणाम् થાય છે.

(4) लता - (आकारान्त-स्त्रीलिंगशब्दः)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	लता	लते	लताः
દ્વિતીયા	लताम्	लते	लताः
તૃતીયા	लतया	लताभ्याम्	लताभिः
ચતુર્થી	लतायै	लताभ्याम्	लताभ्यः
પંચમી	लतायाः	लताभ्याम्	लताभ्यः
ષષ્ઠી	लतायाः	लतयोः	लतानाम्
સપ્તમી	लतायाम्	लतयोः	लतासु
સંબોધન	हे लते	हे लते	हे लताः

આવી જ રીતે मक्षिका માખી, विक्रिया વિકાર, साधिका કાર્યને સિદ્ધ કરનારી, मनोदशा મનની દશા, मुद्रिका વીંટી વગેરે નામોનાં રૂપો થાય છે.

(5) भूमि - (इकारान्त-स्त्रीलिंगशब्दः)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	भूमिः	भूमी	भूमयः
દ્વિતીયા	भूमिम्	भूमी	भूमीः
તૃતીયા	भूम्या	भूमिभ्याम्	भूमिभिः
ચતુર્થી	भूम्यै, भूमये	भूमिभ्याम्	भूमिभ्यः
પંચમી	भूम्याः, भूमेः	भूमिभ्याम्	भूमिभ्यः
ષષ્ઠી	भूम्याः, भूमेः	भूम्योः	भूमीनाम्
સપ્તમી	भूम्याम्, भूमौ	भूम्योः	भूमिषु
સંબોધન	हे भूमे	हे भूमी	हे भूमयः

આવી જ રીતે वृष्टि વરસાદ, संहति સંગઠન, हानि નુકસાન વગેરે નામોનાં રૂપો થાય છે.

(6) नदी - (ईकारान्त स्त्रीलिंगशब्दः)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	नदी	नद्यौ	नद्यः
દ્વિતીયા	नदीम्	नद्यौ	नदीः
તૃતીયા	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
ચતુર્થી	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
પંચમી	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
ષષ્ઠી	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
સપ્તમી	नद्याम्	नद्योः	नदीषु
સંબોધન	हे नदि	हे नद्यौ	हे नद्यः

આવી જ રીતે शताब्दी સૈકું, सदी તાદૃશી તેવી, अङ्गुली આંગળી વગેરે નામોનાં રૂપો થાય છે.

(7) धेनु - (उकारान्त स्त्रीलिंगशब्दः)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	धेनुः	धेनू	धेनवः
દ્વિતીયા	धेनुम्	धेनू	धेनूः
તૃતીયા	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
ચતુર્થી	धेन्वै, धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
પંચમી	धेन्वाः, धेनोः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
ષષ્ઠી	धेन्वाः, धेनोः	धेन्वोः	धेनूनाम्
સપ્તમી	धेन्वाम्, धेनौ	धेन्वोः	धेनुषु
સંબોધન	हे धेनो	हे धेनू	हे धेनवः

આવી જ રીતે तनु શરીર, रज्जु દોરડું, रेणु ધૂળ વગેરે નામોનાં રૂપો થાય છે.

(8) फल - (अकारान्त नपुंसकलिंगशब्दः)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	फलम्	फले	फलानि
દ્વિતીયા	फलम्	फले	फलानि
તૃતીયા	फलेन	फलाभ्याम्	फलैः
ચતુર્થી	फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
પંચમી	फलात्	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
ષષ્ઠી	फलस्य	फलयोः	फलानाम्
સપ્તમી	फले	फलयोः	फलेषु
સંબોધન	हे फल	हे फले	हे फलानि

આવી જ રીતે निधान ખજાનો, ભંડાર उपनगर નાનું શહેર, નગર वित्त ધન, પૈસો चित्त મન, ચિત્ત व्यसन સંકટ, મુશ્કેલી, આપત્તિ વગેરે નામોનાં રૂપો થાય છે.

ઉપરનાં રૂપોનો આશ્રય લઈને ગુજરાતી ભાષાનાં કેટલાંક વાક્યોનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરવાનો ઉપક્રમ કરીશું. આ વાક્યોમાં મૂકેલા અંકો જે તે વિભક્તિને સૂચવે છે. તે મુજબ વિભક્તિ વાપરીને અનુવાદ કરવાનો છે.

(1) બાળક (1) દૂધ (2) પીવે છે.

(2) કુંભકાર (1) હાથથી (3) કામ (2) કરે છે, મશીનથી (3) નહીં.

(3) દીપાવલિના (6) દિવસે (7) મોટો ભાઈ (1) નાના ભાઈને (4) ભેટ (2) આપે છે.

(4) માણસ (1) આંખોથી (3) જુએ છે અને પગથી (3) ચાલે છે.

(5) ઘરમાં (7) હું (1) અને મારાં (6) માતા-પિતા (2) રહે છે.

(6) આંબાના (6) વૃક્ષ ઉપર (7) કેરીઓ (1) આવે છે.

(7) આકાશમાંથી (5) પાણી (1) વરસે છે અને ભૂમિમાં (7) ઊતરે છે.

(8) કાલિદાસ (1) ઉપમાલંકારના (6) કવિ (1) છે.

(9) પાણિનીય વ્યાકરણનાં (6) સૂત્રો (1) ભાષાના (6) નિયમો (2) સૂચવે છે.

(10) તલમાં (7) તેલ (1) દૂધમાં (7) માખણ (1) તથા સંસારમાં (7) ઈશ્વર (1) હોય છે.

સર્વનામ

વાક્યમાં ક્યારેક નામપદોને બદલે સર્વનામપદ પણ વપરાય છે. જોકે સંસ્કૃતમાં આવાં સર્વનામપદો ઘણાં છે, પરન્તુ તેમાંથી માત્ર નીચેનાં નિયત સર્વનામપદો અને તેમનાં રૂપોનો પરિચય મેળવીશું.

अस्मद् (હું)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	अहम्	आवाम्	वयम्
દ્વિતીયા	माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान्, नः
તૃતીયા	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
ચતુર્થી	मह्यम्, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, नः
પંચમી	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
ષષ્ઠી	मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
સપ્તમી	मयि	आवयोः	अस्मासु

युष्मद् (તું)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	त्वम्	युवाम्	यूयम्
દ્વિતીયા	त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान्, वः
તૃતીયા	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
ચતુર્થી	तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
પંચમી	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
ષષ્ઠી	तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः
સપ્તમી	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

(આ બંને સર્વનામનાં રૂપો ત્રણેય લિંગમાં એકસરખાં હોય છે. વળી, સર્વનામપદોમાં સંબોધન હોતું નથી.)

तद् (ते) પુંલ્લિંગ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	सः	तौ	ते
દ્વિતીયા	तम्	तौ	तान्
તૃતીયા	तेन	ताभ्याम्	तैः
ચતુર્થી	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
પંચમી	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
ષષ્ઠી	तस्य	तयोः	तेषाम्
સપ્તમી	तस्मिन्	तयोः	तेषु

तद् (ते) સ્ત્રીલિંગ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	सा	ते	ताः
દ્વિતીયા	ताम्	ते	ताः
તૃતીયા	तया	ताभ्याम्	ताभिः
ચતુર્થી	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
પંચમી	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
ષષ્ઠી	तस्याः	तयोः	तासाम्
સપ્તમી	तस्याम्	तयोः	तासु

तद् (ते) નપુંસકલિંગ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	तत्	ते	तानि
દ્વિતીયા	तत्	ते	तानि
તૃતીયા	तेन	ताभ्याम्	तैः
ચતુર્થી	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
પંચમી	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
ષષ્ઠી	तस्य	तयोः	तेषाम्
સપ્તમી	तस्मिन्	तयोः	तेषु

આવી જ રીતે यद् (જે), एतद् (આ), किम् (કોણ અથવા શું)નાં પણ ત્રણેય લિંગમાં જુદાં જુદાં રૂપો થાય છે.

સ્વાધ્યાય

1. समुचितेन रूपेण रिक्तस्थानानां पूर्तिः विधेया ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(1)	....	....	देवाः
(2)	शालया	....	....
(3)	....	....	वृक्षेषु
(4)	कवेः	....	....
(5)	....	....	शक्तीनाम्
(6)	जनन्यै	....	....
(7)	....	....	भानून्
(8)	अग्निम्	....	....
(9)	....	हे देव्यौ	....

2. निर्देशानुसारं शब्दरूपाणि चिनुत ।

(1) तृतीया-एकवचनम् ।

(क) ज्ञानेन (ख) ज्ञाने (ग) ज्ञानाभ्याम् (घ) ज्ञानात्

(2) सप्तमी-द्विवचनम् ।

(क) हस्तानाम् (ख) हस्तौ (ग) हस्तयोः (घ) हस्तेन

(3) षष्ठी-द्विवचनम् ।

(क) देव्योः (ख) देव्यौ (ग) देवीभ्याम् (घ) देवीः

(4) प्रथमा-बहुवचनम् ।

(क) भक्ती (ख) नद्यः (ग) शक्तयः (घ) वनैः

(5) द्वितीया-द्विवचनम् ।

(क) भानौ (ख) मुनी (ग) भूमौ (घ) नदी

3. अधोलिखितानां पदानां विभक्तिः वचनं च लिखत ।

(1) उद्यमेन (2) देवान् (3) संसारे (4) छात्राणाम्
(5) हिमालयात् (6) देशेषु (7) छायायाम् (8) ऋषिभिः
(9) पङ्क्तौ (10) मालया

4. अर्थम् आधृत्य कोष्ठकात् योग्यं शब्दरूपं चिनुत ।

(1) વિશ્વમાં

(क) विश्वात् (ख) विश्वेन (ग) विश्वे (घ) विश्वम्

(2) વચનો દ્વારા

(क) उक्तिभ्यः (ख) उक्तिः (ग) उक्त्या (घ) उक्तिभिः

(3) બે ખેતરોમાંથી

(क) क्षेत्रात् (ख) क्षेत्रेण (ग) क्षेत्राभ्याम् (घ) क्षेत्रस्य

(4) રાજ્યોના

(क) राज्यस्य (ख) राज्यानाम् (ग) राज्येषु (घ) राज्यैः

(5) વિદ્યાનું

(क) विद्याम् (ख) विद्यायाः (ग) विद्या (घ) विद्यया

5. कोष्ठकात् समुचितं रूपं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत ।

(1) .... पुस्तकालये पठति । (छात्राः, छात्रौ, छात्रः)

(2) .... क्रीडांगणे खेलतः । (क्रीडकः, क्रीडकाः, क्रीडकौ)

(3) .... गुरुं नमामि । (त्वम्, अहम्, वयम्)

(4) .... दर्शनाय गच्छन्ति । (भक्ताः, भक्तौ, भक्तः)

(5) .... सरस्वतीं वन्दामहे । (आवाम्, वयम्, अहम्)

(6) .... वने अवसन् । (मुनयः, मुनिः, मुनी)

(7) .... राजकुलं सेवन्ते । (पण्डितः, पण्डितौ, पण्डिताः)

(8) .... किं लिखति । (त्वम्, अहम्, सः)

6. कोष्ठकस्य मूलशब्दम् आधृत्य रिक्तस्थानं पूरयत ।

(1) शीतलेन .... सन्तोषः भवति । (जल)

(2) पाण्डवाः .... अवसन् । (विराटनगर)

(3) .... कार्याणि सिद्ध्यन्ति । (उद्यम)

(4) वयं .... सेवकाः स्मः । (राष्ट्र)

(5) शिवस्य .... चन्द्रः विभाति । (मस्तक)

(6) विद्यया .... भवति । (सुख)

(7) .... वचनं पालनीयम् । (ज्येष्ठ)

(8) गुरोः .... व्रजामि । (शरण)

(9) .... हस्ते पद्मानि सन्ति । (गुरु)

(10) वृक्षाः .... भवन्ति । (भूमि)

अभ्यास 3 : क्रियापदानि

(1) વર્તમાનકાળ : (लट्लकारः)

ધોરણ આઠમાં અને આ અગાઉના પુનરાવર્તનના પાઠમાં તમે વર્તમાનકાળનાં ક્રિયાપદો શીખી ગયા છો. તેના અનુસંધાનમાં અહીં એક વિશેષ બાબતને પણ તમારે ધ્યાન ઉપર લેવાની છે. જેમ કે, નીચેનાં વાક્યો વાંચો –

(1) अधीशः पठति ।

(2) तोषा नृत्यति ।

(3) त्रीशा लिखति ।

(4) हार्दी पूजयति ।

ઉપરનાં બધાં વાક્યોમાં વર્તમાનકાળનાં ક્રિયાપદો વપરાયાં છે. દરેક ક્રિયાપદને અંતે આવેલો ति પ્રત્યય એકસરખો છે. પરંતુ ધાતુ અને આ ति પ્રત્યયની વચ્ચે આવેલા વર્ણો (ધ્વનિઓ) જુદા જુદા છે. જેમકે– पठतिમાં पठ्–अ–ति એમ अ વર્ણ આવેલો છે, જ્યારે नृत्यतिમાં नृत्–य–ति એમ य વર્ણ આવેલો છે. એવી જ રીતે लिखतिમાં लिख्–अ–ति એમ अ વર્ણ આવેલો છે, જ્યારે पूजयतिમાં पूज्–अय–तिમાં अय આવેલો છે. આ વચ્ચે આવેલા વર્ણધ્વનિઓને વિકરણ પ્રત્યય કહે છે. આ વિકરણ પ્રત્યય ધાતુના ગણ મુજબ થતા હોવાને કારણે જુદા જુદા છે. સંસ્કૃતભાષામાં જેટલા ધાતુઓ છે. તે બધાને દસ ગણમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા છે. આ દસેય ગણના વિકરણ પ્રત્યયો અલગ અલગ છે. અહીં તમારે પહેલો, ચોથો, છઠ્ઠો અને દસમો એમ ચાર જ ગણના ધાતુઓનાં રૂપો શીખવાનાં છે. તેથી આ ચાર ગણના વિકરણ પ્રત્યયો ધ્યાનમાં રાખવાના છે. જેમકે, પહેલા ગણનો વિકરણ પ્રત્યય अ, ચોથા ગણનો य, છઠ્ઠા ગણનો अ અને દસમા ગણનો अय છે.

આ રીતે જોતાં જણાય છે કે :

(1) પ્રત્યેક ધાતુને જ્યારે ક્રિયાપદ તરીકે વાપરવાનો થાય છે, ત્યારે એ ધાતુની સાથે પ્રત્યય જોડવાનો રહે છે અને

(2) જ્યારે આવો પ્રત્યય જોડવાનો થાય છે, ત્યારે ધાતુનો ગણ, કાળ, પુરુષ અને વચન એ ચાર બાબતોને ધ્યાનમાં લેવાની હોય છે.

હવે, નીચેનાં બીજાં કેટલાંક વાક્યો વાંચો :

(1) विद्यया सुखं लभते ।

(2) बालकः हस्तेन खादति ।

(3) शिशुः मातरं वन्दते ।

આ વાક્યોમાં જે ક્રિયાપદ વપરાયાં છે, તે બધાં વર્તમાનકાળ, અન્ય પુરુષ અને એકવચનનાં છે. વળી, આ બધાં ક્રિયાપદોમાં રહેલા ધાતુઓ પણ પ્રથમ ગણના છે. આમ છતાં પ્રથમ અને તૃતીય વાક્યમાં આવેલાં ક્રિયાપદને અંતે ते પ્રત્યય છે અને દ્વિતીય વાક્યમાં આવેલા ક્રિયાપદને અંતે ति પ્રત્યય આવેલો છે. આ

પ્રત્યયફેરને યાદ રાખો. આમાં જે ति પ્રત્યય છે, તે પરસ્મૈપદનો છે, જ્યારે ते પ્રત્યય છે, તે આત્મનેપદનો છે. કેટલાક ધાતુઓને પરસ્મૈપદના પ્રત્યયો લાગે છે, જ્યારે કેટલાક ધાતુઓને આત્મનેપદના પ્રત્યયો લાગે છે. જે ધાતુઓને પરસ્મૈપદના પ્રત્યયો લાગે છે, તેમને પરસ્મૈપદી ધાતુ તરીકે અને જે ધાતુઓને આત્મનેપદના પ્રત્યયો લાગે છે, તે ધાતુઓને આત્મનેપદી ધાતુ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કેટલાક ધાતુઓને પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદ બંનેના પ્રત્યયો લાગે છે. આવા ધાતુઓને ઉભયપદી ધાતુઓ કહે છે.

આમ દરેક વર્તમાનકાળના ક્રિયાપદમાં જો ધાતુ પરસ્મૈપદી હોય તો પરસ્મૈપદના અને આત્મનેપદી હોય, તો આત્મનેપદના પ્રત્યયો જોડાય છે. પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદના મૂળ પ્રત્યયો નીચે મુજબ છે.

वर्तमानकाल (परस्मैपद)ના પ્રત્યય

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	मि	वः	मः
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	सि	थः	थ
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	ति	तः	अन्ति

वर्तमानकाल (आत्मनेपद)ના પ્રત્યય

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	इ	वहे	महे
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	से	इथे	ध्वे
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	ते	इते	अन्ते

ટૂંકમાં, વર્તમાનકાળના ક્રિયાપદમાં ધાતુ + વિકરણ પ્રત્યય + મૂળ પ્રત્યય એમ ત્રણ ભાગ હોય છે. આથી તમારે જ્યારે કોઈ ધાતુ ઉપરથી વર્તમાનકાળનું ક્રિયાપદ બનાવવાનું થાય, ત્યારે તમારે સર્વ પ્રથમ ધાતુ લેવાનો રહે છે. એ પછી એ ધાતુ જે ગણનો હોય, તે મુજબનો વિકરણ પ્રત્યય જોડવાનો થાય છે અને છેલ્લે વક્તાની ઈચ્છા પ્રમાણે જે-તે પુરુષ અને વચનનો (જો પરસ્મૈપદી ધાતુ હોય, તો પરસ્મૈપદનો અને આત્મનેપદી ધાતુ હોય, તો આત્મનેપદનો) મૂળ પ્રત્યય જોડવાનો રહે છે. આ રીતે તૈયાર થતાં કેટલાંક ક્રિયાપદોનાં રૂપો નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

(જે નિયત ધાતુઓનાં રૂપોનો તમારે અભ્યાસ કરવાનો છે, તે આ પ્રમાણે છે. (ગણ 1) (परस्मै.)पठ्, हस्, चल्, खेल्, खाद्, पा-पिब्, गम्-गच्छ्, भू-भव्, दृश्-पश्य्, स्था-तिष्ठ्, वस्; (आत्मने.), लभ्, भाष्, रम्, वन्द्, मुद्, शुभ्. (ગણ 4) (परस्मै.) नृत्, कुप्, नश्, क्रुध्, द्रुह्; (आत्मने.) विद्, बुध्, मन्, युध्. (ગણ 6) (परस्मै.) लिख्, प्र-विश्; (आत्मने.) मिल्, मुच्, विद्, प्र + क्षिप्. (ગણ 10) कथ्, गण्, रच्, स्पृह्, पूज्.)

पठ् ભણવું (પ્રથમ ગણ)

वर्तमानकाल (परस्मैपद)નાં રૂપો

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	पठामि	पठाव:	पठाम:
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	पठसि	पठथ:	पठथ
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	पठति	पठत:	पठन्ति

लभ् મેળવવું (પ્રથમ ગણ)

वर्तमानकाल (आत्मनेपद)નાં રૂપો

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	लभे	लभावहे	लभामहे
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	लभसे	लभेथे	लभध्वे
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	लभते	लभेते	लभन्ते

नृत् નાચવું, નૃત્ય કરવું (ચતુર્થ ગણ)

वर्तमानकाल (परस्मैपद)નાં રૂપો

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	नृत्यामि	नृत्याव:	नृत्याम:
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	नृत्यसि	नृत्यथ:	नृत्यथ
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	नृत्यति	नृत्यत:	नृत्यन्ति

विद् હોવું, થવું (ચતુર્થ ગણ)

वर्तमानकाल (परस्मैपद)નાં રૂપો

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	विद्ये	विद्यावहे	विद्यामहे
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	विद्यसे	विद्येथे	विद्यध्वे
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	विद्यते	विद्येते	विद्यन्ते

लिख् લખવું (છઠ્ઠો ગણ)

वर्तमानकाल (परस्मैपद)નાં રૂપો

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	लिखामि	लिखाव:	लिखाम:
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	लिखसि	लिखथ:	लिखथ
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	लिखति	लिखत:	लिखन्ति

मिल् મળવું (છઠ્ઠો ગણ)

वर्तमानकाल (આત્મનેપદ)નાં રૂપો

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	मिले	मिलावहे	मिलामहे
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	मिलसे	मिलेथे	मिलध्वे
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	मिलते	मिलेते	मिलन्ते

कथ् કહેવું (દસમો ગણ)

वर्तमानकाल (परस्मैपद)નાં રૂપો

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	कथयामि	कथयाव:	कथयाम:
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	कथयसि	कथयथ:	कथयथ
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	कथयति	कथयत:	कथयन्ति

कथ् કહેવું (દસમો ગણ)

वर्तमानकाल (આત્મનેપદ)નાં રૂપો

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	कथये	कथयावहे	कथयामहे
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	कथयसे	कथयेथे	कथयध्वे
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	कथयते	कथयेते	कथयन्ते

ઉપર્યુક્ત રૂપો પૈકી કોઈ રૂપની ઓળખ કરવાની થાય, ત્યારે ધાતુ, ગણ, કાળ, પુરુષ અને વચન-એમ પાંચ વાતોને સ્પષ્ટ કરવી પડે છે. જેમકે पठति । એ ક્રિયાપદની જ્યારે ઓળખ કરવાની થાય છે, ત્યારે पठ् ધાતુ, પ્રથમ ગણ, વર્તમાનકાળ, અન્ય પુરુષ અને એકવચન-એમ પાંચ વાતોને સ્પષ્ટ કરવી પડે છે. (આ પાંચ વાતો આગળ ઉપર આપવામાં આવેલાં ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળનાં ક્રિયાપદનાં રૂપોને ઓળખવા માટે પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે.)

(2) હ્યસ્તન ભૂતકાળ (लङ्लकारः)

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

(1) ऋषिः गुरुकुले अपठत् ।

(2) रामलक्ष्मणौ गुरुकुले अपठताम् ।

(3) सर्वे छात्राः गुरुकुले अपठन् ।

ઉપરનાં વાક્યોમાં વપરાયેલાં ત્રણ ક્રિયાપદો पठ् ધાતુનાં છે. આ બધાં ક્રિયાપદ હ્યસ્તન (કે અનદ્યતન) ભૂતકાળનાં છે. વીતી ગયેલા સમયને ભૂતકાળ કહે છે. હ્યઃ એટલે ગઈ કાલ. ગઈ કાલે જે ક્રિયા થઈ હોય તેને માટે આ પ્રકારનાં ક્રિયાપદ વપરાય છે. આને लङ् लकार તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

આ હ્યસ્તન ભૂતકાળ (लङ् लकार)નાં બધાં જ ક્રિયાપદોમાં ધાતુની આગળ अ જોડાય છે, તે યાદ રાખવાનું છે. (આ अ ધાતુની આગળ આવે છે. એટલે જો કોઈ ધાતુને ઉપસર્ગ જોડવાનો થાય, ત્યારે ઉપસર્ગની આગળ अ ન જોડતાં ધાતુની આગળ જ જોડવાનો રહે છે. જેમકે – ઉપસર્ગ વગરનું ક્રિયાપદ अविशत् । ઉપસર્ગ સાથેનું ક્રિયાપદ प्र+अविशत्-प्राविशत्) બાકીની બાબતો વર્તમાનકાળનાં રૂપોની જેમ જ છે. અહીં પ્રથમ હ્યસ્તન ભૂતકાળના પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદના મૂળ પ્રત્યયો આપ્યા છે અને તે પછી ચારેય ગણના એક-એક ધાતુના પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદનાં રૂપો આપવામાં આવ્યાં છે.

ह्यस्तन-भूतकाल (परस्मैपद)ના પ્રત્યયો

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	अम्	व	म
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	स् (:)	तम्	त
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	त्	ताम्	अन्

ह्यस्तन-भूतकाल (आत्मनेपद)ના પ્રત્યયો

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	इ (ए)	वहि	महि
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	थास् (थाः)	इथाम्	ध्वम्
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	त	इताम्	अन्त

(વર્તમાનકાળનાં ક્રિયાપદોની જેમ હ્યસ્તન ભૂતકાળનાં ક્રિયાપદોમાં પણ अ + ધાતુ + વિકરણપ્રત્યય + પ્રત્યય એ ચારનું સંયોજન કરવાનું રહે છે. જેમકે अ + पठ् + अ + त् – अपठत् । આ રીતે બનતાં રૂપો નીચે આપવામાં આવ્યાં છે. હ્યસ્તન ભૂતકાળને અનદ્યતન ભૂતકાળ પણ કહેવામાં આવે છે, તે ધ્યાનમાં રાખો.)

पठ् વાંચવું, ભણવું (પ્રથમ ગણ) । ह्यस्तन-भूतकाल, परस्मैपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष	अपठम्	अपठाव	अपठाम
પહેલો પુરુષ	મેં વાંચ્યું.	અમે બેએ વાંચ્યું.	અમે વાંચ્યું.
मध्यमपुरुष	अपठः	अपठतम्	अपठत
બીજો પુરુષ	તેં વાંચ્યું.	તમે બેએ વાંચ્યું.	તમે વાંચ્યું.
अन्यपुरुष	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
ત્રીજો પુરુષ	તેણે વાંચ્યું.	તે બેએ વાંચ્યું.	તેઓએ વાંચ્યું.

लभ् મેળવવું (પ્રથમ ગણ) । ह्यस्तन भूतकाल, आत्मनेपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	अलभे	अलभावहि	अलभामहि
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	अलभथाः	अलभेथाम्	अलभध्वम्
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	अलभत	अलभेताम्	अलभन्त

नृत् નાચવું, નૃત્ય કરવું (ચતુર્થ ગણ) । ह्यस्तन-भूतकाल, परस्मैपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	अनृत्यम्	अनृत्याव	अनृत्याम
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	अनृत्यः	अनृत्यतम्	अनृत्यत
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	अनृत्यत्	अनृत्यताम्	अनृत्यन्

विद् હોવું, થવું (ચતુર્થ ગણ) । ह्यस्तन-भूतकाल, आत्मनेपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	अविद्ये	अविद्यावहि	अविद्यामहि
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	अविद्यथाः	अविद्येथाम्	अविद्यध्वम्
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	अविद्यत	अविद्येताम्	अविद्यन्त

लिख् લખવું (ષષ્ઠ ગણ) । ह्यस्तन-भूतकाल, परस्मैपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	अलिखम्	अलिखाव	अलिखाम
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	अलिखः	अलिखतम्	अलिखत
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	अलिखत्	अलिखताम्	अलिखन्

मिल् મળવું (ષષ્ઠ ગણ) । ह्यस्तन-भूतकाल, आत्मनेपद

	एकवचन	**द्विवचन**	**बहुवचन**
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	अमिले	अमिलावहि	अमिलामहि
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	अमिलथा:	अमिलेथाम्	अमिलध्वम्
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	अमिलत	अमिलेताम्	अमिलन्त

कथ् કહેવું (દશમ ગણ) । ह्यस्तन-भूतकाल, परस्मैपद

	एकवचन	**द्विवचन**	**बहुवचन**
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	अकथयम्	अकथयाव	अकथयाम
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	अकथय:	अकथयतम्	अकथयत
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	अकथयत्	अकथयताम्	अकथयन्

कथ् કહેવું (દશમ ગણ) । ह्यस्तन-भूतकाल, आत्मनेपद

	एकवचन	**द्विवचन**	**बहुवचन**
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	अकथये	अकथयावहि	अकथयामहि
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	अकथयथा:	अकथयेथाम्	अकथयध्वम्
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	अकथयत	अकथयेताम्	अकथयन्त

विशेष : સંસ્કૃત ભાષામાં ભૂતકાળની ક્રિયાને કહેવા માટે એક વિશેષ વ્યવસ્થા પણ છે. તે મુજબ વર્તમાનકાળના ક્રિયાપદની સાથે જો તમે स्म એવા શબ્દનો પ્રયોગ કરી દો, તો તે ક્રિયાપદ ભૂતકાળનો અર્થ આપતું થઈ જાય છે. જેમકે, નીચેનાં વાક્યો વાંચો –

(1) पशु: घासं खादति । (પશુ ઘાસ ખાય છે.)

(2) पशु: घासं खादति स्म । (પશુ ઘાસ ખાતું હતું.)

તમે જોઈ શકો છો કે બન્ને વાક્યમાં खादति એવું વર્તમાન કાળનું ક્રિયાપદ એકસરખી રીતે વપરાયું છે. પરંતુ તે જ્યારે स्मની સાથે વપરાયું છે, ત્યારે ભૂતકાળનો અર્થ આપે છે.

આથી જો તમે ધારો તો व्यास: कथाम् अकथयत् એમ કહેવાને બદલે व्यास: कथां कथयति स्म એવો પ્રયોગ પણ કરી શકો છો. એવી જ રીતે मुनि: भाषते स्मને બદલે मुनि: अभाषत । એવો પ્રયોગ કરી શકાય છે. બધાં ક્રિયાપદોના સંદર્ભે પણ આવી જ વ્યવસ્થા છે, તે યાદ રાખવું જોઈએ.

(3) સામાન્ય ભવિષ્યકાળ (लृट्लकारः)

નીચેનાં વાક્યો વાંચો –

(1) सः प्रातः दुग्धं पास्यति ।

(2) मयूरः नर्तिष्यति ।

(3) दीपावलिः आगमिष्यति ।

ઉપરનાં વાક્યોમાં જે ત્રણ ક્રિયાપદો છે, તે બધાં સામાન્ય ભવિષ્યકાળનાં છે. આવનારા કાળને ભવિષ્યકાળ કહે છે. આને लृट् लकार તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ સામાન્ય ભવિષ્યકાળ (लृट् लकार)નાં બધાં જ ક્રિયાપદોની સંરચનામાં નીચેની કેટલીક બાબતો યાદ રાખવાની છે. જેમકે –

(1) (બધા જ ગણના) ધાતુને વિકરણ પ્રત્યય તરીકે स्य જોડાય છે. (पा–स्य–ति–पास्यति ।)

(2) કેટલાક ધાતુઓમાં આવેલા આ स्य વિકરણની આગળ इ ઉમેરવાનો રહે છે. (गम्–इ–स्य–ति–गमिष्यति ।)

(3) જ્યારે स्य વિકરણની આગળ इ ઉમેરાય છે, ત્યારે स्यમાં આવેલો (દન્ત્ય) स् (મૂર્ધન્ય) ष् થઈ જાય છે. (ઉપરનાં બન્ને ક્રિયાપદો જુઓ. पास्यतिમાં આગળ इ નથી, તેથી ત્યાં स् છે, જ્યારે आगमिष्यतिમાં આગળ इ ઉમેરાયેલો છે, તેથી ત્યાં ष् છે.)

આ સામાન્ય ભવિષ્યકાળના પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદના મૂળ પ્રત્યયો વર્તમાનકાળના પ્રત્યયોની જેમ જ છે. માત્ર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ધાતુની સાથે બધે स्य વિકરણ પ્રત્યય ઉમેરવાનો થાય છે. તેથી અહીં આ કાળના મૂળ પ્રત્યયો આપવાની જરૂર રહેતી નથી.

કેટલાક ધાતુઓનાં સામાન્ય ભવિષ્યકાળનાં પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે છે.

पठ् ભણવું (પ્રથમ ગણ) । भविष्यकाल, परस्मैपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति

लभ् મેળવવું (પ્રથમ ગણ) । भविष्यकाल, आत्मनेपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	लप्स्ये	लप्स्यावहे	लप्स्यामहे
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	लप्स्यसे	लप्स्येथे	लप्स्यध्वे
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	लप्स्यते	लप्स्येते	लप्स्यन्ते

नृत् નાચવું, નૃત્ય કરવું (ચતુર્થ ગણ), भविष्यकाल, परस्मैपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	नर्तिष्यामि	नर्तिष्याव:	नर्तिष्याम:
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	नर्तिष्यसि	नर्तिष्यथ:	नर्तिष्यथ
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	नर्तिष्यति	नर्तिष्यत:	नर्तिष्यन्ति

विद् હોવું, થવું (ચતુર્થ ગણ), भविष्यकाल, आत्मनेपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	वेत्स्ये	वेत्स्यावहे	वेत्स्यामहे
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	वेत्स्यसे	वेत्स्येथे	वेत्स्यध्वे
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	वेत्स्यते	वेत्स्येते	वेत्स्यन्ते

लिख् લખવું (ષષ્ઠ ગણ), भविष्यकाल, परस्मैपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	लेखिष्यामि	लेखिष्याव:	लेखिष्याम:
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	लेखिष्यसि	लेखिष्यथ:	लेखिष्यथ
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	लेखिष्यति	लेखिष्यत:	लेखिष्यन्ति

मिल् મળવું (ષષ્ઠ ગણ), भविष्यकाल, आत्मनेपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	मेलिष्ये	मेलिष्यावहे	मेलिष्यामहे
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	मेलिष्यसे	मेलिष्येथे	मेलिष्यध्वे
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	मेलिष्यते	मेलिष्येते	मेलिष्यन्ते

कथ् કહેવું (દશમ ગણ), भविष्यकाल, परस्मैपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	कथयिष्यामि	कथयिष्याव:	कथयिष्याम:
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	कथयिष्यसि	कथयिष्यथ:	कथयिष्यथ
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	कथयिष्यति	कथयिष्यत:	कथयिष्यन्ति

कथ् કહેવું (દશમ ગણ), भविष्यकाल, आत्मनेपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उत्तमपुरुष (પહેલો પુરુષ)	कथयिष्ये	कथयिष्यावहे	कथयिष्यामहे
मध्यमपुरुष (બીજો પુરુષ)	कथयिष्यसे	कथयिष्येथे	कथयिष्यध्वे
अन्यपुरुष (ત્રીજો પુરુષ)	कथयिष्यते	कथयिष्येते	कथयिष्यन्ते

સ્વાધ્યાય

1. वर्तमानकालस्य क्रियापदानां स्थाने ह्यस्तन-भूतकालस्य योग्यं क्रियापदं लिखत ।

(1) समीरः जनन्याः समीपं व्रजति वदति च ।

(2) वयं तु मेघजलम् एव पिबामः ।

(3) तडागजलं पातुं गच्छामि ।

(4) तं धनस्यूतं तत्रैव त्यजामि ।

(5) अहं तु कुलाचारं न पालयामि ।

2. ह्यस्तन-भूतकालस्य क्रियापदस्य अनुरूपं भविष्यकालस्य क्रियापदं लिखत ।

(1) तमवलोक्य सः अचिन्तयत् ।

(2) कपोतराजः परिवारेण सह गगने व्यसर्पत् ।

(3) कपोतराजः कपोतान् अकथयत् ।

(4) कश्चित् कपोतः सदर्पमवदत् ।

3. उदाहरणानुसारं रूपस्य परिचयं कारयत ।

उदाहरणम् : भवति । भू धातु, प्रथम गण, परस्मैपद, वर्तमानकाल, अन्य पुरुष, एकवचन ।

(1) अबोधत् (2) प्रविशति (3) अपिबत् (4) प्रणमति

(5) वदन्ति (6) गमिष्यामः

4. अधोलिखितेषु वाक्येषु प्रयुक्तस्य स्म-प्रयोगस्य स्थाने ह्यस्तनभूतकालस्य रूपं लिखत ।

(1) छात्राः स्वात्मानं धन्यं मन्यन्ते स्म ।

(2) देशात् जनाः अध्ययनाय आगच्छन्ति स्म ।

(3) गुप्तकाले अत्र वेदाध्ययनमपि प्रचलति स्म ।

(4) पठनं पाठनं च भवति स्म ।

(5) कथाकारः कथां कथयति स्म ।

•

अभ्यास 4 : कृदन्तपदानि

સંબંધક ભૂતકૃદંત અને હેત્વર્થ કૃદંત

(1) સંબંધક ભૂતકૃદંત

અધોલિખિત વાક્યોને ધ્યાનથી વાંચો :

(1) विनीता भोजनं कृत्वा विद्यालयं गच्छति ।

(1) विनीता भोजनं करोति, ततः विद्यालयं गच्छति ।

(2) छात्राः सरस्वतीं स्मृत्वा पुराणं पठन्ति ।

(2) छात्राः सरस्वतीं स्मरन्ति तत्पश्चात् पुराणं पठन्ति ।

(3) भक्तः मन्दिरं गत्वा ईश्वरं भजति ।

(3) भक्तः मन्दिरं गच्छति, अनन्तरम् ईश्वरं भजति ।

ઉપર બે-બે પ્રકારનાં વાક્યો એકી સાથે આપ્યાં છે. તે વાક્યોમાં જે રેખાંકિત પદો છે, તે બધાં ક્રિયાપદો છે. તમે જોઈ શકો છો કે દરેક વાક્યમાં બે-બે ક્રિયાપદો છે. વળી, એક વાક્ય જે અર્થ આપી રહ્યું છે, તે જ અર્થ આપવા માટે બીજું વાક્ય વપરાયું છે. વક્તા ધારે તો એક વાક્યના બદલામાં એવો ને એવો જ અર્થ કહેવા માટે બીજું વાક્ય વાપરી શકે છે. આવા પ્રકારના વાક્યના સંદર્ભે ચાર બાબતો યાદ રાખવા જેવી છે. જેમકે,

(1) જે પહેલું ક્રિયાપદ છે, તે ગૌણ ક્રિયા હોય છે અને બીજું ક્રિયાપદ છે, તે મુખ્ય ક્રિયા હોય છે.

(2) બંને ક્રિયાઓનો કર્તા એક જ હોય છે.

(3) મુખ્ય ક્રિયા થતાં પહેલાં જ ગૌણ ક્રિયા થઈ જતી હોય છે અને આથી તે ગૌણ ક્રિયા હમેશાં ભૂતકાળની હોય છે.

આવી વિશેષતા ધરાવતા વાક્યમાં (પૂર્વક્રિયા કે) ગૌણ ક્રિયા માટે સંસ્કૃતમાં (એક તરફ करोति જેવું तिङन्तपद–ક્રિયાપદ વાપરી શકાય છે, તો બીજી બાજુ) ધાતુની સાથે क्त्वा > त्वा પ્રત્યય જોડાય છે. આ क्त्वा પ્રત્યય જોડીને જે પદો બને છે, તેમને સંબંધક ભૂતકૃદંત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

નીચેનાં કેટલાંક સંબંધક ભૂતકૃદન્તનાં રૂપો જુઓ :

(1) कृ + क्त्वा > त्वा = कृत्वा ।

(2) भू + क्त्वा > त्वा = भूत्वा ।

(3) पा + क्त्वा > त्वा = पीत्वा ।

(4) खाद् + क्त्वा > त्वा = खादित्वा ।

(5) गम् + क्त्वा > त्वा = गत्वा ।

(6) दा + क्त्वा > त्वा = दत्वा ।

ઉપરનાં રૂપો જોતાં જણાય છે કે (1) કેટલાંક પદોમાં મૂળ ધાતુને સીધો क्त्वा > त्वा જોડાય છે. જેમકે, कृ + क्त्वा > त्वा = कृत्वा । (2) ક્યારેક આ क्त्वा > त्वा પ્રત્યયની પહેલાં इ એવો ધ્વનિ ઉમેરાય છે. જેમકે, खाद् + क्त्वा > त्वा = खादित्वा । અને (3) ક્યારેક ધાતુના મૂળ રૂપમાં થોડું પરિવર્તન પણ થાય છે. જેમકે, पा + क्त्वा > त्वा = पीत्वा । गम् + क्त्वा > त्वा = गत्वा વગેરે.

આ ઉપરાંત આવાં રૂપો માટે એક ખાસ વાત ધ્યાન રાખવાની છે. તે એ કે જ્યારે કોઈ ધાતુ ઉપસર્ગ સાથેનો હોય છે, ત્યારે તે ધાતુની સાથે જોડાયેલા આ क्त्वाને બદલે य મુકાય છે. જેમકે -

(1) अनु + भू + क्त्वा > य = अनुभूय ।

(2) वि + कृ + क्त्वा > य = विकृत्य ।

(3) आ + गम् + क्त्वा > य = आगत्य, आगम्य ।

ઉપરનાં રૂપો જોતાં જણાય છે કે (1) ઉપસર્ગ સાથેના ધાતુથી જોડાતા क्त्वा > य પ્રત્યયનાં રૂપોમાં મુખ્યત્વે ધાતુનું મૂળ સ્વરૂપ જળવાઈ રહે છે. (2) અલબત્ત, જ્યાં ધાતુનો અંતિમ વર્ણ સ્વર હોય અને તે હ્રસ્વ હોય, તો ત્યાં ધાતુ અને क्त्वा પ્રત્યયની વચ્ચે त् ધ્વનિ ઉમેરાય છે. જેમકે, आ + गम् + क्त्वा > य, गम् त् य = आगत्य । आ + गम् + क्त्वा > य = आगम्य ।

આગળના પાઠોમાં જ્યાં આ પ્રકારનાં પદો વપરાયાં હોય તેમાં ઉપરનો કયો નિયમ ઘટે છે, તે તપાસો અને આ પ્રકારનાં બીજાં રૂપો શીખો.

(2) હેત્વર્થ કૃદંત

અધોલિખિત વાક્યોને ધ્યાનથી વાંચો :

(1) छात्राः पठनाय विद्यालयं गच्छन्ति ।

(1) छात्राः पठितुं विद्यालयं गच्छन्ति ।

(2) अशोकः दानाय फलं नयति ।

(2) अशोकः दातुं फलं नयति ।

(3) प्रेक्षकः हसनाय नाटकं पश्यति ।

(3) प्रेक्षकः हसितुं नाटकं पश्यति ।

અહીં જે બે-બે પ્રકારનાં વાક્યો એકીસાથે આપ્યાં છે, તે વાક્યોમાં રેખાંકિત પદો ક્રિયાપદો છે. ઉપરનાં વાક્યોની જેમ આ બધાં વાક્યોમાં પણ બે-બે ક્રિયાપદો છે. વળી, બંને વાક્યોનો અર્થ સરખો છે. એટલે વક્તા ધારે તો એક વાક્યને બદલે બીજું વાક્ય વાપરી શકે છે. આવા પ્રકારના વાક્યના સંદર્ભે ત્રણ બાબતો યાદ રાખવા જેવી છે. જેમકે,

(1) પહેલું ક્રિયાપદ ગૌણ ક્રિયા હોય છે અને બીજું ક્રિયાપદ મુખ્ય ક્રિયા હોય છે.

(2) ગૌણ ક્રિયા મુખ્ય ક્રિયાનો હેતુ (= કારણ અથવા પ્રયોજન) હોય છે.

(3) ગૌણ ક્રિયા અને મુખ્ય ક્રિયા બંનેનો કર્તા એક જ હોય છે.

આવી વિશેષતા ધરાવતા વાક્યમાં ગૌણ ક્રિયાને કહેવા માટે બે રીત છે. જેમકે, (1) पठन, दान, हसन જેવાં ક્રિયાવાચક નામોને ચતુર્થી વિભક્તિ યોજીને અને (2) જે-તે ક્રિયાના વાચક ધાતુ (જેમકે, पठ्, दा, हस् વગેરે)ની સાથે तुमुन् > तुम् પ્રત્યય ઉમેરીને. तुम् પ્રત્યય ઉમેરીને જે પદ બને છે, તેને હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. નીચેનાં કેટલાંક હેત્વર્થ કૃદંતનાં પદ જુઓ :

(1) पा + तुमुन् > तुम् = पातुम् ।

(2) दा + तुमुन् > तुम् = दातुम् ।

(3) भू + तुमुन् > तुम् = भवितुम् ।

(4) खाद् + तुमुन् > तुम् = खादितुम् ।

(5) कृ + तुमुन् > तुम् = कर्तुम् ।

(6) गम् + तुमुन् > तुम् = गन्तुम् ।

ઉપરનાં પદો જોતાં જણાય છે કે (1) કેટલાંક પદોમાં મૂળ ધાતુને સીધો तुमुन् > तुम् જોડાયો છે. જેમકે, (1) पा + तुमुन् > तुम् = पातुम् । (2) ક્યારેક આ तुमुन् > तुम् પ્રત્યયની આગળ इ ઉમેરાયો છે. જેમકે, खाद् + तुमुन् > तुम् = खादितुम् । અને (3) ક્યારેક ધાતુના મૂળ રૂપમાં થોડું પરિવર્તન પણ થાય છે. જેમકે, कृ + तुमुन् > तुम् = कर्तुम् । गम् + तुमुन् > तुम् = गन्तुम् । વગેરે.

ઉપસર્ગ સાથેના ધાતુની સાથે જ્યારે આ तुमुन् > तुम् જોડાય છે, ત્યારે કોઈ પરિવર્તન થતું નથી. જેમ કે,

(1) अनु + भू + तुमुन् > तुम् = अनुभवितुम् ।

(2) वि + कृ + तुमुन् > तुम् = विकर्तुम् ।

(3) आ + गम् + तुमुन् > तुम् = आगन्तुम् ।

આગળના પાઠોમાં જ્યાં આ પ્રકારનાં પદો વપરાયાં હોય, તેમાં ઉપરનો કયો નિયમ ઘટે છે, તે તપાસો અને આ પ્રકારનાં બીજાં રૂપો શીખો.

વિશેષ : ઉપર્યુક્ત બંને પ્રકારનાં સંબંધક ભૂતકૃદંત અને હેત્વર્થ કૃદંત પદો અવ્યય હોય છે. તેથી તે જ્યાં પણ વપરાય છે, ત્યાં તેમનું રૂપ એકસરખું જ રહે છે.

સ્વાધ્યાય

1. अधोलिखितानां कृदन्तपदानां प्रकारं लिखत ।

(1) गत्वा (2) पातुम् (3) रक्षितुम् (4) समागत्य

2. अधोलिखितेषु पदेषु संबंधकभूतकृदन्तपदानां चयनं कुरुत ।

(1) अवलोक्य (2) ज्ञातुम् (3) भूत्वा (4) विहस्य

(5) पराजेतुम्

3. निम्नलिखितानां कृदन्तानां प्रत्ययनिर्देशपूर्वकं प्रकारं लिखत ।

(1) क्षन्तुम् (2) विहाय (3) परित्यज्य (4) गन्तुम्

(5) उपसृत्य (6) गृहीत्वा

4. कोष्टकात् योग्यं पदं चित्वा रेखांकितं पदं परिवर्त्य वाक्यं पुनः लिखत ।

(प्रविश्य, पानाय, आगन्तुम्, अनुभूय, पठितुम्, भूत्वा)

(1) सिद्धार्थः दुःखम् <u>अनुभवति</u>, संसारं परित्यजति ।

(2) मृगः जलं <u>पातुम्</u> इतः ततः धावति ।

(3) त्रीशा <u>पठनाय</u> विद्यालयं गच्छति ।

(4) शिशवः गृहम् <u>आगमनाय</u> यतन्ते ।

(5) शृगालः गुहां <u>प्रविशति</u>, शयनं करोति ।

5. अधोलिखितानां पदानां स्थाने योग्यं कृदन्तपदं लिखत ।

(1) पानाय ....

(2) गमनाय ....

(3) दर्शनाय ....

(4) पठनाय ....

(5) लेखनाय ....

•

अभ्यास 5 : समास-परिचयः

તત્પુરુષ અને દ્વન્દ્વ સમાસ

સંસ્કૃતમાં સમાસના મુખ્યત્વે ચાર પ્રકાર છે : (1) અવ્યયીભાવ (2) તત્પુરુષ (3) બહુવ્રીહિ અને (4) દ્વન્દ્વ. આમાંથી તમારે તત્પુરુષ (કર્મધારય સિવાય) અને દ્વન્દ્વ એ બે સમાસોનો અહીં અભ્યાસ કરવાનો છે.

સમાસનો અભ્યાસ પ્રારંભ કરતા પહેલાં સમાસ એટલે શું એ જાણી લેવું જરૂરી છે. આ માટે આ વાક્ય યાદ રાખો : समसनं समासः । અર્થાત્ સમસન એટલે કે સંક્ષેપ (બે પદ મળીને એક પદ થવું) એ સમાસ છે. જેમકે, मेघस्य जलम् એમ બે જુદાં જુદાં નામપદ હતાં. એ પછી તેમનો સમાસ થતાં मेघजलम् એવું એક નામપદ બની જાય છે. એવી જ રીતે वरुणः च इन्द्रः च रुद्रः च मरुत् च એમ અનેક નામપદો હતાં, તેમનો સમાસ થતાં वरुणेन्द्र-रुद्र-मरुतः એવું એક જ નામપદ બની જાય છે. આમ બે કે તેથી વધારે નામપદોનું એક થઈ જવું તે સમાસ છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણો જોતાં જણાય છે કે :

(1) સમાસ હંમેશાં નામપદનો નામપદની સાથે થાય છે.

(2) જુદાં જુદાં બે કે બેથી વધારે પદોનો પણ સમાસ થઈ શકે છે.

(3) જે નામપદોનો સમાસ થઈ જાય છે, તે નામપદોની સાથે જોડાયેલા વિભક્તિ પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે, અને તેને બદલે એકલા અંતિમ નામપદને જ વિભક્તિ પ્રત્યય લાગે છે.

(4) જુદાં-જુદાં વપરાતાં નામપદો અને સમાસ થઈને વપરાતાં નામપદનો અર્થ સરખો જ હોય છે.

(5) સમાસ (જેમકે – मेघजलम्)ને છૂટો પાડવામાં આવે છે, ત્યારે જે પદાવલિ (જેમકે मेघस्य जलम्) હોય છે, તેને વિગ્રહવાક્ય કહે છે.

આટલી પ્રાથમિક સમજણ મેળવીને હવે ક્રમશઃ તત્પુરુષ અને દ્વન્દ્વ સમાસનો અભ્યાસ કરીશું.

(1) તત્પુરુષ સમાસ

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

(1) सः <u>दशरथस्य</u> <u>पुत्रः</u> रामः गच्छति ।

(1) सः <u>दशरथपुत्रः</u> रामः गच्छति

અહીં પ્રથમ વાક્યમાં જે બે રેખાંકિત નામપદો વપરાયાં છે, તે જ બે નામપદો બીજા વાક્યમાં સમાસ થઈને (એટલે કે એક થઈને, સંક્ષિપ્ત થઈને) વપરાયાં છે. તમે જોઈ શકો છો કે પહેલા વાક્યમાં दशरथस्य અને पुत्रः એવાં જે બે નામપદ છે, તેમની સાથે જુદો જુદો વિભક્તિ પ્રત્યય જોડાયેલો છે. એ પછી બીજા વાક્યમાં આ બંને નામપદોનો સમાસ થઈને (दशरथपुत्रः એવો) જે પ્રયોગ થયો છે, તેમાં બંને નામોને અંતે એક જ વિભક્તિ પ્રત્યય જોડાયેલો છે. આમ થવાનું કારણ સમાસ છે. ઉપર જણાવેલા ચાર પ્રકારના સમાસ પૈકી આ તત્પુરુષ સમાસ છે. આ તત્પુરુષ સમાસના પાંચ પેટા પ્રકારો છે. જેમ કે, (1) વિભક્તિ તત્પુરુષ (2) કર્મધારય તત્પુરુષ (3) દ્વિગુ તત્પુરુષ (આ કર્મધારયનો જ પ્રકાર છે.) (4) ઉપપદ તત્પુરુષ અને (5) નઞ્ તત્પુરુષ. આ બધા જ તત્પુરુષ સમાસમાં ઉત્તર પદ એટલે કે પાછળ રહેલા પદના અર્થની પ્રધાનતા હોય છે.

(I) વિભક્તિ તત્પુરુષ : હવે નીચેનાં બીજાં કેટલાંક વાક્યો વાંચો :

(1) कृषकः <u>मरणासन्नः</u> अस्ति ।

(2) <u>मेघजलं</u> वर्षति ।

(3) <u>गर्वपूर्णा</u> वाणी वर्तते ।

(4) <u>कुलोचितं</u> कर्म अस्ति ।

(5) <u>दशरथपुत्रः</u> गच्छति ।

આ બધાં વાક્યોમાં રેખાંકિત પદો સમાસપદો છે. આ સમાસપદોને છૂટાં પાડતાં એટલે કે તેમનો વિગ્રહ કરતાં (मरणासन्नः) मरणम् आसन्नः, (मेघजलम्) मेघस्य जलम्, (गर्वपूर्णाम्) गर्वेण पूर्णा, ताम्, (कुलोचितम्) कुलाय उचितम्, (दशरथपुत्रः) दशरथस्य पुत्रः એવાં બે બે પદો પ્રાપ્ત થાય છે. છૂટાં પાડવામાં આવેલાં આ બધાં પદોને તમે ધ્યાનથી જુઓ. તમને જણાશે કે,

(1) છૂટાં પડેલાં બે પદોમાં જે પહેલું પદ (પૂર્વપદ) છે, તેમાં જુદી જુદી વિભક્તિઓ વપરાયેલી છે.

(2) જ્યારે જે બીજું પદ (ઉત્તરપદ) છે, તેમાં એક સરખી રીતે પ્રથમા વિભક્તિ વપરાયેલી છે.

આ રીતે એટલે કે પૂર્વપદમાં દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિ અને ઉત્તરપદમાં પ્રથમા વિભક્તિ ધરાવતાં જે પદોનો સમાસ થાય છે, તેને **'વિભક્તિ તત્પુરુષ'** સમાસ કહે છે. ઉપરના બધા પ્રયોગો વિભક્તિ તત્પુરુષ સમાસના છે.

આ વિભક્તિ તત્પુરુષ સમાસના વિગ્રહ વાક્યમાં પહેલું પદ (પૂર્વપદ) જે વિભક્તિનું હોય છે, તે વિભક્તિના આધારે જે તે સમાસની ઓળખ કરવામાં આવે છે. જેમકે, मरणम् आसन्नः = मरणासन्नः । અહીં मरणम् એવું પહેલું પદ દ્વિતીયા વિભક્તિમાં છે, તેથી આ તત્પુરુષ સમાસને द्वितीया तत्पुरुष તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવી જ રીતે પૂર્વપદમાં તૃતીયા વિભક્તિ હોય (જેમકે, गर्वेण पूर्णा = गर्वपूर्णा), તો તેનો तृतीया तत्पुरुष, ચતુર્થી વિભક્તિ હોય (જેમ કે, कुलाय उचितम् = कुलोचितम्) તો चतुर्थी तत्पुरुष, પંચમી વિભક્તિ હોય, (જેમકે, चोरात् भयम् = चोरभयम्) તો पञ्चमी तत्पुरुष, ષષ્ઠી વિભક્તિ હોય, (જેમકે, दशरथस्य पुत्रः = दशरथपुत्रः) તો षष्ठी तत्पुरुष અને સપ્તમી વિભક્તિ હોય (જેમકે, वचने कुशलः = वचनकुशलः) તો सप्तमी तत्पुरुष તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ રીતે વિભક્તિ તત્પુરુષ સમાસ द्वितीया तत्पुरुष, तृतीया तत्पुरुष, चतुर्थी तत्पुरुष, पञ्चमी तत्पुरुष, षष्ठी तत्पुरुष અને सप्तमी तत्पुरुष એમ છ પ્રકારનો હોય છે.

(II) ઉપપદ તત્પુરુષ સમાસ : આ પછી હવે નીચેનાં વાક્યોને વાંચો :

(1) रोगः दोषात् जायते ।

(2) रोगः दोषजः (भवति) ।

અહીં પ્રથમ વાક્યમાં दोषात् जायते એવાં બે પદો વપરાયાં છે. આમાંનું પ્રથમ પદ નામપદ છે, જ્યારે બીજું પદ ક્રિયાપદ છે. આ બે પદો બીજા વાક્યમાં સમાસ પામીને दोषजः એ રૂપમાં વપરાયાં છે. તમે જોઈ શકો છો કે મૂળમાં રહેલું जायते એવું ક્રિયાપદ સમાસમાં जः થઈને વપરાયું છે. આ પ્રકારના સમાસને ઉપપદ તત્પુરુષ સમાસ કહે છે.

(III) નઞ્ તત્પુરુષ સમાસ : નીચેના પ્રયોગોને ધ્યાનથી વાંચો :

(1) अधर्मः । (2) असत्यम् ।

આ પ્રયોગો પણ તત્પુરુષ સમાસના છે. अधर्मः એ સમાસપદનો વિગ્રહ न धर्मः = अधर्मः એમ અને असत्यम् પદનો વિગ્રહ न सत्यम् = असत्यम् એમ થાય છે. અહીં સમાસ થયા પછી પૂર્વપદ તરીકે વપરાયેલા न પદ (न् = अ)માંથી न्નો લોપ થતાં अ બાકી રહે છે. પરંતુ જો ઉત્તરપદ કોઈ સ્વરથી શરૂ થતું હોય, તો ત્યાં न પદમાંથી न्નો લોપ થતાં જે अ બાકી રહે છે, તેની પાછળ न् ઉમેરાય છે. અનુકૂળતા ખાતર એમ પણ કહી શકાય કે સ્વરથી શરૂ થતા પદની પૂર્વે अन् ઉમેરાય છે. આથી न उचितम् = अनुचितम् તથા न आगतम् = अनागतम् એવો સમાસ થાય છે. આવા સમાસને નઞ્ તત્પુરુષ સમાસ કહે છે.

(2) દ્વન્દ્વ સમાસ

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

(1) वरुणेन्द्र-रुद्र-मरुतः स्तुन्वन्ति ।

(2) रामलक्ष्मणौ वनं गच्छतः ।

ઉપરનાં વાક્યોમાં વપરાયેલાં वरुणेन्द्र-रुद्र-मरुतः અને रामलक्ष्मणौ એ બંને પદોમાં પણ સમાસ છે. આ બંને પદોનું વિગ્રહવાક્ય ક્રમશઃ वरुणः च इन्द्रः च रुद्रः च मरुतः च (= वरुणेन्द्र-रुद्र-मरुतः) અને रामः च लक्ष्मणः च (= रामलक्ष्मणौ) । એમ થાય છે. આ રીતે જે સમાસના વિગ્રહવાક્યમાં બે પદોની વચ્ચે च એવું પદ વપરાયેલું હોય છે, તે સમાસ દ્વન્દ્વ સમાસ હોય છે.

આવી જ રીતે નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

(1) विवेकः पाणिपादम् प्रक्षालयति ।

(2) समीरः वीणामृदङ्गम् वादयति ।

આ વાક્યોમાં વપરાયેલાં पाणिपादम् અને वीणामृदङ्गम् એ બે પ્રયોગો પણ દ્વન્દ્વ સમાસના છે. તેમનો વિગ્રહ ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે. पाणी च पादौ च (= पाणिपादम्) । वीणा च मृदङ्गः च (= वीणामृदङ्गम्) । તમે જોઈ શકો છો કે અહીં પણ સમાસનો વિગ્રહ તો ઉપર પ્રમાણે જ છે. પરંતુ સમાસ થયા પછી બંને પ્રયોગોમાં એકવચન વાપરવામાં આવ્યું છે. (જ્યારે ઉપરનાં વાક્યોમાં ક્રમશઃ દ્વિવચન અને બહુવચન વપરાયાં છે.)

સમાસ થયા પછીની વચનની આ ભિન્નતાને કારણે દ્વન્દ્વ સમાસ બે પ્રકારનો છે. (1) इतरेतर द्वन्द्व । અને (2) समाहार द्वन्द्व । જે પ્રયોગોમાં દ્વિવચન કે બહુવચન વપરાયું હોય છે, તે પ્રયોગોમાં ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ હોય છે, જ્યારે જે પ્રયોગોમાં એકવચન વપરાયું હોય છે, તે પ્રયોગોમાં સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ હોય છે.

ઉપરના वरुणेन्द्र-रुद्र-मरुतः અને रामलक्ष्मणौ એ બે પ્રયોગોમાં ક્રમશઃ બહુવચન અને દ્વિવચન વપરાયેલું છે. તેથી આ બન્ને પ્રયોગો ઇતરેતર દ્વન્દ્વના છે, જ્યારે पाणिपादम् અને वीणामृदङ्गम् એ બે પ્રયોગોમાં એકવચન વપરાયેલું છે, તેથી આ પ્રયોગો સમાહાર દ્વન્દ્વના છે. (વળી, સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ હંમેશાં નપુંસકલિંગમાં હોય છે, તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું.)

સ્વાધ્યાય

1. अधोलिखितानां पदानां समासनाम लिखत ।

(1) कुलाचारः (2) तातपुत्रौ (3) मरणासन्नः (4) भोजयुवकौ

(5) धाराधिपतिः (6) शाल्मलीतरुः (7) विपत्कालः (8) वापीजलानि

2. निम्नलिखितानि पदानि संयोज्य योग्यं समासं विरचयत ।

(1) सूर्य + अस्तकालम् (2) सर्व + अङ्गः (3) पृष्ठ + भागः (4) कार्य + साधिका

(5) विचार + मुद्रा (6) जन + समूहः (7) दुर्ग + अध्यक्षः

3. क-विभागं ख-विभागेन सह संयोजयत ।

क	ख
(1) विचारमुद्रा	(1) इतरेतरद्वन्द्वसमासः
(2) वरुणेन्द्र-रुद्र-मरुतः	(2) समाहारद्वन्द्वः
(3) चलाचलम्	(3) षष्ठीतत्पुरुषः
(4) आपद्गतः	(4) द्वितीयातत्पुरुषः
	(5) तृतीयातत्पुरुषः

•

अभ्यास 6 : सन्धिः

નીચેનાં વાક્યો વાંચો -

(1) अहं जलं पातुम् इच्छामि ।

(2) तडागं गन्तुं निर्गच्छति ।

ઉપરનાં વાક્યોમાં આવેલાં अहं जलं तडागं અને गन्तुं જેવાં પદોમાં તમે જે-તે અક્ષરના માથા ઉપર મીંડું જોઈ રહ્યા છો, તેને અનુસ્વાર કહે છે. સંસ્કૃતમાં આને એક સ્વતન્ત્ર વર્ણ માનવામાં આવે છે. એનું ઉચ્ચારણ મુખ અને નાકથી મળીને થાય છે. સામાન્ય રીતે કહીએ તો આનું ઉચ્ચારણ म् જેવું થાય છે.

આ અનુસ્વાર વાક્યમાં બે પ્રકારે જોવા મળે છે. (1) વાક્યમાં વપરાયેલાં પદના અન્તમાં. જેમકે, बालकः पुस्तकं पठति । અને (2) પદ (શબ્દ)માં વચ્ચેના ભાગે. જેમ કે, दंडः । આ બન્ને પ્રકારના અનુસ્વારના સંદર્ભે સંધિના મુખ્ય નિયમો આ પ્રમાણે છે.

(1) વાક્યમાં વપરાયેલાં પદના અન્તે જો म् આવેલો હોય, અને તેની તરત પછી કોઈ વ્યંજન વર્ણથી શરૂ થતું પદ આવેલું હોય, તો આવા म्ના સ્થાનમાં અનુસ્વાર (ं) કરવાનો રહે છે. જેમ કે, अहं जलं पातुम् इच्छामि । આ વાક્યમાં તમે જોઈ શકો છો કે અહીં अहम् પદના અન્તે म् વર્ણ છે અને તેની પછી આવેલું પદ (जल) વ્યંજન વર્ણથી શરૂ થાય છે. તેથી આ म्ના સ્થાનમાં અનુસ્વાર થઈને अहं એ રીતે લખવામાં આવે છે. એવી જ રીતે जलंમાં પણ અનુસ્વાર થયો છે. પરંતુ पातुम्માં જે म् હતો, તેનો અનુસ્વાર થયો નથી કેમકે તેની પછી જે इच्छामि પદ છે, તેનો પ્રારંભ વ્યંજનથી નહીં, પણ સ્વરથી થાય છે. (જો અહીં પણ કોઈ વ્યંજનથી શરૂ થતું પદ હોત તો અનુસ્વાર થયો હોત. જેમ કે – अहं जलं पातुं गच्छामि ।)

(2) પદ(શબ્દ)માં વચ્ચેના ભાગે આવતા અનુસ્વારની પાછળ જો કોઈ વ્યંજન (श्, ष्, स्, ह् એ ઉષ્માક્ષર અને य्, र्, ल्, व् એ અન્તઃસ્થ વર્ણો સિવાયનો) આવેલો હોય, તો એવા અનુસ્વારને પરસવર્ણ એટલે કે અનુસ્વારની પાછળ જે વર્ગનો વ્યંજન હોય, તે વર્ગનો પાંચમો (અનુનાસિક) વર્ણ (ङ्, ञ्, ण्, न् અને म्) થાય છે. જેમકે, दंडः અહીં द ઉપર જે મીંડું દેખાય છે, તે અનુસ્વાર છે. તેની તરત પછી ड વર્ણ છે, તેથી અહીં આ ड જે વર્ગનો છે, તે વર્ગ (ट् ठ् ड् ढ् ण् – ट वर्ग)નો પાંચમો વર્ણ ण् થઈને दण्डः એમ લખાય છે.

ધ્યાન રાખો क-वर्ग એટલે क् ख् ग् घ् ङ् , च-वर्ग એટલે च् छ् ज् झ् ञ्, ट-वर्ग એટલે ट् ठ् ड् ढ् ण्, त-वर्ग એટલે त् थ् द् ध् न् અને प-वर्ग એટલે प् फ् ब् भ् म् । આ રીતે જોતાં જે અનુસ્વારની પાછળ क् ख् ग् घ् વર્ણ આવે, તો અનુસ્વારના સ્થાનમાં ङ् થાય છે. જેમકે - अंकः > अङ्कः । पंखः > पङ्खः । गंगा > गङ्गा । संघ > सङ्घः । આવી જ રીતે અન્ય વર્ગના વર્ણની સંધિ-પ્રક્રિયા પણ સમજવી.

સ્વાધ્યાય

1. उदाहरणानुसारं पदेषु अनुनासिकं लिखत ।

उदाहरणम् : शंभुः (प-वर्ग) शम्भुः ।

(1) पंडितः (2) अहंकारः (3) चंपा (4) भंजयितुम्

2. निम्नलिखितानि वाक्यानि अनुस्वारप्रयोगपूर्वकं पुनः लिखत ।

(1) प्रतीक्षाम् कर्तुम् अर्हसि त्वम् ।

(2) पूर्वम् अत्र अष्टादशविद्यायाः पठनम् पाठनम् च भवति स्म ।

(3) अहम् त्वाम् कस्यचित् गुप्तचरम् मन्ये ।

(4) सत्यम् तपो ज्ञानम् अहिंसताम् च विद्वत्प्रणामम् च सुशीलताम् च ।

3. उदाहरणानुसारं वाक्येषु अनुनासिकं परसवर्णत्वेन परिवर्त्य लिखत ।

उदाहरणम् : फलं खादामि । — फलङ् खादामि ।

(1) भद्रमिदं न पश्यामि ।

(2) अश्रद्धेयं प्रियं प्राप्तं सौभद्रः ग्रहणं गतः ।

(3) स्वकीयं प्रयोजनं च संपादयति ।

(4) अहं द्वितीयं बिलं यास्यामि इति ।

•

अभ्यास 7 : अव्ययपदानि

નીચેનાં વાક્યો ધ્યાનથી વાંચો :

(1) <u>अतः</u> <u>अत्रैव</u> निगूढो <u>भूत्वा</u> तिष्ठामि ।

(2) <u>परन्तु</u> मद्भयात् <u>न</u> <u>किञ्चित्</u> वदति ।

(3) <u>नूनम्</u> अस्मिन् बिले सिंहः अस्ति <u>इति</u> तर्कयामि ।

ઉપરનાં વાક્યોમાં જે પદો વપરાયાં છે, તે પદોમાં કેટલાંક નામપદો છે, કેટલાંક ક્રિયાપદો (तिङन्त ક્રિયાપદો) છે. આ બન્ને પ્રકારનાં પદોનો તમે આગળ અભ્યાસ કરી ગયા છો, તેથી તેમને અહીં તમે ઓળખી શકો છો. પરંતુ અહીં જે રેખાંકિત પદો છે, તેમને જુઓ. આ બધાં પદો અવ્યયપદો છે.

અવ્યયપદની ઓળખ આપતા જણાવાયું છે કે

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

અર્થાત્ જે પદ ત્રણેય લિંગમાં, બધી વિભક્તિઓમાં અને બધાં વચનોમાં વ્યય એટલે કે પરિવર્તન પામતું નથી (બલ્કે એવું જ રહે છે), તેને અવ્યય કહે છે. તમે જાણો છે કે નામપદનું કોઈ એક લિંગ હોય છે અને એ નામપદનાં સાત વિભક્તિ અને ત્રણ વચનમાં જુદાં જુદાં રૂપો થતાં હોય છે. અભ્યાસ 3માં આ વાત તમે શીખી ગયા છો અને વક્તાની વિવક્ષા પ્રમાણે તે વપરાતા રહે છે. જેમકે,

(1) छात्रः अत्र पठति ।

(2) त्वम् अत्र छात्रान् पश्यसि ।

(3) छात्राय अत्र पुस्तकं ददाति ।

ઉપરનાં વાક્યોમાં छात्र નામપદનો જુદાં જુદાં રૂપમાં પ્રયોગ થયો છે, પરંતુ ત્રણેય વાક્યોમાં વપરાયેલું अत्र પદ એક જ સરખા રૂપમાં વપરાયું છે. આવાં બધે ઠેકાણે એક જ રૂપમાં વપરાતાં શબ્દરૂપ અવ્યય હોય છે.

પ્રત્યેક પાઠના અંતે આપવામાં આવેલી ટિપ્પણીમાં જે-તે પાઠમાં વપરાયેલા અવ્યયો અને તેમનો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે.

હવે, નીચેનાં કેટલાંક વાક્યો વાંચો :

(1) <u>नूनम्</u> (निश्चयेन) अस्मिन् बिले सिंहः अस्ति ।

(2) छात्रः <u>अत्र</u> (अस्मिन् स्थाने) पठति ।

(3) वर्षा <u>कदा</u> (कस्मिन् काले) भवति ।

ઉપરનાં વાક્યોમાં જે રેખાંકિત પદો છે, તે અવ્યયપદો છે. આ અવ્યયપદોનો જે અર્થ છે, તેવો જ અર્થ આપવા માટે વિભક્તિ અને વચન ધરાવતાં નામરૂપો કૌંસમાં આપવામાં આવ્યાં છે. આ ઉપરથી તમારે ધ્યાન રાખવાનું છે કે કેટલાક અવ્યયો એવા પણ છે કે જેમના સ્થાને વિભક્તિ-વચન ધરાવતાં નામરૂપો પણ વાપરી શકાય છે. આવાં કેટલાક અવ્યયો નીચે પ્રમાણે છે.

अद्य (अस्मिन् दिने), **श्वः** (आगामी दिवसः), **ह्यः** (गतः दिवसः), **इदानीम्** (अस्मिन् काले), **अधुना** (अस्मिन् काले), **सम्प्रति** (अस्मिन् काले), **यदा** (यस्मिन् काले), **तदा** (तस्मिन् काले), **कदा** (कस्मिन् काले), **सर्वदा** (सर्वस्मिन् काले), **यत्र** (यस्मिन् स्थाने), **तत्र** (तस्मिन् स्थाने), **कुत्र** (कस्मिन् स्थाने), **सर्वत्र** (सर्वस्मिन् स्थाने), **यतः** (यस्मात् कारणात्), **ततः** (तस्मात् कारणात्), **अतः** (अस्मात् कारणात्), **कुतः** (कस्मात् कारणात्), **यथा** (येन प्रकारेण), **तथा** (तेन प्रकारेण)

(**विशेष :** આગળ અભ્યાસ 5માં તમે જે સંબંધક ભૂતકૃદન્ત અને હેત્વર્થ કૃદન્ત પદોનો અભ્યાસ કરી ગયા છો, તે પણ અવ્યય જ છે.)

સ્વાધ્યાય

1. अधोलिखितानाम् अव्ययानाम् अर्थं लिखत ।

(1) कुत्र (2) तदा (3) प्रातः

(4) श्वः (5) न (6) वा

2. रिक्तस्थानानि पूरयत ।

(1) .... राजा तथा प्रजा । (यथा, तदा, कदा)

(2) सूर्यप्रकाशः .... अस्ति । (सर्वत्र, कस्य, यतः)

(3) पिता .... प्रवासं गमिष्यति । (यतः, कदा, यत्र)

(4) मम समीपम् .... आगच्छ । (तत्र, यत्र, अत्र)

(5) .... नर्मदा वहति ततः गङ्गा न वहति । (यत्र, कुत्र, यतः)

3. अधोलिखितानाम् अव्ययानाम् उपयोगेन वाक्यानि रचयत ।

उदाहरणम् : अत्र-तत्र । अत्र पुस्तकम् अस्ति तत्र आसन्दः अस्ति ।

(1) यदा-तदा ....

(2) यतः-ततः ....

(3) सर्वत्र ....

(4) कदा ....

• • •